

Natiq Şirinzadə

NEFT

Həqiqətlər və müəmmalar

ÇAŞIOĞLU
2011

Natiq Şirinzadə. NEFT: Həqiqətlər və müəmmalar.
Bakı: Çarşıoğlu, 2011. – 208 s.

Global İqtisadi Problemlər İnstitutunun İdarə Heyətinin Sədri Natiq Əhməd oğlu Şirinzadənin “Neft: Həqiqətlər və müəmmalar” kitabı bəşəriyyətin istifadə etdiyi ən zəruri enerji mənbələrindən biri olan – neftə, onun tarixinə, sivilizasiyadakı roluna, cərəyan edən global iqtisadi proseslərə təsirinə, neft ölkəsi olan Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına verdiyi töhfələrə həsr olunmuşdur. Kitab geniş oxucu kütləsi üçün, ilk növbədə, energetika sənayesində çalışan, neft ticarəti ilə məşğul olan mütəxəssislər, diplomatlar və iş adamları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-27-330-4

© Natiq Şirinzadə, 2011

OXUCUYA

Global İqtisadi Problemlər İnstitutunu təsis edərkən, əsas məram – dünyada cərəyan edən hadisələri, global iqtisadi məkanı yönləndirən prosesləri öyrənmək, təcrübəli ekspertlərin, beyin mərkəzlərinin rəylərinə istinad edərək, təhlil etməklə, onların doğma vətənimiz Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir imkanlarını araşdırmaq və daha anlaşıqlı ifadə tərzini ilə sadə Azərbaycan vətəndaşı ilə paylaşmaq olmuşdur.

Ölkəmizin karbohidrat ehtiyatları ilə zənginliyi, geoiqtisadi mövqeyi, dövlətçilik ənənələri və misilsiz iqtisadi vüsəti onu nəinki regional güclərin, hətta dünya siyasi elitasının maraqlı dairəsinə salmışdır. Hesab edirik ki, bu amil ilk növbədə ölkəmizin məmurlarını, sahibkarlarını, ziyalılarını daha yetkin, daha hazırlıqlı olmağa sövq edir. Bu baxımdan düşünürük ki, Sizin mühakimənizə təqdim olunan “Neft: həqiqətlər və müəmmalar” kitabı bu sahədə məlumat bazanızın genişlənməsinə, Azərbaycan neftinin dünya iqtisadiyyatında və ictimai həyatında rolunun dəyərləndirilməsinə, alternativ fikir irəli sürməyinizə, enerjiden şüurlu surətdə daha qənaətlə istifadə etməyinizə, Allahın bəxş etdiyi təbiətin, sərvətlərin qədrini bilməyinizə, gələcək nəsillərin taleyini daha dərinləndirən düşünməyinizə yardımçı olacaqdır. Biz ədəbi stilistikanı deyil, sadə danışq dilini daha üstün tutduq. Biz mənbəyə deyil, bir çox mənbələrə müraciət etdik – daha ədalətli fikir formalaşdırmaq naminə.

Kitabın ərsəyə çatmasında çalışmalarına görə Global İqtisadi Problemlər İnstitutunun əməkdaşları A.Zeynalovaya və E.Manafova xüsusi təşəkkür edirəm.

Kitabı diqqətlə oxuyub, özü üçün yaxın olan hissələrə

verdiyi rəy və tövsiyələrinə görə professor Ə.Əhmədova təşəkkür edirəm.

“Neft və İslam aləmi” bölməsi kitabın ən mübahisəli bölməsi olduğunu nəzərə alaraq, qısa zaman kəsiyində onu böyük həssaslıqla müətlə və təhlil edən dostum, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədrinin I müavini Hacı Salman Musayevə təşəkkür edirəm. Çox təəssüf edirəm ki, onun qiymətli tövsiyələrinin və akademik qeydlərinin hamısını nəzərə ala bilmədim. Ən başlıcası, kitabın qarşısına qoyduğu əsas məqsədin – baş verən qlobal proseslərin neft amili ilə bağlılığının müqayisəli təhlillərin fonunda təqdim edilməməsini, zəngin İslam ölkələrinin arasında nümunəvi inkişaf yolu seçənlərin geniş təqdim olunmamasını məmnuniyyətlə qəbul edir və gələcək redaksiyada nəzərə alacağıma söz verirəm. Ancaq hesab edirəm ki, bu boşluğa Azərbaycanın təqdimatı ilə qismən doldura bilmişik.

Hesab edirik ki, istənilən təhlil təzadlar və mübahisələr doğurur. Biz sağlam dialoqa hazırıq.

Bütün oxuculardan rəy və təkliflərini info@igep.az ünvanına göndərmələrini lütfən xahiş edirik.

*Dərin hörmətlə,
Global İqtisadi Problemlər İnstitutunun
İdarə Heyətinin Sədri
Natiq Şirinzadə*

Ö n s ö z

Qlobal İqtisadi Problemlər İnstitutunun direktoru Natiq Əhməd oğlu Şirinzadənin ərsəyə gətirdiyi «NEFT: HƏQİQƏTLƏR VƏ MÜƏMMALAR» əsərinin xüsusilə «Enerji-həyatın nüvəsi», «Neft – tükənən ya tükənməyən sərvət?!», «Neftsiz enerji erası» bölmələrini diqqətlə və həvəslə oxudum.

Əsər müasir sivilisasiyanın ən ağırlı problemlərindən birinə, yəni enerji böhranından yarana biləcək problemlərə həsr edilmişdir. Müəllif ən qədim sivilizasiyaların yarandığı, təşəkkül tapdığı dövrdən onlann süqutuna qədər olan müddəti təhlil edərək onların tarix səhnəsindən silinməsinin ən mühüm səbəbini, müxtəlif qaynaqlara əsaslanaraq, enerji böhranında görür. Onun qeyd etdiyi bu faktor orijinallığı ilə seçilsə də, mənim fikrimcə o heç də yeganə səbəb deyil, belə ki, sivilizasiyaların yaranması və yox olması həm də etnoqrafiyanın (etnologiyanın) qanunları əsasında baş verir (Вах: Л.Гумилёв “Тысячелетие вокруг Каспия”). Enerjinin müxtəlif sivilizasiyaların inkişafında və tənəzzülündə oynadığı rolu təhlil edən, müəllif termodinamikanın qanunlarını insan cəmiyyətinə tətbiq edərək mühüm bir nəticəyə gəlir: istehlak və təbii enerji ehtiyatları arasında balans yarada bilən sivilizasiyalar uzun ömürlü, yarada bilməyənlər isə tarix sahəsindən tezliklə silinirlər.

Sənayenin, kənd təsərrüfatının və bununla əlaqədər olaraq elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi XIX-XX əsrlərdəki dövrü müəllif ucuz enerji mənbəyi olan neftin sənaye miqyasında hasilatında görür və haqlı olaraq onu əsas enerji mənbəyi hesab edir. Lakin Yer qabığında neft ehtiyatlarının məhdud olduğunu qeyd edən müəllif, müasir sivilisasiyanın xilasını, XXI əsrin ən qlobal problemlərindən biri kimi alternativ enerji mənbələrinin axtarılıb tapılmasında görür. Müəllif belə enerji mənbələri kimi Günəş enerjisindən, külək və biokütlələrin verə biləcəyi enerjiden və s. istifadəni nəzərdə tutaraq, hidrogen energetikasını haqlı olaraq ön plana çəkir və hidrogenin bəşəriyyətin enerji problemini tamamilə həll edə biləcəyini iddia edən mənbələrə istinad edir. Ye-

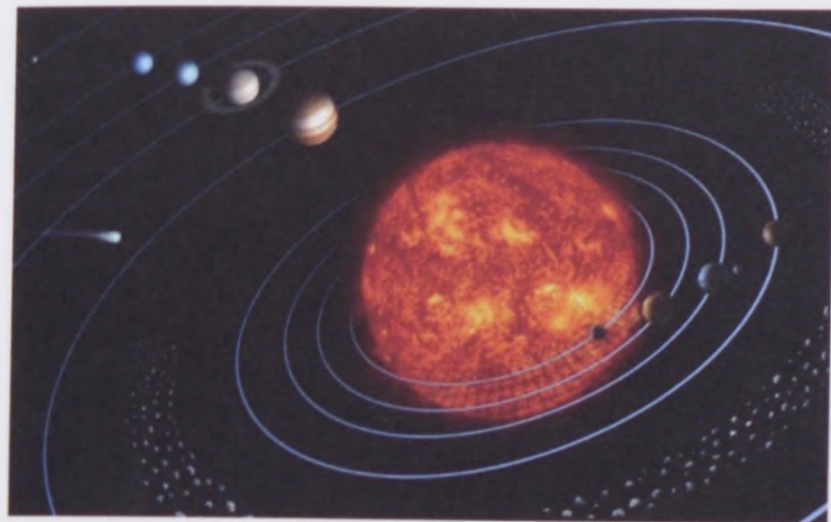
nidən bərpa oluna biləcək enerjidən istifadənin və onun texnoloji həllinin mümkünlüyünü qeyd edən müəllif əsərini optimist tonla yekunlaşdırır və göstərilən enerji növünün ən mühüm üstünlüyünü onun ətraf mühiti korlamamasında görür.

Qeyd olunan analitik təhlillər və problemin aktuallığını təkbolunmaz dəlillərlə sübut olunması kitabı geniş auditoriyanın maraq dairəsinə salır.

*AMEA-nın müxbir üzvü, texnika elmləri doktoru,
professor, "Şöhrət" ordenli
Mübariz Əhmədov*

I FƏSİL

ENERJİ HƏYATIN NÜVƏSİ

Kimya sahəsində Nobel mükafatı laureatı britaniyalı Frederik Soddi qeyd etmişdir ki, enerji bütün elmlərin gözəgörünməz təməlidir¹. Hər il Yer, günəş şüaları hesabına hər kvadrat metrə minlərlə kilokalori enerji qəbul edir. Bu enerjinin bir hissəsini canlı aləm, həyatı mühafizə etmək üçün zəruri formalara çevirir, qalan enerji istiliyə çevrilərək, ətraf mühitə qayıdır. Həyatın istənilən forması öz mövcudluğunu qorumaq üçün kifayət qədər enerji tələb edir. Deməli, növlər arasında və növlərin öz daxilində yaşamaq uğrunda mübarizə – bu, faydalı enerji uğrunda rəqabətdir.

Antropoloq Leslie Uayt qeyd edir ki, təkamül prosesində insanın ilk elektrik stansiyası onun öz bədəni olub. Bəşəriyyət tarixinin uzun bir dövründə homo sapiens ovla və təbiətdən istifadə etməklə yaşayıb, vəhşi yabanı bitki və heyvanların topladığı enerjiden istifadə ediblər. Daha sonralar, ovdan və yabanı bitkilər toplamaqdan heyvandarlıq və əkinçiliyə keçid edən insanlar ətraf mühitdən daha

çox miqdarda enerji əldə etmək imkanına malik oldular.

Təxminən 10 min il əvvəl Şimali Afrika, Yaxın Şərqi, Çin və Hindistanda dənli bitkilərin yetişdirilməsinə keçid bəşəriyyət tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Dənli bitkiləri “bəşəriyyətin qüdrətli aparıcı qüvvəsi” adlandırmağa başladılar². Qida məhsullarının izafi miqdarı artan əhalinin tələbatının qarşılınması, krallıqların, imperiyaların yaranması istiqamətində enerjinin bünövrəsi oldu. Misirin və Mesopotomiyanın misilsiz sivilizasiyaları dənli bitkilərin mədəniləşdirilməsi ilə meydana gəldi. Əkin sahələrinin irriqasiyası üçün mürəkkəb hidravlik sistemlər də daxil olmaqla, iri mühəndis layihələri həyata keçirildi. İzafi taxılı saxlamaq və sonrakı satışını təmin etmək məqsədi ilə küplər hazırlamaqla, du-

¹ White, Leslie A. The Evolution of Culture New York: Mc Graw Hill company, 1959, p.33

² White, Leslie A. The Science of Culture: A study of Man and Civilization, New York: Farrar, Straus and Company, 1949 p.371

luşçuluq kəşf edildi. Metallurgiya sahəsindəki vərdişlər və onların təkmilləşdirilməsi yeni torpaqların işğalını şərtləndirən daha müasir silahların hazırlanmasına kömək oldu. İstehsalla məşğul olmayan dindarlar öz vaxtlarının bir hissəsini planet və ulduzların hərəkətinin öyrənilməsinə, beləliklə, əkin, yığım vaxtının daha dəqiq təyin olunmasına sərf etdilər. Mədəni əkinçiliyin ardınca ri-yaziyyat və yazı yarandı.

Bu monumental inşaatın vüsətinə, ilk növbədə, Misir piramidalarının tikintisinə rəvac verdi. Kənd təsərrüfatından sənayeləşməyə aparan növbəti mərhələ yenə də əldə olunan, mühafizə olunan və istifadə edilən enerjinin miqdarının artması ilə nəticələndi – bu dəfə maşınların köməyi ilə alınan və emal edilən yanacaq formasında. Yeni maşın enerjisi insan əməyini əvəz edərək, adambaşına enerji tələbatını və gücünü artırdı.

Corc Makkerdi “İnsanın əcdadı” əsərində enerji tələbatının artması ilə müşayiət olunan evolyusiya prosesindən bəhs edir: “Sivilisasiyanın, xalqın yaxud insanlar qrupunun istənilən dövrdə inkişaf səviyyəsi enerjinin istifadəsini insanın inkişafına və onun tələbatının ödənilməsinə yönəltmək bacarığından asılıdır”.

Bəzi antropoloqlar bununla razılaşırlar. Məsələn, Uayt enerjini bütün insan mədəniyyətinin nailiyyət ölçüsü sayır. O təsdiq edir ki, mədəniyyətin inkişaf dərəcəsi adambaşına istehlak olunan enerjinin miqdarı ilə bağlıdır. Uaytın və başqa antropoloqların rəyinə görə, mədəniyyətin funksiyası “insana xidmət edən enerjinin əldə olunması və ona nəzarətin təmin edilməsidir”³. İnsanlar belə də edirlər – enerjinin alınması və istifadəsi üçün maşınlar ixtira edir, texnologiyalar düşünür, onun ötürülməsi və paylanması prosesini idarə etmək üçün kommunikasiya sistemləri və sosial institutlar təsis edirlər. Təbii energetika sistemlərinin ilk tətqiqatçılarından biri Hovard Odum xəbərdir edirdi ki, “insan, idrak və enerji” triadasının təhlili zamanı, enerjinin mənbəyinin insan həvəsinin deyil, idrakının olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu, son nəticədə bəşəriyyət tərəqqisinin sərhədlərini müəyyən edir. Odum hesab edir ki, əgər enerjinin kifayət

³ White The Science of culture, p.376

qədər ehtiyatı yoxdursa, insanın rifah halını yüksəltməyə heç bir fəvqəl ixtira kömək edə bilməz.

Uayta görə, istənilən sivilisasiyanın inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün üç əsas göstəricidən istifadə etmək olar: birincisi, “il ərzində enerji istehlakının orta miqdarı”, ikincisi, “enerjinin alınması və istifadəsini təmin edən texnoloji alətlərin səmərəliliyi”, üçüncüsü, “insanın tələbatını ödəyən əmtəə və xidmət

istehsalının həcmi”⁴. Bu göstəricilərə dayanaraq, Uayt hesab edir ki, enerji-bioloji, eləcə də sosial sistemlərin inkişafının həlledici amilidir.

“Beləliklə – Uayt qeyd edir – fikir irəli sürmək olar ki, mədəniyyətin inkişafı, enerjinin yeni mənbələrinin tapılması hesabına illik enerji tələbatı artımının qarşılana bilməsinin nəticəsidir.”

Həqiqətən də, hər bir fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin istehlak etdiyi enerjinin həcmi və keyfiyyəti neolit dövründən və kənd təsərrüfatının dirçəlişindən başlayaraq, durmadan artır. Artan həcmələr şübhəsiz ki, daha təkmil əmək alətlərini və proses üzərində idarəetməni təmin etmək üçün daha mütərəqqi institusional strukturları yaranmasını tələb edirdi. Daha mürəkkəb sosial sistemlərə nəzarət və onların idarə olunması sosial piramidanın zirvəsində hakimiyyətin təmərküzləşməsinə vacib edirdi. Ancaq hətta bu cür təmərküzləşmə bu günümüzün zəruriyyəti olan enerjinin solumun xidmətinə çıxaran ierarxiya üsullarına udur.

Müxtəlif energetika rejimləri əsasında yaranan sivilisasiyaların intibahı və süqutunu sona qədər anlamaq üçün, enerjinin təbe

⁴ White The Science of culture, p.368

olduğu qanunları bilmək labüddür. Onlar oyunçunun uğur qazanması üçün energetika oyununu necə aparmaq lazım olduğunu öyrədir, həmçinin tarixin yaddaşına keçən sivilizasiyaların süqutunun təhlili nəticəsində cəmiyyətimizə onların taleyini yaşamaq üçün zəruri tövsiyyələrini çatdırır.

Termodinamikanın 1-ci və 2-ci qanunları enerjinin bütün növlərini idarə edir. Onlar təbiət və sosial sistemlərdə nələrin baş verdiyini daha geniş anlamağa imkan verir. Termodinamika qanunlarına toxunaraq, dahi fizik Albert Eynşteyn "universal adlandırılıla biləcək yeganə fiziki nəzəriyyədir və onun baza konsepsiyalarından heç vaxt imtina edilməyəcəkdir" yazırdı⁵.

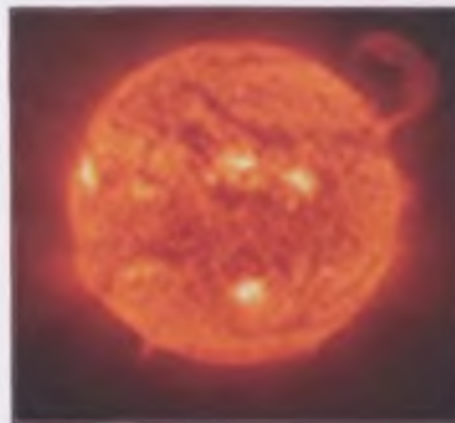
Termodinamikanın 1-ci və 2-ci qanunlarında təsbit olunur ki, Kainatda enerjinin ümumi miqdarı dəyişməzdir, məcmu entropiya daim artır. Birinci qanunu bəzən enerjinin saxlanması qanunu adlandırırlar. Bu qanundan bilinir ki, enerjini yaratmaq və məhv etmək mümkün deyil. Kainatda, onun başlanğıcından, enerjinin miqdarı eynidir və onun sonunacan belə qalacaqdır. İstənilən doğulan insan və insan tərəfindən yaradılan bütün maddi varlıqlar bir haldan digərinə keçən enerjini ehtiva edirlər. İnsan cismini yaradan və insan tərəfindən yaradılanların tərkib hissəsi olan enerji təbiətdə haradasa başqa bir halda mövcud olmuşdur. İnsan öləndə, bölünəndə, parçalananda, azad olunan enerji təbiətə qayıdır. Onda termodinamikanın 2-ci qanunu qüvvəyə minir. Enerjini yaratmaq və məhv etmək imkansız olsa da, onun forması daim dəyişir ancaq həmişə bir istiqamətdə – əlyətərlikdən əlçatmazlığa doğru. Məsələn, biz daş kömür yandıranda, enerji saxlanılır, ancaq kükürd-2-oksidi, karbon dioksidi və başqa qazlar formasında fəzaya qarışırlar. Enerji itmir, ancaq faydalı əmək üçün bu kömürü təkrar yandırmaq mümkün olmur. Enerjinin bu cür itkisini entropiya adlandırırlar.

Entropiya dönüşlüdür, ancaq bu proses də əlavə enerjinin təbiqini tələb edir. Və təbii ki, əlavə enerji ümumi entropiyanı artırır. Məsələn, tullantıların emalı, onların toplanması, nəqli və

⁵ Джереми Рифкин, Если нефти больше нет, ИД «Секрет фирмы», 2006, стр.75

ləğvi üçün əlavə enerji tələb edilir ki, bu da ətraf mühitdə məcmu entropiyanı artırır.

Günəş enerjisinin milyardlarla il ərzində Yeri şuaları ilə isidərək, əlavə və tükənməz enerji mənbəyi olaraq qalmasına rəğmən, qəbul etməliyik ki, Yerdə maddi formada cəmlənən enerji miqdarı – istər faydalı süxurlarda olsun, istərsə yanacaqda – məhduddur. Məsələn bundadır ki, termodinamikanın baxış bucağına görə, Yer Günəş sisteminə və Kainata

münasibətdə qapalı sistemdir.

Bəli, Yer – qapalı sistemdir, o Günəş sistemi ilə enerji mübadilə edir, ancaq, əgər təsadüfi meteoritləri nəzərə almasaq, Yer Günəş sistemi ilə materiya mübadiləsi aparmır.

Nəticə çıxarmağa çalışaq. Termodinamikanın 1-ci qanunu deyir ki, Kainatdakı enerjinin məcmu miqdarı – sabit kəmiyyətdir, onu yaratmaq, dəyişmək, məhv etmək olmaz. Yalnız onun forması dəyişə bilər. 2-ci qanun deyir ki, enerjinin çevrilməsi yalnız bir istiqamətdə baş verə bilər: istifadə üçün səmərəli vəziyyətdən səmərəsiz vəziyyətə, əlyətər haldan əlçatmaz hala doğru. Bu qanuna görə, Kainatda hər şey sadə, əlyətər enerji formasında yaranır, zaman etibarilə mürəkkəb, dağılmış enerjiyə çevrilir. Entropiya bunun bariz sübutudur. Ancaq bircə dəqiqə dayanaq. Əgər enerjinin sadədən mürəkkəbə, nizamdan dağıntılığa doğru daimi çevrilməsi baş verirsə, onda canlı aləmin termodinamika postulatlarının əksinə, enerji toplama qabiliyyətini saxlamasını nə ilə izah etmək olar?

Azad sərbəst enerjinin mənbəyi Günəşdir. Bitkilər fotosintez prosesində Günəş enerjisini istifadə edir və heyvanat aləminin istehlak etdiyi toplanmış enerjinin mənbəyinə çevrilirlər.

Deməli, bioloqlar fiziklər kimi düşünmürlər – həyat qey-

ri-taraz termodinamikanın nümunəsidir, başqa sözlə desək, həyat – bu, dayanıqlı haldır və ətraf mühitin sərbəst və əlyetər enerjisi ilə daim təmin olunur.

Qeyri-taraz vəziyyəti saxlamaq prosesi, yüksək dərəcədə enerji məsrəfi tələb edir. Hətta bitki aləmi, Yerin ən səmərəli “elektrik stansiyaları”, fotosintez yolu ilə Yerə daxil olan enerjinin çox az hissəsini udur. Qalan enerji tərk olur. Beləliklə, bitki aləmində enerjinin artması ətraf mühitdə entropiyanın artması hesabına təmin olunur.

XX əsrin filosof və riyaziyyatçısı Bertran Rassel yazırdı ki, “İstənilən canlı, ətraf mühitdən özü və nəslini üçün mümkün qədər çox şey götürməyə çalışan işğalçısıdır.”

Enerji hər bir canlı orqanizmdə dövr edir – mütəşəkkil daxil olur, deqradasiya olunmuş tullantı formasında tərk olurlar. Evolyusiya nərdivanında yuxarı qalxarkən hər növ enerjini vermək üçün fizioloji cəhətdən daha mükəmməl təmin olunmalıdır.

Beləliklə, sosial orqanizm mürəkkəb olduqca, daha çox inkişaf etdikcə, onun dayanıqlığı daha çox enerji tələb edir və bu orqanizmin qorunması prosesi daha böyük entropiyaya səbəb olur. Bu sadə fakt ortodoks iqtisadi nəzəriyyəyə bir çağırışdır. Mahiyyət etibarilə, nə kapitalizm, nə sosializm termodinamikanın 1-ci və 2-ci qanunlarının təsirləri altında ömür sürən cəmiyyət və ətraf mühitin qarşılaşdığı gerçəkliklərlə bacara bilmir. Kapitalist iqtisadiyyat elmi termodinamikanın qanunlarını həzm etmədən, Nyutonun mexaniki fizikasının ideyaları ilə qidalanmışdır. Nyutonun “qüvvə-əks qüvvə doğurur” – fikrinə sahib çıxaraq, Adam Smit və Jan-Batist Sey kimi klassik iqtisadçılar bazarı, tələb və təklifin daim tarazlıq tapmağa çalışan ideal mexanizmlə müqayisə edirdilər. Əgər istehlakçıların əmtəəyə xidmətə tələbatı artırsa, satıcılar qiyməti qaldırırlar. Əgər qiymət yüksəkdirsə və tələbat enirsə, qiyməti endirmək və tələbatı canlandırmaq lazımdır. Bu məntiqi onlar təbii ehtiyatlara da şamil edirdilər. Təbii sərvətin çatışmamazlığı hiss edildikdə, qiymət artır – tədarükçülər çətin əldə olunan ehtiyatların axtarışı üçün ya yeni texnologiyalar istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar, yaxud bu ehtiyatlara alternativ ax-

tarırlar. Ehtiyatların ümumi həcmisə dəyişməz qalır. Onlar tükənməzdir və bu və ya digər formada həmişə uyğun qiymətə əlyetərlidir. Digər tərəfdən, entropiyanı onlar biznes-prosesin xarici faktoru və məsrəfin ikinci dərəcəli maddəsi saymışlar.

Termodinamika qanunları bambaşqa mənərə cızır. İqtisadi fəaliyyət zamanı ətraf mühitdən cüzi entropiya yaradan enerji alır. O, bazar dəyəri olan, istifadə və saxlama müddətində məhdudiyətə malik əmtəə və xidmətə çevrilir.

Transformasiya prosesində ətraf mühitdə, əmtəə və ya xidmətin istehsalına nisbətən daha çox enerji sərf olunur və itirilir. Bundan başqa, məhsul və xidmətin ömrü məhduddur, istifadədən sonra, tükədilmiş enerji yaxud tullantı şəklində, ətraf mühitə qayıdır. İstənilən sivilizasiya ətraf mühitdən yaratdığından çox enerji alır və Yeri daha da yoxsullaşdırır.

Təbii ehtiyatlar və insan istehlakı arasında maksimal mümkün tarazlıq saxlayan cəmiyyətlər daha çox ömürlüdürlər. Tarix göstərir ki, iri sivilizasiyalar bu balans əldə edə bilməmiş və süquta uğramışlar.

Bu, bizim sivilizasiyanın da ağırlı nöqtəsidir. Mövzumuz enerji olduğundan, digər mülahizələrə vaxt ayırmadan, sivilizasiyaların çiçəklənməsi və süqutunu termodinamika qanunları prizmasından təhlil edən şərhlərə nəzər yetirək. Arnold Toynbi hesab edir ki, möhtəşəm sivilizasiyaların süqutu “həyatı qüvvənin itməsində”, yəni cəmiyyətin həyat qabiliyyətinə mane olan maneələrin aradan götürülməsi üçün zəruri olan insan enerjisinin səfərbər etməyin mümkünsüzlüyündədir.

Qədim zamanlarda, cəmiyyətin mütəmadi dəyişməsi istiqamətində ortaya çıxan məsələlərin həlli üçün zəruri olan insan enerjisinin birləşdirici və səfərbəredici amili kimi dini intibah çıxış edirdi. Dini ruh öldükdə, insan enerjisi tükənir. Tarixçi Raşton Kolborn qeyd edir ki, dini hissləri qüvvətli olan cəmiyyət sağlam olur⁶.

Jozef Teynter “Mürəkkəb sistemlərin süqutu” əsərində si-

⁶ Colborn, Rushton. “Structure and Process in the Rise and fall of the Civilized Society, 1966, p.415

vilizasiyaların dağılmasını anlamaq üçün faydalı sxem təqdim edir. Teynter razılaşır ki, bəşəriyyət tarixi, ətraf mühətdən daha asan əldə olunan enerji almaq məqsədi ilə daha mürəkkəb texnoloji və sosial strukturların təsisi ilə səciyyəvidir. İdarə olunan enerji mənbələrinin artımı öz növbəsində yaşayış məskənlərinin artması ilə nəticələnir. Əhali artır, sosial həyat daha dolğun və rəngarəng olur, mədəniyyət inkişaf edir. Enerji axını qəfildən

maneələrə tuş gəldikdə, cəmiyyət süqut edir. Çünki durmadan artan əhalinin təminatı və rifahı, düşmənlərdən qorumaq, daxili infrastrukturunu saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün kifayət edilən zəruri olan təşəbbüslər enerjidən məhrumdurlar. Süqut ərzaq qıtlığı ilə, enerjinin adambaşına düşən istehlak həcmi- nin aşağı düşməsi ilə, infrastruktur elementlərinin köhnəlməsi ilə, və- təndaşların dövlətə münasibətdə

aqressiv davranışı ilə, qanunsuzluq və ədalətsizliklə, iqtidarı zəiflənməsi ilə, ordunun dağılması ilə və s. müşayiət olunur

Teynterə görə, yetkin sivilizasiyaya, öz mürəkkəb sosial strukturlarını saxlamaq üçün tələb olunan enerji məsrəfi artarsa, bununla yanaşı, fərdlərin istehlak etdiyi enerjinin səmərəliliyi aşağı düşərsə, süqut başlayır. Məsələn, sivilizasiya tarixində çi- çəklənmə dövrü başladıqda, enerji ehtiyatları orduların yaradıl- ması, digər torpaqların tutulması üçün istifadə olunmuşdur. İşğala sərf olunan enerjini qənimət kimi götürülən enerji artıqlaması ilə ödəmişdir. Əgər işğal üçün çəkilən məsrəf yeni enerji resursları- nın əldə edilməsi ilə ödənmirsə – süqut qaçılmazdır.

Roma imperiyası enerji siyasətini öyrənmək üçün uğurlu nümunədir. Öz qüdrəti ilə Roma möhtəşəm hərbi qələbələrə bəsləyir. Romalıların hərbi qüvvəsi b.e qədər 167-ci ildə Makedoniyanı fəth etdi, sərvətlərini zəbt etdi. Roma hökmdarlarının xəzinəsi o qədər doldu ki, vətəndaşlarından vergi tutmağı belə

dayandırdılar. Bundan bir az sonra romalılar Perqam çarlığını iş- ğal etdilər. Toplanan qənimət hesabına Romanın dövlət büdcəsi iki dəfə artdı. Suriyanın, sonra Qallianın işğalı imperiyaya qızıl gətirdi və onu xeyli zəngin etdi. Hərbi uğurlar iqtisadi cəhətdən o qədər möhtəşəm idilər ki, riskli hərbi əməliyyatların davam et- dirilməsi üçün izafi resurslar verirdilər. Qul əməyi, mineral ehti- yatlar, meşə zolaqları, əkin sahələri və s. imperiyanın daim yüksələn enerji tələbatını ödəyirdi. İmperiyanın genişlənməsi im- peratorlar Oktavian və Avqustun zamanında Misirin fəthi ilə ye- kunlaşdı. İşğal o qədər sərvət gətirdi ki, qələbəni bayram edərək, Avqust Roma plebsinə pul dağıtdı.

German və digər qəbilələrdən zərbə alan Roma işğalçı mü- haribələri dayandırdı və imperiyanı qorumaq üçün infrastrukturu- nu yenidən və daha əsaslı qurmağa başladı. İşğalçı siyasətdən müstəmləkəçilik siyasətinə keçid xeyli miqdarda məsrəflə mü- şayiət olundu. İşğal olunmuş ərazilərdən əlavə resursların məda- xilini itirən Roma ehtiyaclarını təmin etmək üçün vəsait qıtlığı ilə üzləşdi. Avqust təqaüdə çıxan hərbiçilərə müavinət ödəmək məqsədi ilə 5 faizlik vergi tətbiq etdi və bununla Roma əhalisi- nin narazılığını qazandı.

Roma problemləri həll etmək üçün diqqətini işğal və talan- dan digər enerji mənbəyinə – kənd təsərrüfatına çevirdi. Roma- nın süqutunu izah edən bir çox fikirlər vardır – hakim sinfin bölünməsi, korrupsiya, qul və xidmətçilərin kəskin istismarı və s. Ancaq fikrimizcə, ən həlledici amil – əkin sahələrinin məhsuldar- lığının azalmasıdır. Kənd təsərrüfatı, Romanın infrastrukturunu və əhalisinin rifah halını mühafizə etmək üçün kifayət olan ener- jini verə bilmirdi. Bu bizim sivilizasiya üçün də xəbərdarlıqdır – biz, sənayeləşmiş cəmiyyəti ayaq üstündə saxlaya bilən ucuz mi- neral yanacağı tükətməkdəyik!

Roma hökmdarlığının təşəkkül tapdığı dövrdə İtaliya sıx meşələrlə örtülmüşdü. Roma imperiyasının süqutunda, İtaliya və Aralıq dənizin böyük hissəsi meşə örtüyündən məhrum olmuş- du. Meşə məmulatlarını azad bazarda satırdılar, azad olan torpaq- ları əkin və otlaq üçün istifadə edirdilər. Əkin üçün təmizlənmiş

torpaqlar mineral və qidalandırıcı maddələrlə zəngin olduğundan, ilkin dövrdə yaxşı məhsul verirdi. Ancaq meşə örtüyündən məhrum torpaqlar təbii fəlakətlərə sinə görə bilməyərək, kənd təsərrüfatı üçün fəvqəladə yararlığını itirdilər.

Roma imperiyası, kənd təsərrüfatını əsas dayaq nöqtəsi hesab etdiyi bir vaxtda, zəmilərin məhsuldarlığının fasiləsiz enməsi müşahidə olunurdu. Roma imperiyasının son dövründə kənd təsərrüfatı dövlətin 90% gəlirini verirdi. Ərzaq məhsullarının istehsalı Romanın yeganə yaşayış amili idi.

Roma, termodinamikanın qanunlarının müəyyənləşdirdiyi acı gerçəkliklərlə qarşılaşmışdı. İnfrastrukturun və əhalinin saxlanması böyük miqdarda əlavə enerji tələb edirdi. Romanın özünəməxsus alternativ mənbələri olmadığından, Teynterin təbiri ilə desək, imperiya öz kapitalını məhsuldar torpaq və kənd əhalisi formasında "yedi". VI əsrdə Roma əhalisi 1 milyon nəfərdən 30 min nəfərə düşdü. Şəhər xarabalıqlar içində idi – sanki termodinamika qanunlarının acı xatirəsi idi.

Entropiyaya görə, ödənc böyük oldu. Roma imperiya maşını Aralıq dənizi hövzəsinin, Şimali Afrikanın və Avropanın böyük bir hissəsinin əlyetər enerjisini uddu və amansızlıqla sərf etdi.

Romaya bənzər olaraq, bu gün sənaye ölkələri enerjinin alınması və istifadəsi üçün mürəkkəb texnoloji və institusional cəhətdən mükəmməl çəbəkə qurublar. Dünya iqtisadiyyatı mineral yanacağa bel bağlayır. Atom energetikası və bərpa olunan enerji mənbələri inkişaf etmiş sənaye ölkələrində energetika balansında cüzi paya malikdirlər. Bizim iqtisadi və sosial sistem nisbətən ucuz neft və qazdan o qədər asılıdır ki, onların çatışmazlığı müasir həyatı miqyaslı böhranlara sala bilər. Bu böhranlar kaskad effekti yarada bilər – Romada olduğu kimi, həyatı təmin edən sistemlər bir-birinin ardınca sıradan çıxıb bilər. Yeni əsr yeni energetika rejimi tələb edir.

II FƏSİL

NEFTİN TARİXİNƏ EKSURS

Etimoloji lüğətin qeydlərinə əsasən “neft” sözü fars mənşəlidir. Bu yağlı maye haqqında bilgilərə bir çox qədim əlyazmalar və orta əsr manuskriptlərində rast gəlinir. Çində nefti “tsziyu”, şumerlər “i-kur”, qədim slavyanlar “ropa” adlandırmışlar¹.

Bu sözün yaranmasının bir çox versiyaları mövcuddur. Bəziləri sözün mənbəyinin İran feli “nefata” – sıyrılmaq, bəziləri ərəb feli “nafata” – qaynamaq olduğunu iddia edirlər. Qədim Avropa dillərində neftin başqa adlarına da rast gəlinir. Bəzi alim-etimoloqlar belə hesab edirlər ki, fars dilindən gəlmiş naft “neft” sözünün mənbəyidir və köklərilə qədim İran sözü “rütubətli” mənasını daşıyan naptaya çıxır.

Neft yaxud yerin qara qanı insana çoxdan məlumdur. Şumerlər yaşayan ərazilərdə təbii inşaat materialları-ağac məmulatları və daş məhdud olduğundan, onlar tikililərini qum, gil yaxud çınqıl və bitum (35%-ə qədər) qatışığından hazırlanmış kərpiclə inşa edirdilər. Bu kərpic qıbtə edilən möhkəmiyə malik idi. Bundan əlavə, qədim şumer tibb mətnlərində neft, dərman vasitəsi kimi qeyd olunur.

Bizim eramıza qədər III minillikdə qədim hind əlyazmala-

6000 min il əvvəl bitumun sukeçirməzlik xüsusiyyəti kəşf olunmuş və taxta qayıqlarda günümüzdə qədər örtük kimi istifadə olunmaqdadır.

¹ Р.Т.Чердабаев “Нефть: вчера, сегодня, завтра” Альпина Бизнес Букс, 2010, Москва

rında. Hind çayının vadisində Moxenco-Daro qəsəbəsində, iri süni hovuzun dibinin və divarlarının sukeçirməməzliyini artırmaq məqsədilə bitum istifadə edirdilər. Onun Şumerdən gətirilməsini ehtimal etmək mümkündür, çünki Hind vadisi və İki Çayarası sivilizasiyalar arasında sıx ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur.

Quyulardan nefti çəkmək üçün istifadə olunan dəri vedrə

Yunan tarixçisi Diodor bizim eramıza qədər I əsrdə, Babilistan torpaqlarında gördüyü bitum yataqlarını təsvir edərkən onların möcüzəsindən heyranlığını vurğulayırdı.

Daim yanan "məşəllər" Yaxın Şərq xalqlarında oda sitayışı və onun ilahi varlığına inamı qüvvətləndirirdi.

Babilistan və Assuriya qəsəbələrinin xarabalıqlarını tətqiq edərkən, aşkar olunmuşdur ki, təbii bitumların tətbiqi olmadan nəhəng tikililəri inşa etmək mümkün olmazdı.

O, Semiramidanın məşhur bağlarının dünyanın yeddi möcüzəsindən birinin də tikintisində istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntıların göstəricilərinə əsasən, maye nefti hələ o dövrdə işıq lampalarında yanacaq kimi istifadə edirdilər.

Qədim yunan alimi Eratosfenin (bizim eramıza qədər III əsr) qeydlərinə görə, Cənub-Qərbi İranda neftdən işıqlandırma üçün istifadə etmişlər.

Neft bağların və üzümlüklərin ziyanvericilərdən qorunması, həmçinin tibbi məqsədlər üçün zəruri maddə olmuşdur. XIII əsrdə Marko Polo İran neftini təsvir edərkən göstərirdi ki, onunla yaşayış yerlərini işıqlandırır və dəri xəstəliklərindən müalicə edirlər. Mədə xəstəlikləri zamanı neft bitumunu çeynəyirdilər. Roma alimi Pliny təsdiq edirdi ki, neft ağrıkəsicisi və

bərpaedicisi məziyyətlərə malikdir, öskürəyi durdurur, kataraktı müalicə edir, revmatizmdə yüngüllük gətirir.

Misirdə, bizim eramızdan əvvəl üçüncü minillikdə körpülərin, yolların, damların, müxtəlif inşaat obyektlərinin tikintisində asfaltın qum və əhənglə qatışıq mastika kimi, onun bağlayıcı və sukeçirməməzlik özəlliklərini nəzərə alaraq, tətbiq olunurdu. Bitum balzaminin tərkibinə də daxil edilərək, mümiyalara yedizdirildi. ("mumiya" fars sözü olaraq, "qətran" yaxud "asfalt" anlamını daşıyır).

Makedoniyalı İsgəndərin hərbi yürüşlərini qələmə alan Plutarx (eramızın II əsri) neftin xüsusiyyətləri haqqında da söz açmışdır. Belə ki, barbarlar neftin nəyə qadir olduğunu İsgəndərə təqdim etmək üçün, küçələrdən birini bu maye ilə sürtərək, qaranlıq düşərəkən, məşəlləri neft qatı ilə örtülmüş küçəyə ataraq, alovlandırmışlar. Plutarx həmçinin İsgəndərin neftin qeyri-adi xassələrini bilmək üçün insan üzərində apardığı təcrübədən də bəhs edir. İsgəndər bir nəğməkar oğlanın bədənini neftlə sürtməyi və alovu ona yaxınlaşdırmağı əmr etmiş, neft şiddətlə yanmış, hökmdar dəhşətə gəlmiş, alovusa xidmətçilər güc-bəla ilə söndürmüşlər.

Homerin "İliada"sında bu sətirlərə rast gəlinir: "Troyalılar gəmiyə möhtəşəm od atdılar. Alov hər yeri bürüdü." "Yunan alovunun gücünü 941-ci ildə knyaz İqor Sarqrada qalxarkən görmüşdü. Bizim eramıza qədər III əsrdə neft Çinə də məlum idi. Onun ha-

silatı üçün xüsusi neft quyuları inşa edilmişdi. Çinlilər nefti işıqlandırmada, təbabətdə və hərbi məqsədlərdə istifadə edirdilər. Çin döyüşçüləri yanar neftlə dolu qabları düşmən silahlarına tullayırdı yaxud onları od püskürtüsü ilə yandırirdilər. X əsrdə çinlilər "alovlu nizələr" ixtira etdilər. Bambukdan yaxud dəmirdən olan borucuqlar yanar qatışıqla doldurulur və nizənin ucuna bərkidilirdi.

Bəlkə də bir sıra möhtəşəm qələbələr qazanan moŋqollar yanar maddənin sirrini çinlilərdən oyrənmişlər. Çingizxan Buxararı işğal edərkən, əvvəl şəhərə neft dolu küplər, ardınca yanan oxlar atmışdı.

Suriyanın Həma şəhərindəki tapıntı maraqlıdır. 1988-ci ildə aparılan arxeoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində "daşlaşmış yağ" əsasında əl bombaları hazırlayan emalatxana aşkar edilmişdir.

Çində bizim eramızdan əvvəl bambuk çubuqlar vasitəsilə qazma həyata keçirmişlər. Konfusinin yazıları təsdiq edir ki, Mərkəzi Çində Sıçuan əyalətinin sakinləri bambuk çubuqlar vasitəsilə 400 m və daha böyük dərinlikdə quyular qazmışlar.

Çin dünyanın ən qədim neft hasil edən ölkələrindən sayılır. İki min il bundan əvvəlki dövrdə onun ərazisində neft hasil olunurdu. Bununla yanaşı, Çinin müasir neft tarixi öz başlanğıcını XX əsrin 50-ci illərindən götürür.

Neft Koreya və Yaponiyaya da çoxdan məlumdur. Yaponiyada neft mədənlərinin mövcudluğu barədə ilk qeydlər 668-ci ilə təsadüf edir. XV əsrdə yaponlar və koreyalılar nefti isitmədə və işıqlandırmada tətbiq etməyə başlamışlar.

Amerikanın yerli əhalisi hindulara bitum, hələ Avropadan köç olmamışdan bir neçə yüz il öncə məlum idi. Onlar da, Ərəbistan yarımadasından olan müasirləri kimi, təbii yolla torpağa köçmüş bitumu toplayır və təbabət məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Bəziləri hətta mədə-bağırsaq xəstəliklərindən qurtulmaq üçün bu maddəni içirdilər.

Hazırkı Pensilvaniya ştatının ərazisində məskunlaşan Seneka tayfasının hinduları neftdən daha geniş istifadə edirdilər. Onlar quş lələklərinin və parça tikələrinin köməyi ilə nefti suyun səthindən yığıb, sıxaraq, müxtəlif məqsədlərə sərf edirdilər. Abşeron yarımadasının qədim atəşpərəstləri kimi, çox tayfalar, neft və qazın təbii mövcudluğuna mistik anlayışla yaxınlaşır, müqəddəs varlıq sayırdılar.

Hələ qədim zamanlarda neft və qaz mənbələri Xəzər və Qara dənizin hövzələrində aşkar edilmiş və əhali material, yol örtüyü kimi, gəmilərin yarıqlarının qapadılmasında və s. istifadə olu-

nurdu.

Tarixçilərin, səyahətçilərin, o cümlədən Əbu-İraq İstahrinin (VIII əsr), Məhsudin (X əsr) və digərlərinin qeydlərinə görə, hələ bizim eramıza qədər Abşeron yarımadasında nefti İrana, İraqa, Hindistana və digər ölkələrə daşıyırdılar. Ünlü alimlər Qəzvini Çələbi, Bakuvü və Zeynalabdin Şirvaninin tədqiqatları göstərir ki, Abşeronda həyat hələ qədimdən neftlə bağlı olub.

XIII əsrin əvvəlində Abşerona səyahət etmiş ərəb tarixçisi Məhəmməd Bekran yazdığı kitabda Balaxanıda neftin quyudan çıxarılmasından bəhs etmişdi; yəni quyular Abşeronun ilk neft mənbələri (yataqları) sayılırdı.

Abşeron yarımadasında yanar qazlı neft mənbələrindən Zərdüştün ardıcılıarı dini ayini icra etmək üçün istifadə edirdilər (İsanın anadan olmasına qədər VI əsrdə Abşeronda atəşpərəstlərin məbədləri vardı ki, burada yerin altından çıxan sönməyən müqəddəs od yanırdı). XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində qədim İran "pars" sektasının kahinləri odu cidd-cəhdlə qoruyurdular, hələ də Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədləri qalmaqdadır. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərini təsvir edən qədim yunan tarixçisi Plutarxin məlumatına görə, hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə onun hərbiçiləri işıqlandırma məqsədi ilə Abşeron yarımadasından çıxarılmış neftdən istifadə edirdilər, nefti tuluq və gil qablarda daşıyırdılar.

Hələ X əsrdə ərəb coğrafiyaçısı Masudi öz qeydlərində ağ Suraxanı neftindən bəhs edirdi və Suraxanıdakı "əbədi alovdan" söz açırdı. Suraxanıdakı atəşpərəstlərin "Atəşgah" məbədi və

neftin və qazın çıxdığı yerdə inşa edilmiş buna bənzər məbədlər (Şağanı kəndində, Pirallahı) Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycana yürüşü zamanı (era-

mızdan əvvəl 356-323), daha sonra Bizans imperatoru İrakli tərəfindən eramızın 624-cü ilində dağıdılmışdı. Məbəd yerli və İrandan qovulmuş atəşpərəstlər tərəfindən bərpa edilmişdi.

Üçüncü dəfə məbəd dağıldı və 643-cü ildə ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra uzun müddət unuduldu. Yalnız 10 əsr keçdikdən sonra – XVII əsrdə məbəd yenidən Suraxanıda yaşayan hindistanlı tacirin vəsəiti hesabına bərpa edildi, məbədin daş plitəsində aşkar edilmiş və hind alimlərinin oxuduğu qədim hind dilindəki yazı buna şahadət verir.

Suraxanı haqqında "1832-ci ildə Bakı əyalətinin kəndlərinin kameral təsvirində" belə bir qeyd var: "kənd hindlilərin təziminə gələn bir neçə ilə yaşadıkları od püskürən yerdə yerləşir. . . buradaca içində ağ neft olan quyular var".

Suraxanı məbədi haqqında 1770-ci ildə Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının tapşırığı ilə Bakıya gələn rus alimi Qmelin Samuil Qotlib çox maraqlı qeydlər etmişdir. "Yerli atəşpərəstlər İranda İslam bərqərar olduqdan sonra qədim gerblərin sağ qalan nəslindənirlər (Zərdüşt dininin ardıçları). Onlar sön-məyən oda son dərəcə müqəddəs şey kimi baxır və onda ilahiliyin əlamətini görürdülər... Hindistandan ehtiramlı şəxslər xilas naminə Bakıya gəlirdilər... Bu məbədlərdən biri hələ də Suraxanıda qalır".

Suraxanı adının özü sanskrit dilindəki "Surkaşanı" sözündəndir, bu da "müqəddəs yer", "sitayış yeri" anlamını verir. Hazırda Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədi memarlıq abidəsidir və Bakının ən baxımlı yerlərindən biridir.

VIII əsrdən başlayaraq, Qafqazda (Abşeronda) olmuş məşhur səyyahlar və alimlər: ərəblər – İstəxri İsxak (VIII əsr), Əhməd Balazuri və ya Əl-Belazuri (IX əsrin ortaları), Məsudi Əbdül Hüseyin (X əsrin birinci yarısı), Əbu Dulaf (942-ci il), Amin Əhməd ər-Razi (1601-ci il), venetsiyalı Marko Polo (XIV əsrin birinci yarısı); alman Adam Oleariy (1636); türk Övliya Çələbi (1647-ci il), İsveç Eqlbert Kempfer (1683) və başqaları göstərmişlər ki, bu regionda siyasi və iqtisadi həyat qədimdən neftlə bağlı olmuşdur.

Belə ki, A.Balazurinin qismən ingilis dilində nəşr edilmiş "Ölkələrin istila edilməsi" kitabında² Ərəb xilafəti xalqlarının iqtisadiyyatı, ictimai əlaqələri və mədəniyyəti haqqında çox mühüm məlumatlar var idi.

Məsudi yazılı şəkildə Abşeronda iki qara və ağ neft mənbələrinin olmasını təsdiqləyirdi. A.Marko Polo Abşeronda neftdən tibbi və işıqlandırma məqsədi ilə istifadə edildiyini, o cümlədən neftin Bakıdan Yaxın Şərq ölkələrinə daşınması haqqında xəbər verirdi. Əmin Əhməd ər-Razinin məlumatına görə, XVII əsrin əvvəllərində Abşeronda qara və ağ neftin çıxarıldığı 500-ə qədər quyular mövcud olmuşdur.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVII əsrlərdə bir çox Avropa və Şimali Amerika ölkələrində nefti primitiv üsulla çıxarırdılar: müxtəlif parçaları çox da dərin olmayan quyulara və göllərin dibinə sallayıp, sonra onları qabların içinə sıxırdılar. Abşeron sakinləri isə bu dövrdə artıq dərinliyi 10 sajınə (1 sajınə = 2,13 m) çatan neft quyularını və şaxtaları qaza bilirdilər və nefti at dartısı ilə çıxarırdılar.

Bu faktı daha sonralar Abşerona (Bakı) gəlmiş məşhur şəxslər də təsdiq etmişlər: ingilis İoanas Hanvey (1741-ci il); və rus İoann Lerx (1733-cü il); Samuil Qmelin (1770-ci il), A. Yartsev (1812-ci il); Eduard Eyxvald (1825-ci il) və başqaları özlərindən sonra neftin, neft quyularının və əbədi odun təfərrüatlı təsvirini qoyub getmişdilər. Alman diplomatı və səyyahı Adam Elşleqer (ədəbiyyatda Oleariy kimi məşhurdur) Bakı neft quyularını belə təsvir etmişdir:

"Demək olar ki, hamısı bir tütəng atəşi məsafəsində yerləşən 30-a qədər müxtəlif çalalardır; bu çalalardan neft çeşmə kimi qaynayır. Onların arasında 3 güclü quyular var ki, təxminən 2 sajın dərinliyə enmək tələb edilirdi, buna görə quyunun içinə bir neçə əlavə tir yerləşdirilmişdi, onlardan quyuya enərkən nərdivan kimi istifadə etmək olardı... Burada həm qara, həm də ağ neftin olmasını qeyd etmək lazımdır, ancaq birincisi ikincisindən daha çox idi".

² The origins of the Islamic State", by P.Hitti and F.Murgotten, N.Y. 1916, v. 1-2

Qeyd edək ki, həm Məsudi (X əsr), həm də ondan bir az sonra Oleariy (XVII əsr) Abşeronda ağ neftin mövcudluğunu təsdiq edirdilər, bu neft hələ o dövrdə çox qiymətli məhsul sayılırdı və İran, İraq və Hindistan bazarlarına daşınırdı.

Bu faktı Bakıya Olearidən 100 il sonra gəlmiş ingilis-rus ticarət şirkətinin direktorlarından biri İ.Qanvey də təsdiq etmişdir. "Xəzər dənizində ingilis ticarətinin xülasəsi haqqında" adlı kitabında (1754-cü il) qeyd edirdi ki, bakılılar qazdan yemək bəşirmək, su qaynatmaq məqsədi ilə artıq çoxdan istifadə edirdilər; Suraxını ağ nefti isə çox nadir hadisə sayılırdı və müxtəlif ölkələrə daşınırdı: ondan daş xəstəliyinə, sinə ağrıları və qıcalmalara qarşı müalicə vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Türk səyyahı Övliya Çələbinin Bakı nefti haqqında qeydləri səciyyəvidir: "...neft çıxarmaqla məşğul olan insanlar quyulara düşürlər: gündüz və gecə neft çıxarır və çıxarılan nefti keçidərisindən tikilmiş tuluqlara tökürdülər. Sonra tacirlər onu alır və müxtəlif ölkələrə daşıyırdılar. Neftin səkkiz rəngi olur, ancaq onların arasında ən yaxşısı sarı neftdir. Qara neft şahın mülkiyyəti hesab edilir... onu Özbəkistan, İran, Gürcüstan, Dağıstanla sərhəd olan qalalara göndərir və ondan həmin yerlərdə işiqlandırma məqsədləri üçün istifadə edirdilər. O, şəhərlərin və qalaların müdafiə edilməsi üçün hərbi xəbərdarlıq kimi çox əhəmiyyətlidir..."

Bakı neft quyularının maraqlı təsvirinə, 6-8 yanvar 1683-cü ildə Bakıya gəlmiş İranda İsveç səfirinin katibi E. Kempferdə rastlaşırıq, o, "Bakı yarımadasının yeddi möcüzəsi" kitabında qeyd edirdi:

"Əbədi alovdan şimal-qərbə tərəf min addımlıqda başqa bir qəribə şey – məhz ağ neft mənbələri yerləşir, ancaq elə bir ucqar yerdə ki, heç kim bu mənbələrin burada yerləşməsinə təxmin edə bilməzdi, qabaqcadan bilməsəydi ki... Ağ neft yataqlarından qərbə tərəf iki saatlıq yolda... çirklə, demək olar qara rəngdə qara neft istehsal edən qəribə məntəqə yerləşir... Neft çıxarmaq üçün çoxsaylı şaquli quyular qazılmışdı, onların bir çoxunda neft axını bol və daimidir... Möhkəm gillə torpaq divarları

möhkəmləndirmədən, yerqazanları təhlükə ilə üzləşdirmədən istənilən dərinliyə enməyə imkan verir. Quyulardan neftin çıxarılması mexaniki üsulla, dəri vedrələrdə və ya kiçik boğazlarla həyata keçirilir... Neftin qaldırılması bir-birinin ardınca dövrə vuran iki atla hərəkətə gətirilən xüsusi mexanizmlə həyata keçirilirdi. Gecə vaxtı bir neçə saatı istisna etməklə, burada iş dayanmırdı... Neft dörd təkərli arabalarda tuluqlarla Şamaxı və Bakı şəhərlərinə daşınırdı; birinci məntəqədən neft dəvələrin belində ölkənin daxilinə, ikinci məntəqədən isə dənizlə Qırkaniya, Özbəkistan və Çərkəs vilayətinə və Dağıstana aparılırdı..." (Bakinskies izvestie, 1883, № 5-7). E. Kempfer isə Suraxanıdakı "əbədi alovu" belə təsvir edirdi: "Çoxsaylı quyulardan Suraxanı kəndinə sarı alov burulub-qalxırdı. Kəndin sakinləri daş parçaları ilə əhəng yandırdılar..."

1733-cü ildə, o zaman ki, Abşeron hələ Rusiyanın təbəəsi idi (1722-1723-cü illərdə Pyotrun istilaları. Rusiya Gəncə müqaviləsinə uyğun olaraq İranı yalnız 10 mart 1735-ci ildə geri qaytarmışdı), İranda rus səfirliyinin əməkdaşı doktor İ.Lerx Bakı neft rayonuna gəldikdən sonra yazırdı:

"30 iyunda mən əbədi alovdan Balaxaniya qədər, qara neft quyularına doğru beş verst gəldim. Həmin quyular fars şahının vaxtından məlumdur – 52... dərinliyi 50 sazına qədər olan quyulardan biri çox güclü çağlayır və oradan hər gün 500 batman neft çıxarılır...Quyulardan çıxarılan nefti böyük və dərin çalalara tökür, burdan isə böyük dəri kəsələrlə arabada Bakıya aparır, qalıqları 3 çalaya tökür və Gilanda, Şamaxıda və digər yerlərdə satırlar, yerdə qalanından isə şəhərdə istifadə edirdilər (1 batman = 8,2 kq).

1739-cu ildə akademik İ.V. Veytberxtin "Qeydlərdə" çap edilmiş və Abşeron nefti haqqında maksimum məlumatı əks etdirən ilk "Neft haqqında" əsəri işıq üzü gördü. Bu "Neft haqqında" traktatı məşhur hidroqraf, daha sonralar dövlət xadimi olmuş F.İ. Soymonovun səhih məlumatlarına əsaslanırdı, adı çəkilən alim apardığı tədqiqatların məlumatlarını hələ 1728-ci ildə Rusiya

Elmlər Akademiyasına göndərmişdi.

O, bir neçə dəfə Azərbaycanda (Abşeronda) olmuş, oradakı neft quyularını təfsilatı ilə təsvir etmiş və neft qazları yataqlarının planını təqdim etmişdi. 1719-cu ildən 1722-ci ilə qədər Xəzər dənizini tədqiq etmiş F.İ.Saymonovun ümumi rəhbərliyi altında 1731-ci ildə Xəzər dənizinin ilk atlası mətnlə bərabər çap edilir.

Abşeronun neft mənbələri haqqında mötəbər məlumatları 1770-ci ildə Bakıda olmuş akademik S.Q.Qmelinin qeydlərində oxuyuruq.

Alim özünün hesabatında (1771-ci il) qeyd edirdi: "...quyunun ağzı daşla bağlanmışdır, onların arasına bir parça gil qoyulmuş və üzərində Bakı xanının adı yazılmışdı, bu o deməkdir ki, buraya Bakı xanının qoyduğu qoruqçu quyunun ağzını açmazsa, buradan başqa heç kəs neft götürə bilməz. Bakı xanının duzdan və neftdən əldə etdiyi gəliri yerli sakinlərin məlumatlarına görə 35-40 manat təşkil edirdi. Duzun pudu 7-8 qəpiyə, yandırma məqsədinə sərf edilən 15 funt batmanlıq qara neft isə 5 qəpiyə satılırdı"³.

Qmelinin qeydləri başqa bir məşhur səyyah, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasına qədər Bakıda olmuş A.Yartsevın məlumatları ilə təsdiqlənir. Yartsev 1812-ci ildə yazırdı:

"... Bir Bakı knyazı ölkənin bütün mədən yağını sata bilərdi. Balaxanıda tacirlər bu məmulatı aldıqdan sonra yerdə qalanı Bakı şəhərində daşınır; burada ehtiyat dükənlər olmasa da; şəhər kənarında ən möhkəm gips daşlarına çatana qədər 15 quyu qazılmış və daşla döşənmişdir. Burada quyulara ehtiyat yağ tökülür

³ Qmelin S.Q. "Reise durch Russland zur Untersuchung d. Drei Naturreiche" (SPb., 4-cü hissə, 1770-1784-cü illər.

və satıcılar tərəfindən aparılana qədər saxlanılır"⁴. 1796-cı ildə Bakıda olmuş marşal fon Biberşteynin qeydləri maraqlıdır: "Abşeron yarımadasında tükənməz neft ehtiyatı var... Bu neftin əsas bazarı Gilandır, çünki bu əyalətdə ipək qurdu böyüdən şəxslər ya təcrübəyə görə, ya da sadəcə hamıya hakim kəsilən xürafata görə əmindirlər ki, neft ipək qurdunun yetişdirildiyi evləri işıqlandırmaq üçün həşaratlara ziyan vermədən yanan yeganə maddədir".

Sənədlər şəhadət verir ki, ən qədim neft quyuları (cəmi 120, dərinliyi 2-dən 30 sazına qədər) Abşeronun aşağıdakı kəndlərində yerləşirdi: Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Binəqədi, Sabunçu, Romana və Şubanı. Quyuların əksəriyyəti Balaxanıda yerləşmişdi. Səciyyəvi detal: köhnə quyular uzun müddət işlədikdən sonra təmirə dayanır və yalnız o quyularda müvafiq həcmdə neft yığıldıqdan sonra bərpa edilirdilər.

Suraxanıda quyuların təfərrüatlı təsvirini 1825-ci ildə Bakıda olmuş E.Eyxvald vermişdir. Eyxvald özünün "Reize auf dem Caspishen Meer und Caucasus" əsərində qiymətli ağ neft quyularını xüsusi olaraq təsvir etmişdir⁵:

"Ağ neft quyuları Suraxanı kəndindən şimal-qərb istiqamətində, ondan təxminən 1,5 verst məsafədə yerləşir. Ağ neft hasil etmək üçün divarlarına daş hörülmüş 16 quyu inşa edilmişdir. Bu quyularda neftin və suyun yaxşı yığıla bilməsi üçün içəridə daşlar böyük diametrdə, üst tərəfdən isə kiçik diametrdə düzülüşdür – bütün hallarda diametr bir futdan artıq olmamalı idi. Onlar, neftin buxarlanmasına yol verməmək üçün üst-üstə qoyulan şinlərlə örtülmüşdür... Neftin yavaş axını onu göstərir ki, burada qara neftin sublimasiyası baş verir və yeni məkanda artıq çökür. Bir çox quyularda ağ neft çoxlu su kütləsi ilə birlikdə yığılır, hər quyu yayda çox, qışda isə az olmaqla müəyyən miqdarda ağ neft verir, ağ neft pis hava ilə müqayisədə yaxşı havada daha çox çıxarılır. Belə ki, dərinliyi 3 sazın 6 fut olan Mustafa quyusu yayda 10 gün ərzində 3 pud neft, soyuqlar düşəndə

⁴ Yartsev A. Rus mədən tarixi (əlyazma), hissə 7, kitab 1, № 43. K.A.Pajitnovun "Bakı neftçixarma sənayesi haqqında oçerklər" kitabından. M.-L., 1940, s.11

isə 1 pud 10 funt neft verir... kiçik tuluqlarda çıxarılan ağ neft anbarlarda saxlanılmaq üçün Bakıya göndərilir. Onun rəngi heç də tam ağ deyildir, ancaq bəzən sarıya çalır. Havada nə qədər çox qalsa, daha çox sarıya və qaraya çalacaq”.

Azərbaycanın Şimalı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1813 və 1828) neft quyuları dövlətin mülkiyyətinə keçdi: rəsmi olaraq otkup üsulu tətbiq edildi, bu sistemə uyğun olaraq neft quyuları dövlət tərəfindən otkupa verilir və ya birbaşa dövlətə tabe olurdu.

Bu mənada Qafqazda ali baş komandan general N.F. Rtişevin 30 iyul 1813-cü il tarixli raportu səciyyəvidir, bu raportda dövlətin neft quyularından və digər mənbələrdən əldə etdiyi gəlirlərdən bəhs edilərkən göstərilirdi ki, “bu mənbə, o cümlədən digər çox böyük əhəmiyyət daşımayan mənbələrlə birlikdə ilk 4 il ərzində 450 min rubl otkup məbləğində mənfəət gətirmişdi”.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Abşerondan başqa neft çüzi miqdarda Quba və Şirvan qəzalarında da çıxarılırdı, bu qəzalar-dakı neft quyuları onların Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra dövlətə tabe edilmişdi və otkupa verilmişdi. Məsələn, bu quyuları otkupa verən Quba şəhər komendantı “quyuların sayının ifrat dərəcədə artırılması yolu ilə neftin çıxarılmasının nəzarətsiz artmasına” diqqət yetirməli idi, çünki əks halda dövlət üçün Quba ilə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı neft sənayesinin qüdrəti sarsıla bilərdi”.

Abşeron neft quyuları 1806-cı ilin sonundan 1824-cü ilə qədər, 1826-cı ildən 1834 və 1850-ci ildən 1872-ci ilə qədər müxtəlif otkup sahiblərinə məxsus idilər, bu illər arasında isə birbaşa dövlətə tabe idilər.

Kontrakt otkup sahibinə demək olar hər şeyin təminatını verirdi: qazmaq və quyunun təmiri üçün işçi qüvvəsi, neftin quyu-

dan çıxarılması və onun şəhər anbarlarına daşınması, o cümlədən quyunun qazılması və yeni neft mənbələrinin axtarılması hüququ. Otkup sahibi öz növbəsində Bakı neftinin çıxarılması üçün otkup məbləğini bağlanmış kontrakta uyğun olaraq ödəyirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Bakı neft mədənləri 1825-ci ilin 1 yanvar tarixində çar xəzinəsinin birbaşa idarəçiliyinə keçirildi. Elə bu zamandan ekspedisiyasının göstərişinə əsasən, çox istedadlı mədən mühəndisi N.İ. Voskoboynikov (1801-1860) Bakıya ezam edildi, bu ezamiyyətin məqsədi “Bakı komendantının ezam etdiyi praporşik Talalayevlə birlikdə mövcud quyulara baxış keçirmək və otkup sahibi Tarumovdan Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı və Bakıda yerləşən ağ və qara neft quyularını dövlət idarəçiliyinə qəbul etmək və mövcud quyuların və neft anbarlarının sayı, onların vəziyyəti, hər bir anbarda nə qədər satılmamış neftin olması, burada hansı avadanlıqların otkup sahibinə və dövlətə məxsus olması, o cümlədən Masazır və Zığda nə qədər satılmamış və ehtiyat neftin olması, münasib yerdə yerləşdirilməsi və sair haqqında təfərrüatlı siyahı tutmaqdan ibarət idi;”⁵.

Tapşırığı uğurla yerinə yetirən Voskoboynikov 12 yanvar 1825-ci ildə mədən ekspedisiyasına Abşeronun neft və duz yataqlarının vəziyyəti haqqında təfərrüatlı hesabatını göndərir.

Səciyyəvidir ki, onun təqdim etdiyi materiallar bu gün də otkup sistemində və xəzinə idarəçiliyinə keçid dövründə Abşeron dövlət və özəl neft quyularının vəziyyətini təsvir edən yeganə etibarlı mənbə sayılır.

“Mədən jurnalı”nda (1827) qeyd edirdi: “Abşeron yarımadası demək olar meşəsiz və məhsul verməyən torpaqlardan ibarətdir... Ancaq təbiət ölkənin çatışmazlıqlarını əvəz etmiş, onun təkini sonsuz neft və duz ehtiyatları ilə zənginləşdirmiş, bu məhsullar təkə əhalinin ehtiyaclarını ödəməklə qalmır, həm də onların zəngin olmalarına səbəb olur... Qara neft isə qara qatrandır. O, əsasən torpağın təkində yatır, ancaq müxtəlif səviyyələrdə torpağın və hətta dənizin üzünə çıxır”.

Daha sonralar, N.İ. Voskoboynikov bir neçə dəfə Bakı neft

⁵ QIA AR, F.24, op.24, d.390, s.2

və duz mədənlərinin direktoru vəzifəsini tutmuşdur (1825-ci ildə və 1834 – 1838-ci illərdə), bu da Azərbaycan neft işinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Onun əsas xidmətləri sırasında neftin çıxarılması, kəşfiyyatı, saxlanması, daşınması və satılması sahəsində geniş işçi planının işlənilib hazırlanmasını aid etmək olar.

1846-cı ildə Bibi-Heybətdə, Qafqaz Baş İdarəsi Şurasının üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə neft kəşfiyyatı məqsədi ilə dərinliyi 21 m olan dünyada ilk quyu qazıldı. Qazma işlərinə mədən mühəndisləri korpusu, Bakı neft mədənləri idarəsinin direktoru mayor Alekseyev rəhbərlik edirdi (QAK, c.10, s. 137). Azərbaycan Amerikanı 13 il qabaqlamışdı: Amerikada ilk neft quyusu 1859-cu ildə qazılmışdı. Ancaq məhz 1859-cu ildə, Venadoda (Pensilvaniya) böyük artezian mənbənin tapılmasından sonra kommersiya xarakterli neft işinə start verilir.

İrəli qaçaraq qeyd edək ki, 1911-ci ildə (Amerika neft quyusunun 52-ci ildönümündə) 1859-cu ildə Pensilvaniyada ilk quyunu qazmaqla Amerika neft işinin özülünü qoyan Edvin Dreykin şərəfinə (1819-1880) neft muzeyi təsis edildi (Drake Memorial Museum). “Neft işi” qəzet-jurnalı (1911) qeyd edirdi ki, “... muzeydə onun özülünü qoyan şəxsin niyyətinə görə neft sənayesinin tarixi nümayiş etdiriləcəkdir, bu məqsədlə həmin dövrə aid qum, neft, alət və predmetlərin nümunələri yığılacaq, o cümlədən neft sənayesinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair kitabxana yaradılacaqdır. Muzeyin özülünü qoyanlar onu neft sənayesi ilə maraqlanan bütün şəxslərin Məkkəsinə çevirmək niyyətindədirlər”. Belə bir muzeyin Bakıda (Bibi-Heybətdə) yaradılması zamanı çoxdan çatmışdır, qeyd edək ki, Bibi-Heybətdə ilk neft qülləsi Amerikadan xeyli əvvəl qurulmuşdur.

Rusiyada faktiki olaraq 1869-cu ilə qədər neft quyularını qazmaq qadağan edilmişdi (hökumət neft çıxarmaq üçün qazmanın perspektivsiz olmasına dair xarici mütəxəssislərin nəticələrinə riayət edirdi). Məsələn, 1866-cı ildə Zaqafqaziya Ticarət Cəmiyyəti hökumət qarşısında qazma işlərinə başlamaq haqqında məsələ qaldırdıqda rədd cavabı aldı.

Məhz ABŞ-da neft işinin əldə etdiyi uğur əvvəlcə Avropa

(Qalisiy), sonra isə Qafqaz (Abşeron) neft yataqlarına diqqət yetirməyə məcbur etdi.

1869-cu ildə otkup sahibi İ.M.Morzoyev Balaxanıda dərinliyi 64 m olan ilk quyusunu qazdı, ancaq uğursuzluğa düçar oldu. 1871-ci ildə demək olar eyni yerdə dərinliyi 45 m olan ikinci quyusunu qazdı, nəticə son dərəcə uğurlu oldu: bu quyu orta hesabla sutkada 2 min pud neft verdi.

1872-ci ildən dərinliyi 45-50 m olan quyuların intensiv şəkildə inşasına start verildi ki, bu da yeni quyuların inşasına tam olaraq son qoydu. Məşhur coğrafiyaçı və şərqşünas, təxminən 30 il ərzində Avropanı, Yaxın və Orta Şərqi səyahət edən P.A.Çixaçevin (1809-1890) “Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada neft” adlı məqaləsində Amerika və Abşeron neft quyularının debiti müqayisə edilirdi: Abşeron quyuları Amerika quyuları ilə müqayisədə 3 dəfədən çox neft verirdi və Bakı neft rayonunda neft fontanlarının hündürlüyü 84 m-ə, ABŞ-da isə 19 m-ə çatırdı.

İlk güclü fontan – “Vermişevskiy” Abşeronda 13 iyun 1873-cü ildə “Xələfi” ticarət cəmiyyətinin torpaq sahəsində qazılan quyuda baş verdi: Üç ay ərzində 90 milyon puddan artıq neft hasil edildi. 14 oktyabr 1875-ci ildə isə 96 metr dərinlikdə “Şəriklər” cəmiyyətinin mədən sahəsində ikinci güclü fontan vurdu: ay ərzində sutkada 200 puda qədər neft əldə edildi.

Lisiçnikin məlumatlarına görə, 1873-cü ildə fəaliyyətdə olan quyuların ümumi sayı 158, neft quyularının sayı 9 idisə, 1876-cı ildə fəaliyyətdə olan quyuların sayı 62-yə çatırdı.

Yəni köhnə mexaniki metodla səth neftini çıxarmaq üçün yeni quyuların qazılmasına son qoyulur və o dövr üçün yeni olan qazma və emal texnikasının köməyi ilə quyuların qazılmasına güclü start verildi: ilk buxar maşınları meydana çıxdı.

1872-ci ilin fevral ayında Sankt-Peterburqda Rus İmperatoru II Aleksandr ona təqdim edilmiş – “Belə olmalıdır” sənədinə dərkənar qoymaqla “fotogen istehsalı neft mədənləri və aksiz haqqında qaydaların” layihəsini təsdiq etdi (Qorniy Jurnal. 1872, № 3, s. 20). Bu rus, yerli və xarici kapital sahiblərinin Azərbaycan neftinə yolunu açdı.

Yuxarıda deyilənləri xülasə etməklə, qeyd edək ki, 1869-1870-ci illərdən neft hasilatı sahəsində intensiv işlərin başlanması, 1872-ci ildə otkup sisteminin ləğvi və özəl şəxslərə neftli torpaqları icarəyə götürmək hüququnun verilməsi Azərbaycan da və Rusiyada neft sənayesinin intensiv inkişafına səbəb oldu ki, bu da neft firmaları və ticarət cəmiyyətlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu: "H.Z.Tağıyev (1872), "Bakı Neft Cəmiyyəti" (1874), "Nobel qardaşları" (1879), Rotşildlərin "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti" (1883), "S.M. Şibayev" (1884), "Xəzər yoldaşlığı" (1887), "Nağıyev Musa" (1887), "A.I.Mantaşov" (1889), "Əsədullayev Şəmsi" (1893), "Qafqaz" (1896), "İ.A.Haqverdiyev" (1896), "Rus nefti" (1898), "Ortaqlar" (1899), "Abşeron Neft Cəmiyyəti" (1899), "Aleksandr Benkendorf" (1900), "Bibi-Heibat Petroleum Co. Ltd" (1900), "Balaxanı Syndicate Ltd" (1900), "Moskva-Qafqaz Neft Cəmiyyəti" (1902), "Sankt Peterburq-Qafqaz Neft Sənayesi və Ticarət Cəmiyyəti" (1911), "Muxtarov Murtuza" (1913) və bir sıra digər firmalar".

Yəni, Abşeronda və bütövlükdə Rusiya imperiyasında neft işinin inkişafında yeni mərhələ yarandı...

Ərəb alimi Məhəmməd Bekram təsdiq edir ki, Bakı əhalisi ev şəraitində primitiv üsulla neftdən yüngül yanacaq məhsulları alaraq, evlərinin və küçələrinin işıqlandırılmasında istifadə ediblər.

Marko Polonun müşahidələrinə, habelə fransız monax missioner Jurden Katalani və Severakin qeydlərinə əsasən, XIII əsrdə Abşeron yarımadasında çoxsaylı neft quyuları fəaliyyət göstərirdi, oradan əldə olunan neft işıqlandırma və təbabətdə istifadə olunurdu. Abşeron Zərdüştə sitayiş edənlərin müqəddəs ocağı idi: yanar dağlar qədim zamanlardan bura atəşpərəstləri cəlb etmiş və Abşeron xeyir allahı Əhriməni vəsf etmək üçün məbədəgaha çevrilmişdi. Burada eramız-

dan əvvəl III əsrdə ucaldılan məbədəgahın qalıqları Suraxanıda mühafizə olunmuşdur. İndiyə qədər Məhəmmədi kəndinin yaxınlığında məsaməli əhəng daşının arasından çıxan təbii qazın alovunu görmək mümkündür.

Bu cür məşəlləri 1466-cı ildə Bakını və ətrafını səyahət edən rus taciri Afanasi Nikitin də müşahidə etmişdir. O öz qeydlərində yazmışdır ki, "çıraqları doldurmaq üçün buradan neft aparırlar."⁶

Əmin Əhməd Razi (İran, 1601-ci il) qeyd edir ki, XVI əsrin əvvəllərində Bakıda neft hasil etmək üçün çoxsaylı neft quyuları qazılmışdır. Bu məlumatlarda həmçinin xatırladılır ki, Suraxanıda ağ neft hasil olunur.

Belə ki, eramızın I əsrində yaşamış ərəb coğrafiyaşünası əl-İstahri Bakıda ağ və tünd boz neftin hasilatından danışır.

1131-ci ildə Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilini dolaşan ərəb səyyahı Əbu Həmid Əl-Əndəlusi əl-Qarnati Abşeronun və Bakıya yaxın adaların neftli torpaqlarını bu cür təsvir edirdi:

"Bu adalarda kömür kimi qara torpaq var, onun üzərində ot bitir və müxtəlif heyvanlar qidalanır. Və bu qara torpaqdan ağ və qara rəngində neft və bitum çıxır, bu torpaqsa Bakıdan bir az aralı Şirvan əyalətində yerləşir."

XIII əsrdə Abşerona təşrif buyuran Qərbi Avropa səyahçıları bu yerlərdə neftin miqyaslı hasilatını qeyd edirdilər. Məşhur venesiyalı Marko Polo Bakı neft mənbələri haqqında belə yazırdı: "Gürcüstanla sərhəddə neft mənbəyi vardır. Onu yemək olmaz, yandırmaq olar. Uzaq ölkələrdən bu yağın ardınca gəlirlər. Bütün ölkələrdə yalnız onu yandırırırlar."⁷

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, hələ 1594-cü ildə Abşeronda yerli sakin, usta Allahyar Nurməhəmməd oğlu tərəfindən 35m dərinliyində ilk neft quyusu qazılmışdır. 1806-cı ildə yarımada 50 neft quyusu fəaliyyət göstərirdi. Quyuları 2-3 m və daha çox dərinlikdə qazırdılar. Məsələn, Suraxanıda

⁶ Иголкин А. Торжалуан Ю. Русская нефть, о которой мы так мало знаем М. 2003

⁷ Поло Марко. Книга о разнообразии мира. М. Мысль, 1997

quyuların dərinliyi orta hesabla 12 metrə bərabər idi. Quyular pilləli piramida quruluşuna malik olaraq, uc nöqtəsi aşağı səviyyədə yerləşirdi. XIX əsrin ortalarında ən məhsuldar quyu gün ərzində 10 barreldən bir az çox neft verirdi. Hasil olunmuş neft divarları daşla hörülmüş çuxurlara tökülür, çökdükdən və təmizləndikdən sonra şəhər anbarlarına aparırdılar. Abşeronda neftin quyu üsulu ilə hasilatı 187-ci ilə qədər mövcud idi.

1572-ci ildə Bakı neftinə maraqlı göstərən ingilis ticarət şirkətinin agentləri Bakıya təşrif buyurdular.

Onlardan biri, Cefferi Deket öz qeydlərində Bakı yaxınlığında neftin geniş hasilatından söz açır:

"Bakı adlanan şəhərin yaxınlığında qəribə hadisə müşahidə olunur. Burada yerin səthinə yağ yayılır və onun ardınca Persiyanın ən ucqar sərhədlərindən gəlirlər. O, bütün ölkədə evlərin işıqlandırılmasına xidmət göstərir. Onun rəngi qarıdır və neft adlandırılır."

İtaliya səyyahı Pyetro della Valle (1618-ci il) həmçinin Bakı yaxınlığında qara neftin hasilatını təsvir edir və göstərir ki, o çox ucuz başa gəlir və hər iş sahə külli miqdarda gəlir verir. Abşeronda neft hasilatı barədə qiymətli məlumatlar məşhur türk səyyah Övliya Çələbininin "Səyahətnamə" (1647-ci il) əsərində də yer almışdır. O göstərir ki, Bakı ətrafında yeddi nöqtədə neft mədənləri vardır və hər birində hasil olunan neft bir rəngdədir.

qırmızı, sarı, qara, qəhvəyi və s. ancaq ən qiymətli sarı neftdir.

1636-cı ildə Bakıya səfər edən şlezviq-qolşteyn səfirliyinin Rusiyadakı katibi Adam Elşleqer qeyd edirdi ki, neft – bu "Bakı ətrafında və Barmaq dağının yaxınlığında quyulardan çoxlu miqdarda satış məqsədilə hasil olunan özəl bir yağdır... Mart ayının

2-də Barmaq dağının yüksək zirvəsinin yanından ötdük və dənizdən çox uzaq olmayan yerlərdə yüksək təzyiqlə neft vuran neft quyuları gördük. Burada həm qonur, həm də ağ neft çıxarmaq mümkündür, ancaq birincisi ikinciyə nisbətən çoxdur."

Bakı nefti haqqında alman səyyahı, alim və həkim Enqelbert Kempfer İsveç səfirliyinin Persiyada katibi vəzifəsində Bakıya səfər edərkən söz açmışdır.

Onun sözlərinə görə, Abşeron yataqlarından nefti Bakıdan dəniz vasitəsilə Xəzəryanı ölkələrə – İrana, Orta Asiyaya, Dağıstana və Çerkeziyaya daşıyırlar.

XVI-XVII əsrlərdə Xəzər nefti Rusiyanın mərkəzi rayonlarına çatdırılırdı. Onu təbabətdə, rəngkarlıqda boya sahəsində, habelə hərbi işlərdə tətbiq edirdilər.

Neft kifayət qədər bahalı əmtəə idi. Örnək üçün, 1575-1610-cu illərdə Moskvada tərtib olunmuş ticarət kitabında göstərilmişdir ki, bir vedrə neft bir vedrə şərəbdən 4 dəfə bahadır.

Sənayenin sürətli inkişafına və texniki tərəqqiyə baxmayaraq, Avropa və Asiya ölkələrində neft mədənlərinin istismarı və neftin hasilatı kустar üsullarla həyata keçirilirdi: nefti, əsrlərlə öncə olduğundakı kimi, əllə qazılmış çuxurlardan və quyulardan toplayırdılar. Neftə tələbat ciddi olaraq dəyişmirdi, ona görə də texnologiyaların təkmilləşdirilməsi (hasilatın artırılması) tələb olunurdu.

Cüzi istisnalarla neft məişətdə istifadə olunurdu. Sözügedəndə dövrə Çində, hətta neftin hasilatı və istifadə həcmi getdikcə aşağı enirdi. Yaxın Şərq üçün neftin əsas tədarükçüsü Azərbaycan olaraq qalırdı. Ancaq Azərbaycanda da neft quyu üsulu ilə çıxarıldı. Neftlə zəngin torpaqlar əsasən təsadüf nəticəsində – ya yerin təkindən su yaxud digər faydalı qazıntı çıxarkən, eləcə də karbohidratların özünün səthində təbii yolla nəzərə çapnanda, müəyyən olunurdu. Aşkar edilmiş torpaqlarda çuxurlar və quyular qazılır, bir quyuda neft tükənən kimi, yanında digərini qazırıdılar.

Xüsusi olaraq, heç kim kəşfiyyat işləri və geoloji tədqiqatlar aparmırdı. Təbriçən karbohidratlara tələbat artdıqca, neftin

hasilatını təkmilləşdirmək və yeni yataqları müəyyənləşdirmək zəruriyyəti yarandı. Daha dərin qatlara nüfuz etmək üçün kəşfiyyatın və hasilatın daha səmərəli üsullarının axtarışına başlandı.

XIX əsrin ortalarında neftin çıxarılması istiqamətində baş verən sənaye sıçrayışı, neft hasilatını və emalını optimallaşdıran üsulların tapılmasını təşviq edirdi.

Həmin dövrdə quyu üsulu ilə hasilat öz əhəmiyyətini itirirdi, çünki bazar daha çox neft tələb edirdi. Yeni sənaye üsullarının tətbiqi qaçılmaz zərurətə çevrilirdi.

Neft quyularının qazılması hələ eramızdan əvvəl Çində tətbiq olunmuş, daha sonralar unudulmuşdur. Qədim dövrlərdən su və içməli su əldə etmək üçün qazma üsulu istifadə olunurdu. Ancaq XIX əsrdə neft hasilatçıları qazma üsuluna müraciət edərək, onun təkmilləşdirilməsi barədə düşünməyə başladılar.

Neft quyularının sənaye üsulu ilə qazılmasından məhz neft tarixi başlanğıcını götürür. Dünyada ilk dəfə neft buruğu 1848-ci ildə Bakıda buruq qazma təcrübəsi və texnoloji prosesin təkmil olmaması səbəbindən neft verməmişdir. Bəlkə buna görədir ki, neftin ilk uğurlu sənaye qazma üsulu ilə çıxarılmasının pionerləri ABŞ hesab olunur.

1859-cu ildə Pensilvaniya ştatının şimal-qərbində yerləşən Taytusvil fermer torpağında ən birinci məhsuldar neft buruğu qazılmışdır.

Bu, Amerika neft sənayesinin doğum günü oldu desək, yanılmırıq. Dreyk buruğu kimi məşhur olaraq, o Amerika Birləşmiş Ştatları tarixinin dönüş nöqtəsi oldu. Bu buruğu onun təşəbbüskarı və təşkilatçısı olan "polkovnik"

Dreykin şərafinə bu cür adlandırmışlar. Əslində Dreyk polkovnik deyildi. Ştatlar arasındakı sərhədləri daha asan adlamaq, yerli əhali arasında nüfuz qazanmaq məqsədilə özü və maliyyəçiləri polkovnik pristavkası istifadə

etməkdə israrlı olmuşlar. Maliyyə dəstəyini Dreyk Pennsylvania Rock Oil Company-dən alırdı. Onun təsisçiləri Nyu-Yorklu hüquqşünas Gore Bissel və bankir Jeyms Taunsend olmuşlar.

1950-ci illərin əvvəllərində Gore Bissel neftin kommersiya hasilatı planını hazırlayır və Yel universitetinin professoru Bencamin Sillimana, Amerikanın aparıcı kimyaçılarından birinə, neftin faydalı xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə sifariş verir.

Aşkar olunur ki, nefti bir neçə fraksiyaya ayırmaq mümkündür və işıqlandırma üçün yanacaq kimi də istifadə etmək olar. Bu məlumata əsaslanaraq, Bissel, Taunsend də daxil olmaqla, bir neçə kreditoru toplayır və neftin lampalar üçün yanacaq kimi satışını həyata keçirmək məqsədilə Dreyk Pennsylvania Rock Oil Company-ni təsis edir.

III FƏSİL

NEFT VƏ İSLAM ALƏMİ

“Allahın lütfü”. Məhz müsəlman dünyasının əksəriyyəti nefti – bu sərvəti bu cür təqdim edir. Radikal islamçılar müsəlmanların ayağı dəyən məkanların müqəddəs olduğunu, neftin də məhz bu səbəblərdən bu yerlərdə fontan vurduğunu xüsusilə qeyd edirlər. Ancaq fakt faktlığında qalır. OPEC-ə daxil ölkələrin 13-dən 10-u müsəlman dövlətləridir: Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Katar, İran, İraq, Küveyt, Əlcəzair, Liviya, İndoneziya və Nigeriya

(bu ölkənin yarısından çoxu – müsəlmanlardır). Digər iri neft istehsalçıları – Oman, Bəhreyn, Suriya, Misir, Bruney, Tunis və Malayziya da müsəlman ölkələridir. Xəzər dənizi hövzəsinin digər iri neft hasilatçısı – Azərbaycan da İslam ölkəsidir, Rusiya Federasiyasının tərkibinə

daxil olan Dağıstan da, Volqa çayı boyu yerləşən müsəlman respublikaları Tatarstan, Başqırdıstan da əhəmiyyətli neft qaynaqlarına mənsubdurlar. Qazaxstanın da böyük əksəriyyəti müsəlmanlardır. Nəhəng neft ehtiyatlarına və sonuncu peyğəmbər Məhəmmədin vətəni olaraq, müsəlman müqəddəs ocaqlarına – Məkkə və Mədinəyə sahib Səudiyyə Ərəbistanı neft və İslam siyasətinin mərkəzində durur. Neft Qərbdə XX əsrdə dünyanın iqtisadi, siyasi və mədəni qüvvəsi olmaq imkanını tanıtdı. Ancaq Qərb bu üstünlükləri itirməkdən qorxur – çünki neft, özünün mənəvi tarixi, mədəni hegemonluğunu qaytarmağa çalışan İslam dünyasının əlindədir. İstəsək də, istəməsək də razılaşmalıyıq ki, neft və İslam sıx bağlıdırlar və bu talelər bizim dövrümüzdə əvvəlki qərinələrə nisbətən daha böyük anlam daşıyır.

Hazırda planetimizdə 1,2 milyard müsəlman yaşayır –bu planet əhalisinin 20%-dən çoxudur. Müsəlmanların sayı digər əhali qruplarına nisbətən daha sürətlə artır. Demografiya elmi yanlışlıq etməzsə, XXI əsr – müsəlmanların əsri olacaqdır.

Müsəlmanların sayı artsa da, iqtisadi vəziyyətləri yaxşılaşmır. Dünya Bankının statistikasına əsasən, İslam dünyasının orta

illik gəliri dünya göstəricisindən aşağıdır. Bundan başqa, İslam ölkələri əhalisinin faciəsi yalnız yoxsulluq deyil, bu yoxsulluğun dərinləşməsidir. Məsələn, 1950-ci ildə Misir və Cənubi Koreya əhalisinin yaşayış səviyyəsi təxminən eyni idi. Hal-hazırda Cənubi Koreyada yaşayış səviyyəsi Misirdəkindən ən azı beş dəfə yüksəkdir.

Müsəlmanların yeni nəsli getdikcə daha çox neftə, İslamı dirçəldən, Allahın qulluğunda dura bilən əsas resurs kimi baxırlar. Səudiyyə Ərəbistan kralı Fəhəd 1970-ci və 80-ci illərin neft

böhranından sonra öz müsəlman qardaşlarına bəyan etmişdir ki, "Allahdan sonra güvənəcəyimiz yeganə varlıq – neftdir".

Qərbi ölkələri, transmilli neft-qaz şirkətləri, dünya biznes və istehlakçılar dünyası Səudiyyə Ərəbistanında və digər

neft-hasilatçı ölkələrdə iqtidarın, fundamentalistlərin gənc aqresiv nəslinə keçəcəyindən olduqca narahatdırlar.

Fundamentalizmin mümkün dirçəlişi Qərbi əhalisinin əksəriyyətinin bilmədikləri mürəkkəb tarixi prosesin tərkib hissəsidir. Yaxın Şərqdə və digər bölgələrdə yaşayan varlı ya yoxsul, savadlı ya savadsız gənc müsəlmanlar Qərbin siyasi qütbləşmə adlandırdığı prosesə eyni baxış bucağından "mənəvi dirçəliş" adı altında baxırlar. Elə bu sətirləri yazarkən ABŞ-ın Florida ştatında bir rahibin Qurani-Kərimin nüsxəsini yandırdığına görə Əfqanıstanda 8 BMT əməkdaşının öldürüldüyü xəbəri gedir (Kanal D, saat 19:25 02 aprel 2011).

İslam haqqında ilk öncə onu bilmək lazımdır ki, xristianlıqda olduğu kimi, köklərlə monoteizmin müdhiş ənənələrinə əsaslanır. Ancaq bir prinsipial özəlliyi vardır. Xristianlar üçün bizim dünya əhəmiyyət kəsb edir – növbəti dünyada əbədi xilas daha mühümdür. Xristianlıq, başlanğıcından o biri dünyanın dini hesab olu-

nub. Müqəddəs Avqustin və digər kilsə yetkililəri öyrədirdilər ki, mövcud həyat müvəqqətidir və o əbədi həyata hazırlıq üçündür. Xristianlığa görə, insanlar və Allahın digər yaratdıqları – günaha batmış məxluqlardır, Edəmdə Allahın xeyirxahlığını qiymətləndirməmişlər və əfvə yalnız gələcək həyatda ümid edə bilirlər.

İslamsa fərqli ideyalarla rəvnəqlənib. Onun qurucusu (s) peyğəmbər bəşəriyyətin tarixində Allahın mövcudluğunu axtarır və buyururdu ki, tarix – insanların Allaha əsl münasibətini nümayiş etdirən baş arenadır.

Məhəmməd (s) peyğəmbər bizim eramın 570-ci ilində doğulub, həmin dövrdə çiçəklənən Məkkə şəhərində qüreyşilər tayfasında böyüyüb başa çatıb. Yetkin yaşlarında o, var-dövlətin xalqa, ələlxusus, tayfa rəhbərlərinə göstərdiyi təsiri həzm edə bilmirdi. Varlılar əldə etdiklərini tayfanın yoxsul nümayəndələri ilə, qonşularla, yaxınlarla bölmür, tayfanın vahidliyini şərtləndirən birlik, sosial bağlar sarsılırdı. Allah onun iztirablarını görür, eramızın 610-cu ilində Ramazan ayının 17-si gecəsində agah olur. Məhəmməd (s) səmavi qüvvənin təsiri ilə yuxudan durur, Quranın ilk kəlmələri dodaqlarından süzülür. Növbəti illər Məhəmməd (s) dəfələrlə Allahın agahını duyur, hər dəfə Quranın yeni ayələri nazil olur. O əvvəl bütün duyduqlarını yaxın qohumları ilə, sonra dostları, daha sonra eşitmək istəyən hər kəslə bölüşür.

Quran hər şeydən öncə gündəlik həyat üçün ali kitabdır. O, dindarları ədalətli və xeyirxah cəmiyyət qurmağa çağırır – güclülər zəiflərə, uğurlular uğursuzlara kömək etməli, bütün insanlar yaxın və doğmalarına məhəbbət və hörmət göstərməlidir. İudaizm, xristianlıq, digər monoteist dinlər də iqtisadi və sosial ədaləti rəhbər tutmağı, başqaları ilə sə-

bət və hörmət göstərməlidir. İudaizm, xristianlıq, digər monoteist dinlər də iqtisadi və sosial ədaləti rəhbər tutmağı, başqaları ilə sə-

ninlə davranmalı olduğu kimi davranmağı tövsiyə etsə də, İslamın özəlliyi budur ki, gündəlik həyatda istənilən şəraitdə ədalət his-sini itirmək olmaz. Mənəvi aləmlə yaşamaq, yaxınlarının dərdinə qalmaq, cəmiyyətdə əməli-saleh ömür sürmək – Quranın insan-lara tövsiyələri budur.

Məhəmmədin (s.) peyğəmbərliyi yaşadığı zaman və mə-kanla səsleşirdi. Biriləri zənginləşən, digərləri yoxsullaşan, məsu-liyyə və xeyirxahlıq hissələrini tamahkarlıq və xəsislik əvəz edən Məkkə və Mədinədə Quranın poetik sətirləri sanki məlhəm olur-du: bu çağırışlar hamı tərəfindən eşidilirdi.

Quran ədalətli cəmiyyət qurmağın yolunu göstərir – “pey-ğəmbərin məsləkdaşları və ardıcılıları, hər bir müsəlman malik olduğu gəliri kasıblarla bölüşməyə borcludur!” tezisi yaşam tə-rzinin leytmotivini müəyyən edirdi.

Ramazan ayında, bu müqəddəs günlərdə inamlılar suya, qi-daya, digər nemətlərə həsrət qalan şəxslərin əzablarını anlamaq üçün oruc tuturlar.

Əgər ümma müvəffəqiyyətlə inkişaf edir, böyüyür və pər-vazlanırsa, bu, əhalinin Allahın iradəsinə müvafiq yaşadıklarının işarəsidir. Yox, ümmada düşmənçilik, parçalanma, qeyri-bəra-bərlik hökm sürürsə, deməli, insanlar Allaha tabe deyillər.

Beləliklə, İslam xristianlıqdan prinsip etibarilə fərqlənir. O, Allahın dünyası ilə insanın aləmini qarşı-qarşıya qoymur. Həqiqi müsəlman ayrılmaz bölünməz dünyada yaşayır.

Yerdəki həyatı ədəbi həyatdan ayıran xristian dünyası müs-təqil müasir dövlətin yaranması üçün, həmçinin inamın şəxsi fəa-liyyətdə rol oynaması üçün əsasları təklif etdi. İslam bu cür bölgü aparmır. Onun siyasəti və teologiyası bir-birilə sıx bağlıdır.

İslam buyurur ki, siyasətdə özünü düzgün aparmaq – da-vamlı ruhani həyat yaşamaqdır.

İslam ilkin mərhələdə, yaşadığımız dünyanın və əbədi dün-yanın vahidliyi konsepsiyasının köməyi ilə çiçəkləndi. İslam impe-riyası inkişaf dövründə Qədim Roma imperiyası ilə rəqabət apara bilirdi.

Bir əsrdən az müddət ərzində İslam öz təsirini Pireneydən

Himalaya qədər genişləndirdi, müxtəlif xalqları birləşdirdi, yeni imperiya yaratdı.

Avropa tənəzzül dövrünü yaşayanda, müsəlmanlar elm və mədəniyyət sahəsində şəxsiz liderə çevrilmişdilər. İslamın üstün-lüyü fəlsəfə və elmdə daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Riyaziyyat,

cəbr, astrono-miya, kimya – bütün elm sa-hələrində mü-səlman dünyası müqayisəyə gəlməz töhfə-lər verdi. 5-6 əsr ərzində İslam dünyası yeni elmi bilik-lərin axtarışı ilə

məşğul idi. Onların İspaniyanın Kordova və Toledo şəhərlərində yerləşən kitabxanalarına bütün dünya valeh idi.

Qədim Şərqdə toxunmuş parça nümunələri bu gün Parisin Luvr, Yaponiyanın İmperator muzeylərində nümayiş etdi-rilməkdədir. Şüşə emalı sahəsində ərəb sənətkarlığının sirləri hələ də açılmamışdır. Bir zamanlar Samirə və Fustatda isteh-sal olunmuş nadir şüşə məmulatları Luvr və Britaniya muzey-lərində qorunmaqdadır. Abbasi vəzir Fəzl Bərməkinin səyi ilə Bağdadda kağız emal edən ilk fabrik yaradılmışdır. Qədim Çində tapılmış kağız istehsalı üsulu getdikcə inkişaf etdirilərək Əndəluslu müsəlmanlar vasitəsilə Avropada sürətlə yayılırdı. Eyni zamanda, Səmərqənd bütün dünyada uzun müddət ən keyfiyyətli kağız istehsalçısı kimi qalmaqda idi.

İraqı fəth etdikdən sonra ərəblər Bağdadı – möcüzəli na-ğıl şəhərini saldılar. Məşhur xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimi-yəti illərində Bağdadın yaşı yarım əsri ötməsə də, artıq dünya mədəniyyətinin mərkəzi kimi tanınırdı. XI əsrdə Bağdad əha-lisinin sayı hesablamalara görə 2 milyon nəfəri keçmişdi və o,

dünyanın ən iri şəhərlərindən idi.

İslam mədəniyyətinin tədqiqatçısı J. Risler Harun ər-Rəşid barədə belə demişdir: «Onun qüdrəti ecazkar surətdə istedadları özünə cəlb edirdi. ətrafında şairlərdən, fəqihlərdən təbiblərdən, dilçilərdən, musiqiçi və sənətkarlardan ibarət qeyri-adi bir cəmiyyət yaratmışdı. Bu qədər görkəmli alimlərin hansı bir hakimsənə sarayında birlikdə bu cür toplaşmalar tarixdə bənzəri olmayan hadisə idi. Bu dövr inkişaf etmiş mədəniyyət dövrü idi».

Harunun oğlu xəlifə Məmunun hakimiyyəti dövründə xilafətin müxtəlif guşələrdə 11 mindən çox kilsə, yüzlərlə sınaqoq, atəşpərəst məbədləri fəaliyyət göstərirdi. 1065-ci ildə yaradılmış «Nizamiyyə» universiteti bir çox elm ocaqları üçün nümunəyə çevrilmişdi. Burada Quran, hədis (peyğəmbər və imamların buyuruqları), fiqh (şəriətin əsası), dilçilik, ədəbiyyat, tarix, dünya xalqlarının mədəniyyəti, arxeologiya, astronomiya, riyaziyyat, kimya, fizika, musiqişünaslıq kimi fənlər tədris edilirdi. «Nizamiyyə»nin ardınca elə Bağdadda daha bir universitet – «Müstənsiriyyə» təsis olundu. Bu, əsl mənada İslam mədəniyyət mərkəzi idi.

Çox keçməmiş buradakı tədris üsulu Paris universiteti tərəfindən əxs edildi, dörd xristian təriqətinin öyrənilməsi də əlavə olunmaqla Qərbdə yayılmağa başladı.

İlk mərhələlərdə təhsil pulsuz aparılırdı. Müasiri olduqları məşhur alimlərdən elm öyrənmək məqsədilə minlərlə həvəskar tələbə Məkkə, Mədinə, Qahirə, Dəməşq və Bağdada axışırdı. Tələbələrin elm əldə etmək ardınca bu cür səyahətləri zamanı onlar bütün səfər müddətində keçdikləri yerlərdə yaşayış üçün hücrə və qida ilə təmin olunur, pulsuz təhsil alırdılar. Başqa sözlə, yuxarıda deyilənləri bu cür yekunlaşdırmaq olar: «X-XI əsrlər İslam dünyasında biz, heç bir sivilizasiyada görmədiyimiz bir hadisəni müşahidə edirik: hara baxırsan, bax, hər yerdə bilik əldə etmək ehtirası, mütaliəyə aludəçilik görünürdü. minlərlə məsciddə məşhur ilahiyyatçıların moizələri dinlənirdi. əyanların saraylarında şairlərin və hikmət əh-

linin məclisləri təşkil olunur, coğrafiyaşünaslar uzaq səfərlərə çıxır, tarixçilər, fəqihlər elmi axtarışlarla məşğul olurdular. Bu İslam fikri tarixində əhəmiyyətli bir mərhələ idi» (J. Risler).

«İslam hakimiyyəti dünyada 500 il (700-1200) ömür sürdü. Əlbəttə, bu, onun qeyri-müsəlman xalqlar qarşısında məhz mədəniyyət cəhətindən üstünlüyü sayəsində idi. «Xəlifə Nasir məraşədə filosof İbn Rüşd ilə Ərəstun və Platonun ideyaları barədə elmi mübahisələr apardığı zaman, Qərb dövlətlərinin başçıları öz savadsızlıqları ilə fəxr edirdilər». Fatimi xəlifəsi Hakimin kitabxanasında 400 min kitab olduğu halda, ondan 400 il sonra yaşamış Fransa kralı V Karl fəxr edirdi ki, kitabxanasında 1000-dən yuxarı kitab var. Məşhur tarixçi Yəqubi qeyd edir ki, 891-ci ildə, o təkcə Bağdad şəhərində 100-dən çox kitabxana saymışdır. J. Risler əlavə edir ki, «Heç bir müsəlman sərmayədarı elm, ədəbiyyat və incəsənətə pul xərcləməyə xəsislik etməzdi».

İraqın Nəcəf şəhərindəki kitabxananın fondu 40 min kitabdan çox idi. Ərəbistan yarımadasının cənubundakı Müəyyədilər kitabxanasında 100 mindən çox, İrandakı Marağa kitabxanasında 400 mindən çox kitab var idi. İranın Rey şəhərindəki kitabxananın kataloqu 10 qalın kitab həcmində idi. O zaman dünyadakı ən böyük kitabxana isə Qahirədəki «Əziz» kitabxanası idi. Burada 1 milyon 600 min kitab, o cümlədən, riyaziyyata aid 6500, fəlsəfəyə aid 1800 kitab mühafizə olunurdu.

Buxara kitabxanası barədə isə məşhur İbn Sina belə deyirdi: «Mən orada elə kitablar gördüm ki, başqa heç yerdə onlardan yoxdur».

J. Risler yazır: «788-ci ildə xəlifə I Əbdürrəhman vəfat etdikdən sonra müsəlman Əndəlusundakı poeziya, incəsənət və həndəsə nuru Qərb dünyasını işıqlandırdı».

Holland alimi Dauzi qeyd edir ki, müsəlman Əndəlusundakı bütün əhali oxuyub-yazmağı bacarırdı. Halbuki, o zaman kilsə xadimlərinin çox az hissəsi yaza bilirdi. Həmin alim əlavə edir: «Bu çiçəklənən sivilizasiya Qərbdəki kilsə xadimlərini, sadə xristianları özünə cəlb edirdi. Onlar maneəsiz surətdə

Kordova, Sevilya, Taledo kimi şəhərlərə gedir, buradakı müsəlman universitetlərində məşhur ilahiyyatçıların mühazirələrini dinləyirdilər».

Elmi axtarışların nəticəsindən müstəqil surətdə bəhrələnən kənd təsərrüfatı, xilafətin tabeliyindəki müxtəlif məmləkətlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bununla bağlı bəzi faktları sadalayaq.

«Hökumət xilafətin hər bir guşəsində suvarma işlərinə cavabdeh olan rəsmi məmurlar təyin etmişdi, Sevilyada aparılan elmi tədqiqatlarda 50-dən çox məhsuldar ağac növünün becərmə xüsusiyyətlərinə toxunulmuş, bitki xəstəlikləri və onların müalicə üsulları qeyd edilmişdi. İranda ipək istehsalı elmi şəkildə əsaslandırılmış istehsal səviyyəsinə qaldırılmışdı və İran 100 ildən artıq müddət ərzində Avropa bazarlarının ipək tələbatını ödəməyə müvəffəq olmuşdu.

İdrisi dərmanşünaslıqda istifadə olunan 360 dərman bitkisinin dəqiq təsvirini vermişdi. Dəniz bitkilərinin tədqiqatı ilə məşğul olan Sevilya sakini İbn Abbas «Botanik» ləqəbini almışdı. Onun həmvətəni Əbu Ləvam «Torpaqşünaslıq» (1190-cı il) kitabı ilə məşhurlaşmışdı. Həmin kitabda o, bitki və toxum növlərini, əsas gübrələrin təsvirini vermişdi.

Ərəb sivilizasiyasından İspan dövlətinə miras qalmış sər-vətlərdən biri də, elə bu cür yüksək inkişaf etmiş torpaqşünaslıq elmi idi. Dəclə, Fərat və Nil vadiləri çiçəklənirdi. Belə firavanlıq İran və Suriya düzənliklərindəki yaşayış məntəqələrində, həmçinin dənizkənarı şəhər və limanlarda da mövcud idi». (J. Risler).

Müsəlman ölkələrində tibb də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bilavasitə İslamın müəyyən etdiyi hökm və tövsiyələrin nəticəsi kimi çıxış etdiyindən, bu cəhət xüsusilə maraqlıdır. Sağlamlığın qorunmasına həsr edilmiş hədislərin sayı 300-dən artıqdır. Bu hədislər «Tıbbün-Nəbi» (s) («Peyğəmbərin tibb elmi») adlı kitabda toplanmışdır. Bu tövsiyələrin birbaşa nəticəsi kimi, İslamı qəbul etmiş bütün ərazilərdə su təchizatı sistemi, hamamlar və xəstəxanalara xüsusi diqqət göstərilirdi.

850-ci ildə İslam dövlətinin 34 xəstəxana var idi. Dəməşq müalicə mərkəzi gen-bol hökumət ianələri hesabına saxlanılırdı. Bu mərkəz yüksək səviyyədə təchiz edilmişdi və onun qapıları yalnız varlıların deyil, kasıbların da üzünə açıq idi. Burada 24 nəfərdən ibarət mütəxəssis həkim heyəti çalışırdı.

Təbabət tarixi üzrə mütəxəssis Nyüburger yazır: «Şərqdəki müalicə ocaqları orta əsr səyyahlarının hamısını eyni dərəcədə heyrətləndirirdi. Xəstəxanaların təşkili və fəaliyyəti İslam sivilizasiyasının nəhəng nailiyyətlərindən idi».

Sarayevonun su təchizatı şəbəkəsi Londondakı şəbəkədən 148, Benedakından isə 378 il qabaq yaradılmışdı. Ümumi hamamlar İslam məişətinin adi və özünəməxsus elementi idi. Varlı və kasıb müsəlman evlərində ayrıca hamamxanalar da var idi. 773-cü ildə xəlifə Mənsur təxminən eramızdan əvvəl 425-ci ildə pəhləvi dilində yazılmış astronomiyaya aid kitabı ərəbcəyə çevirmək barədə göstəriş verdi. İbrahim Zərkəli dairəvi hərəkət haqqında «Toledo cədvəlləri»ni tərtib etdi. Uzun müddət bu cədvəllər Avropada astronomik hesabatlar üçün əsas baza oldu. Biruni Kopernik üçün yol açdı ki, o həmin yolda irəliləyərək, Ptolemey tərəfindən irəli sürülmüş planetlərin fırlanma oxundan meyl etmə nəzəriyyəsini rədd etsin.

Ömər Xəyyam müasir təqvimlərdən daha dəqiq olan bir təqvim tərtib etdi: həmin cədvəllərdə hər 500 ildə 1 günlük xəta yola verilirdisə, Qərbdə istifadə edilən təqvimlərdə bu cür təhriflərin hər 3300 ildən baş verməsi nəzərdə tutulur. Əndəluslu müsəlman alim İbn Heysəmin yazdığı optikaya aid kitablar Keplər və başqa Avropa alimlərinin tədqiqatları üçün ilkin baza olmuşdur. XIX əsr riyaziyyatçısı Çasles deyirdi ki, İbn Heysəmin tədqiqatları «optika sahəsində əldə edilənlərin əsasını və məğzini təşkil edir». Astronom Vayqordayn əlavə edir: «Onun (İbn Heysəmin) tədqiqatları Ptolomeyinkindən dəfələrlə dəqiq idi».

Sedilot ərəb astronomiyası barədə aşağıdakı ümumi nəticəyə gəlir: «X əsrin sonlarında Bağdad astronomiya məktəbi böyüdücü şüşə və teleskoplardan istifadə etməyən insanın ça-

tacağı ən yüksək səviyyəyə yetişmişdi».

Qərbi Avropa ədəbiyyatında 1080-ci ildə yaradılmış ilk irihəcmli dastan olan «Roland haqqında dastan»a ərəb poeziyasının təsiri aşkar duyulmaqdadır. Bokaçço, Çanser, Tenneson, Brauninq kimi söz ustalarının yaradıcılığına ərəb ədəbiyyatının təsiri hamı tərəfindən etiraf edilir. Eyni zamanda, «İlahi komediya»nın müəllifi Dante də İslam poeziyasından bəhrələnmişdi. Bir tənqidçinin yazdığı kimi, bu gözəl dastan, səma mələkləri və cəhənnəmin sirlərini özündə əks etdirən original ərəb miniatürlərindən iqtibaslarla zəngindir. Baruh Kalmi bunu müqəddəs Quranla, Peyğəmbərimizin bəsət və merac hadisələri ilə əlaqələndirir. Digər tədqiqatçılar Dante yaradıcılığını ərəb ədəbiyyatı, xüsusilə XIII əsr filosofu İbn Ərəbinin əsərləri ilə əlaqələndirirlər.

«Don Kixot» romanının ideyası ərəblərdən götürülmüşdür. Uzun müddət Əlcəzirdə əsirlikdə olmuş Servantes etiraf edirdi ki, əvvəlcə həmin əsəri ərəb dilində yazıbmiş. Daniel Defonu Robinzon barədəki məşhur romanı yazmağa ruhlandırın – ərəb mütəfəkkiri İbn Tüfeylin «Həyy ibn Yəqzanın həyatı» kitabı olmuşdur.(www.islam.az) 700-1200-ci illərdə Azərbaycan şairlərinin(Nizami, Saib Təbrizi və başqaları) və alimlərinin (Nəsirəddin Tusi və başqaları) dünya elm və mədəniyyətinə verdiyi töhfələr qiymətsizdir.

Bəs niyə İslam yox, Qərb müasir dövrdə elmin praktik istifadəsində, biznesdə, o cümlədən enerji qaynaqlarının hasilatında daha vacib rol oynayır?

Zənnimizcə,cavab budur ki,müsəlmanlar hər iki dünyanın bölünməzliyini qəbul edirlər. Onlara görə doğru elm, doğru siyasət Allahı vəsf etməli,onun bu aləmdə mövcudluğunu təsdiq etməli və əqidə qardaş, bacılarına ədalətli, ruhani həyat yaşamalarında yardım etməlidir. Boston Universitetinin alimi Faruk-əl-Baz, müsəlmanların elmə yanaşmasını belə izah edir: "Nə qədər çox biliklisinizsə,o qədər çox Allahın mövcudluğuna inanırsınız". Müsəlmanlar elmdə, hər şeyin Allahın yaradıcısı olduğunu daha dəqiq göstərməyi məqsəd qoyurlar. Ancaq bu, o demək

deyil ki, elm praktiki məqsədlərə xidmət etməməli, real həyata tətbiq olunmamalıdır. Müsəlman alimlər həmişə hesab edirlər ki, elm Allaha xidmət etməlidir, insanın praktiki məqsədlərinə deyil. Bəlkə bu, bir səbəbdir ki, müsəlmanlar zəngin sərvətlərə malik olsalar da, bu sərvətlərin mükəmməl istifadəsi prosesində autsayderdirlər. Mirzə Fətəli Axundov özünün "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərində Azərbaycan təbiətinin əsrarəngiz və müalicəvi dərman bitkiləri ilə zəngin olmasına, bu floranın sirlərini bilən yerli loğmanlara malik olmasına baxmayaraq, dünyaya təqdimatında yaranan problemləri aktuallaşdırır və Qərb nəbatat alimi fransız Müsyö Jordanın timsalında bu problemin həll yolunu göstərir. Bu, Şərqi mövhumatdan xilas olaraq, Qərbə inteqrasiya yoludur. Bu istiqamətin aparıcı qüvvəsi isə Şahbaz bəy kimi müasir biliklərə yiyələnmiş dünyagörüşləri zəngin gənclər olmalıdır və onlar Şərqi və Qərbin pozitiv meyillərini sintez edərək, məmləkətlərinin tərəqqisini təmin etməlidirlər.

Şərqi intibahın töhfələrinin əməli tətbiqində polemikalara girərək,zaman itirəndə, Qərbdə,əksinə olaraq müasir aləm Qərb materializminin gizcilərilə formalaşdı. Xristianlar dünyanı müsəlmanlar kimi qəbul etmədilər. İkincilər öz inamları ilə özlərini bu dünyada təsdiq etdikləri halda, xristianlar özlərini bu dünyanın tərkib hissəsi saymayaraq, yaşamağa məcbur olduqlarını hesab edirdilər. Onlar deyirdilər: "bu dünyaya dözmək lazımdır, ondan ləzzət almaq yox. Bu dünyanın heç bir qiyməti yoxdur. "Unutmayaq ki, ilk dönəmin xristianları İsus Xristosun tezliklə qayıdacağını gözləyirdilər, ona görə də onları bu dünyadakı həyat çox həyəcanlandırmırdı.

İl qayıdış baş vermədikdə, kilsə ağsaqqalları bu dünyadakı cərəyan edən hadisələr və proseslər üzərində hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə başladılar. Kilsələr, xəzinələrinə sabit gəlirləri təmin etmək üçün yerli hakimiyyətlərlə alyans qurdular. Tətbiqi elmlərə isə diqqət demək olar ki, yox səviyyəsində idi.

XIII əsrdə Avropa sanki qəflət yuxusundan oyandı.Roma imperiyasının süqutundan sonra kənd təsərrüfatı istehsalının yeni üsulları izafi qida məhsulları əldə etməyə imkan verdi.Ticarət ge-

nişləndi.yeni loqistika marşrutları müəyyənələşdi,kəndlər şəhərlərə qədər böyüdü,sənətkarlıq inkişaf etdi,yeni sahələr təşəkkül tapdı Bu proseslər kilsənin böhranını ehtiva edirdi – kilsə isə öz müqəddəratı, maddi zənginliklə dolu mövcudluğu naminə sağlam proseslərə kölgə salırdı. Bununla yanaşı zəmanə ilə uyğunlaşmaq çevikliyi itirməyən dindarlar,xüsusilə dahi kilsə alimi Foma Akvinski XIII əsrdə yazdığı “Teologiya...” əsərində maddi və mənəvi dünyanın potensial qarşıdurmasını araşdırmağa çalışırdı. Müqəddəs Foma hesab edirdi ki,Tanrı insanı iki ali məziyyətlə yaradıb: idrak və inamla. İdrak insana maddi dünyanı – Allahın əsərini anlamağa imkan verir, deməli, onu rəğbətləndirmək lazımdır. Ancaq başa düşməliyik ki, idrak təbiəti etibarilə inama uduzur. İdrakın izah etməyə gücü çatmayanı, inamın öhdəsinə buraxmaq lazımdır.

Alimlərin “nəzakətli və incə sintez” adlandırdıqları müqəddəs Fomanın imtiyazlı təklifi ondan ibarət idi ki, idrak, tətbiqi sferada, inamı ruhi sferada əvəz edənə qədər, istifadə oluna bilər. Əgər idrak inamdan üstün olarsa, bu, insanın Tanrıdan özünü üstün sayması anlamına gəlir. Fomanın bu təklifi keçərsiz oldu.

XVI əsrdəki protestant islahatları inamı bu dünyanın çirka-bından təmizləmək üçün istəmədən maddi və mənəvi aləmlər arasında uçurumu dərinləşdirdi. Martin Lüter və Jon Kalvin insanın bu dünyada rolu barədə yeni fikir irəli sürdülər. Hər ikisi israr edirdilər ki, kilsənin buyurduğu xeyirxah işlər insana səmada yer sığortalaya bilməz. Bu islahatçıların fikrinə görə,hər bir insan doğum anından ya əbədi xilas üçün secilib ya da cəhənnəmə vəsildir. Buna baxmayaraq, Kalvin qeyd edirdi ki,hər bir insan sanki seçilmiş kimi hərəkət etməli,bütün şübhələrə rəğmən yorulmadan və vicdanla çalışaraq özünü Tanrının dünyasında ona yer ayırdığı kimi aparmalıdır. Ona görə xeyirxah xristianlar həyatın çiçəklənməsi üçün öz şəxsi komfortları prizmasından deyil,özlərini seçilmişlərin cərcivəsində gördüklərindən, çalışırdılar. Maks Veber bu cür həyat obrazını”protestant etikası” adlandırdı və təsdiq edirdi ki,bu obraz qeyri-ixtiyarı öz pasional düşüncə tərzilə iqtisadi fəaliyyətin və kapitalizm davranışının tələblə-

rinə müvafiqdir.

Zaman etibarilə kilsə inamı təbliğ etməyə davam etsə də, texnokrat cəmiyyətdə həlledici təşkilati mərkəz rolunu itirdi.Onun yerini yeni institutional model – milli dövlət, maarifçilik, texnologiyalar və s. tutdu. Böyük dəyərlərə malik İslam nüfuzunu itirməyə başladı, Məscid cahil əhali üzərində öz maraqlarına uyğun hökmranlığını qurdu. (Allah Axundova rəhmət eləsin!)

XIX əsrin sonlarına bir çox müsəlman özü özündən soruşmağa başladı: təhsilin, texnologiyaların, siyasi və müasir institutların hansı özəllikləri Qərbi bütün dünyaya təsir etmək imkanı qazandırır?

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasının parçalanması bir çox müsəlmanları inandırdı ki, geriləməyi dayandırmaq və İslama yenidən dünyəvi plasdarmı qaytarmaq üçün Qərbi qüdrətləndirən dəyərləri əxz etməli və onları öz şəraitlərinə uyğunlaşdırmalıdır. Bəlkə də “gör-götür dünyasıdır” ifadəsi həmin vaxt yaranıb. Bəlkə də 12-ci əsrdə, Qərb Şərqi dəyərlərini əxz etdiyi dövrdə!

XX əsrin əvvəllərində İslamda iki axın təşəkkül tapmışdı: “Qərbyönlülər” və yenilikçilər. Birincilər Qərb modelini tədqiq etmək, onu, İslamın daxili mahiyyətinə uyğun korrektələr etməklə, İslam dünyasına gətirmək istəyirdilər. Müsəlman alim və teoloqları, ələlxüsus Misir və Hindistanda, Avropa intibahının və maarifçiliyinin İslam variantını işləyib hazırlayırdılar. Onlar dərin struktur və sosial islahatlar, o cümlədən, dövlətlə dinin ayrılığını, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasını, məscidin elm üzərində nəzarətinin ləğv edilməsini, müstəqil məhkəmə sisteminin yarıdılmasını, şəriət məhkəmələrinin ləğvini, seçki sisteminin tətbiqini təklif edirdilər. Yenilikçilər daha ehtiyatlı idilər. Onlar qeyri-İslam dinlərindən siyasi, təhsil və hüquq modellərini İsla-

min əsaslarına toxunmadan əxz etməyi təklif edirdilər.

Qərbyönümlülər Qərb istilaçılarının İslam dünyasında təsirinin böyük olması səbəbindən qalib gəldilər. I Dünya müharibəsinin sonundan etibarən Yaxın Şərqi və digər ölkələrin müsəlman elitar ailələri, övladlarının Amerika və Avropada təhsilinə önəm verirdilər. Həmin övladlarsa Qərb məişət-yaşayış həyat tərzini qəbul edərək, bu tərzin qeyri-ixtiyarı daşıyıcısına çevrilir və onun təsir sferasını genişləndirirdilər. Yaxın Şərq avropalaşdı, daha sonra amerikanlaşdı. Regionda millı dövlət modeli rəğbət qazandı, yeni siyasətçilər nəsli müasir mədəniyyətin formalaşdırılması prosesinə qoşuldular. Köhnə Rusiya imperiyası ərazisində Vladimir Lenin və silahdaşlarının Qərbin dəstəyi ilə yeni dövlət (SSRİ) qurması, səmimi söyləmək lazımdır ki, ətalət və dini mövhumat içərisində çabalayan Azərbaycana bir çox sahələrdə, əsasən təhsilin, elmin və sənayenin inkişafında pozitiv təsir göstərdi. Azərbaycan tədricən Şərqi və Qərbin müsbət dəyərlərinin uğurlu simbiozuna çevrildi. Dünya elminə Y. Məmmədəliyev, X. Məmmədov, L. Zadə, A. Mirzəcanzadə, F. Salmanov kimi alimlər, dünya mədəniyyətinə Ü. Hacıbəyov, Q. Qarayev, F. Əmirov, Niyazi kimi musiqi nəhənglərini bəxş etdi. Təhsil hər bir ailənin məcburi, müzakirə olunmaz şərəf hədəfi oldu.

Azərbaycan gəncləri görkəmli siyasi xadim H. Əliyevin uzaq üfüqlərə köklənən siyasəti nəticəsində Moskva, Sankt-Peterburq, Kiyevdə ünlü universitetlərin, zəngin kitabxanaların gündəlik istifadəçisi. Kapitsa, Petryanov-Sokolov, Paton kimi fəvqəldühaların həmsöhbətçisinə çevrildilər. Neft sənayesi təşəkkül tapdı – Azərbaycan xammal bazasından yeni texnologiyalar əsasında istehsal edilən neft məhsullarının ixracatçısına çevrildi. Müasir dövrdə Azərbaycanın ən böyük, bəlkə də yeganə bəlasına – korrupsiyaya qarşı ümummilli mübarizə bəyan edildi.

Atatürkün min bir zəhmətlə qurduğu müasir Türkiyə, müasir Qazaxıstan, həmçinin Azərbaycan zənnimizcə, İslam dəyərlərinə hörmət edən, bu dəyərlərə faydalı qatqılar qatan nümunəvi dövlət idarəetmə institutlarına malikdirlər.

Müasir dövrdə Heydər Əliyev Fondu fərqli mədəniyyətləri birləşdirməyin konsepsiyasını ortaya qoyaraq, Azərbaycanı yeni regional mədəniyyət mərkəzi kimi təqdim etdi. Müasir dünya üçün müxtəlif dini-mədəni fərqlərə ma-

lik toplumların birgə yaşaya bilməsi məsələsi olduqca əhəmiyyətli olub. Dünya üzrə qloballaşma sürətləndikcə avtomatik olaraq bu kimi məsələlər meydana çıxır. Artıq hər hansı milli və ya dövləti məsələ konkret ölkənin sərhədləri daxilində olan reallıqlarla məhdudlaşmır. Düşüncə qlobal miqyasda özünü göstərən faktorları nəzərə almalıdır. Bu isə özlüyündə çoxlu sayda mürəkkəb proseslər haqqında düzgün mövqe tutmaq deməkdir. Müşahidələr göstərir ki, dünyamız bu məsələni sona qədər həll edə bilməyib. Ona görə də insan övladı sivilizasiyaların dialoqunun ən optimal yolunu axtarıb tapmağa məcburdur. Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanda bu problemə aid tədbirləri təşkil etməsi hər bir prizmadan aktual qəbul olunmalıdır. Əslində, sivilizasiyaların dialoqu məsələsini siyasətçilər uzun illərdir ki, müzakirə edirlər. Hətta onlar arasında sivilizasiyaların toqquşmasını təxmin edənlər də var. Sivilizasiyaların toqquşmasını qaçılmaz sayanlar xalqlar və millətlər arasında barış və sülhün olmasına inamı olmayanlardır. Onlar daha çox müharibələri, çəkişmələri irəli sürürlər. Ona görə də bu kimi fikirlərdən bir çox siyasətçi istifadə edir. Siyasətçilər fərqli mədəniyyətə və dini inanca sahib ölkələrə qarşı ikili standartlarla siyasət yeritməyə üstünlük verirlər. Bu da müxtəlif faciələrə və müharibələrə səbəb olur. Azərbaycanda keçirilən tədbirlər isə faktiki olaraq bu kimi mövqe ilə razılaşmamaq deməkdir. Azərbaycan tarixən mədəniyyətlərin kəsişdiyi yer olub. Burada Avrasiya məkanının demək olar ki, bütün mədəni özəllikləri maraqlı şəkildə mövcuddur. Azərbaycan kimi İslam mədəniyyəti ilə

rus-Avropa mədəniyyətini özündə inteqrasiya edən başqa toplum yoxdur. Bunu konkret müşahidələr və mövcud durum təsdiq edir. Ona görə də dünya Azərbaycanın bu unikalığından yararlanmağa çalışmalıdır. Bizim ölkəmiz sivilizasiyaların ortaq yaşaya bilməsi üçün bir nümunə rolunu oynaya bilər. Heydər Əliyev Fondunun təşkil etdiyi tədbirlərin də əsas qayəsi bundan ibarət olmuşdur. Azərbaycan fərqli mədəniyyət və inanc sahiblərinin ortaq vətəni kimi zəngin təcrübəyə malikdir. Çoxlarının bizlərdən bu keyfiyyəti öyrənməsi üçün kifayət qədər imkanı vardır. Əsrlərdir Azərbaycanda yan-yana yaşayan fərqli mədəniyyət və inanc sahibləri bu məntiqi açmağa bilirlər. Yəhudilər, ruslar, ermənilər, gürcülər və başqa xalqlar özləri Azərbaycanda türklərin onlarla sivil davranmalarının fəlsəfəsini söyləməlidirlər. Qürurla deyə bilərik ki, bu məsələdə Azərbaycanla müqayisə oluna biləcək ikinci bölgə dövləti yoxdur. Heydər Əliyev Fondunun təşkil etdiyi tədbirlərin mühüm mesajlarından biri də bundan ibarət olmuşdur. Əminik ki, gec və ya tez bütün dünya Azərbaycanın bu dostluq, əməkdaşlıq və sülh missiyasını qəbul edəcəkdir. (www.gunaz.tv)

Lakin Yaxın Şərqi vesternizasiyası daim uğursuzluqlarla müşahidə olunub. Bu model İslamın təqdir etdiyi ümumi təsəvvürlərindən uzaq olub. Müsəlmanları idarə etmənin mütərəqqi modelinə öyrəşdirmək asan olmayıb. Çünki illər boyu müsəlmanlar vahid qardaşlıq, sərhədsiz məmləkət və dini inam prinsipləri əsasında formalaşıblar. Yaxın Şərqdə hazırkı dövərdə belə əksəriyyət, milli dövlətə, müsəlmanları bölən və onların üzərində hökmranlıq edən institut kimi baxırlar.

Milli dövlət statusuna bu cür yanaşmanın köklərini də bölgənin tarixində tapmaq olar. Avropa dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya, Yaxın Şərqi 100 ildən artıq müstəmləkəsində saxlamışdır. Müstəmləkə dövründə milli dövlətlər əvvəl Avropa, sonra ABŞ-in maraqlarını müdafiə etmək üçün qururmuşlar. Milli dövlət adlandırılan bu təsisatlar vahid siyasi ideya çərçivəsində məsləkdaşlarını birləşdirmək üçün deyil, daha çox ticarət yolla-

rının konsolidasiyası, vacib təbii ehtiyatlar üzərində nəzarət və müstəmləkəçilərin strateji hərbi maraqlarını qorumaq üçün yaradılmışlar.

II Dünya müharibəsindən sonra bir dönmə panərəbizm adı altında yerli milliyyətçilik vüsət aldı. 1940-cı illərin sonları, 1950-ci illərin əvvəllərində Hindistanda, Asiya və Afrika ölkələrində milli azadlıq mücadilələri Misir lideri Camal Abdel Naserə millətin ruhunu qaldırmaq yolunda təkən verdi. Naser 1950-ci illərdə

hakimiyyətini möhkəmlətdi və ruhu etibarilə sosialist və forma etibarilə müasir rejim qurdu. Naser bütün ərəb dünyasını ərəb dili ətrafında birləşdirməyi arzu edir, örnək kimi Avropa millətçilərinin İtaliya və Almaniya ərazilərində yaşayan xalqların italyan və alman dilləri fonunda birləşdirməsini göstərirdi.

Panərəbizm Yaxın Şərqi cəlb etdi. Ancaq bu entuziazm uzun sürmədi. Ərəb millətçiliyi bu dəfə regionda geosiyasi maraqları olan Sovet İttifaqının müstəmləkə asılılığına düşdü. Qərbi müstəmləkəçiliyini Sovet müstəmləkəçiliyinə dəyişmək uğurlu qərar olmadı. 1960-cı illərin sonuna Naserin bir çox iqtisadi planları uğursuzluqla nəticələndi. Aydın oldu ki, Misir və digər ölkələr geriləyirlər. Panərəbizmə sonuncu zərbəni 1967-ci ildə İsrailə aparılan müharibə vırdı. Ona görə ki, möhtəşəm Ərəb dünyası kiçik bir millətin qarşısında aciz qaldı, beləliklə, panərəbizmin dirçəlişi ətrafında söhbətlər mənasını itirdi.

Sosializm sistemi tərəfindən təşviq olunan panərəbizmin Naser variantı küçədən gələn sadə əhali kütləsinin təfəkkürünə təsirsiz ötürmədi. Naser başa düşürdü ki, panərəb dövləti ətrafında onun arzuları, İslamın insanların gündəlik həyatına təsiri zəiflədiyi halda, gerçəkləşə bilər. Radikal islamçılarla, digər İslam qruplaşmaları ilə birbaşa münaqişələr Naser siyasətinin zəif həlqəsini təşkil

edirdi. Yeni xəttlə ölkələrini inkişaf etdirmək istəyən digər ölkələr də İslam qruplaşmaları ilə apardıqları mübarizədə əzazillik nümayiş etdirirdilər. İran şahı Rza Pəhləvi mədrəsələri bağlayır. Üləmaları ölkədən sürgün edir, islamçı-dissidentləri güllələyir və İrani İslam təsirindən qurtarmağı hədəfləyən möhtəşəm ictimai kampaniyalar aparırdı. Bu və ya digər analoji addımlar dindar müsəlmanları sivil cəmiyyət ideyalarına qarşı qaldırırdı.

Yeni milli dövlət liderlərinin həyata keçirdiyi müasirləşmə siyasəti gənc nəslin qayğısını qarşılaya bilmirdi. Misir, İran, İordaniya və digər ölkələrdəki sürətli müasirləşmə siyasəti kənd əhalisinin şəhərə miqrasiyası ilə nəticələndi. Doğma torpaqlarından və uyğunlaşdıqları çevrədən uzaq düşən, Qahirə və Tehranın sıx yaşayış massivlərində yaşamağa məcbur olan gənclərə sivil cəmiyyət formatı təskinlik verə bilmirdi. Hər şeydən məhrum olan gəncləri nə panarəbizm, nə sosializm, nə müasirləşmə, nə sekulyarizasiya maraqlandırır. Onlar nicat yolunu yeni hərəkətdə – islamlaşmada tapırdılar.

Müasir İslam fundamentalizminin mənəvi lideri misirli Səid Qütb sayılır. "Müsəlman qardaşlar" təşkilatının fəal üzvü olan Qütb Qərbi demokrasiyasının İslam şəraitinə adaptasiyasının üsullarını tapmağa ümid edirdi. "Müsəlman qardaşlar" təşkilatındakı fəaliyyətinə görə Naser onu həbs etdirəndən sonra, Qütb mövqeyini dəyişdi. Misir həbsxanalarında polisə əsirlərlə amansız, vəhşi münasibətinin şahidi olaraq, o, İslamın cəmiyyətin sivil prinsipləri ilə uyğun olmadığı qənaətinə gəldi.

Həbsxanada Qütb, yazdığı, "Yol göstəriciləri" kitabında, Naseri və digər Ərəb ölkələrinin rəhbərlərini cahiliyyə adlandırır. Qütb israr edirdi ki, ərəb dünyasının liderləri insanları İslamdan döndərməyə istiqamətlənən Qərbi siyasətinin təsiri ilə hərəkət edirlər. Daha sonra o, sübut edirdi ki, hər bir müsəlmanın borcu bu cür rejimləri devirməkdir.

Onun sözləri müsəlman dünyasının hakm dairələrinə müharibənin elan olunması idi. Onun çağırışı bütün Yaxın Şərqdə əks-səda doğurdu. İslam fundamentalizmi bu cür yarandı.

"Mən İslam sosializmi", "İslam demokratiyası" və sairə şuar-

larla Allah və insanlar tərəfindən yaradılan üsul idarələri qarışdıranları qəbul etmirəm. "Müsəlman qardaşları" təşkilatının ideoloqu Səid Qütb bəyan edirdi – İslam bəşəriyyətin problemlərinin müstəqil həll yollarını təklif edir. O-inteqral üsul və harmonik vəhdətdir və ona kənar elementin daxil edilməsi, onu mürəkkəb mexanizmə lazımsız detalın daxil edilməsi qədər korlayar."

Səid Qütb erkən İslama qayıtmağı təklif edirdi. Bu məqsədlə gücün tətbiqini, radikalizmi inkar etmirdi. "İslamın dirçəlişə ehtiyacı var. Dirçəliş azlıqla başlayır və insanların ürəyinə yol tapmaq üçün bütün maneələri dəf edir."

Gənc İslam fundamentalistləri bəyan edirlər – "Yalnız İslam bütün problemləri həll edə bilər". Bu şuarın əməli təsdiqi 1973-cü il Ərəb-İsrail müharibəsində oldu. Yeddi il bu tarixdən əvvəl müsəlmanlar, ümidlərini müasir hərbi texnikaya bağlayaraq, müharibəyə "Yer, dəniz, səma" şuarı altında başladılar. Onlar darmadağın oldular. 1973-cü ildə deviz texnologiyadan imana doğru dəyişdi. Döyüşçülər "Allahu-Əkbər" nidaları çağırırdılar. Döyüş meydanlarında qazanılan uğurlar gənc fundamentalistlərin əqidəsini möhkəmlətdi.

1979-cu ildə baş verən İran inqilabı bugünkü Yaxın Şərqdə və bütün dünyada tüğyan edən fundamentalist hərəkətlərin təkanverici qüvvəsi oldu. İran şahının üsuli-idarəsi Qərbin Yaxın Şərqdə təsirinin ən eybəcər, çılpaq forması kimi qəbul olunurdu. Onun devrilməsi və ayətulla Xomeyni rejimi ilə əvəz olunması fundamentalistlər üçün ilk siyasi uğur oldu.

Ancaq 1970-ci illərdə daha bir əhəmiyyətli hadisə müsəl-

1. Н.В.Жданов. А.А.Игнатенко (Ислам на пороге XXI века, Москва, 1989, стр.27)

manları İslamın dirçəlişinin tarixin bütün gedişini dəyişdirmək iqtidarında olduğuna inandırır. 1970-ci illərdəki neft fırtınası müsəlmanların özləri haqqında, Qərbin müsəlman dünyası haqqında təsəvvürlərini dəyişdirdi. Düşüncədəki bu dəyişikliklər İslamın qiymətləndirilməsində, onun dünya birliyi ilə münasibətində həlledici rol oynadı.

Dəyişikliklərin miqyasını təsəvvür etmək üçün xatırlamaq lazımdır ki, 1970-ci ildə dünya bazarında xam neft stabil qiymətə bir barreli 3 \$-a satılırdı. On il sonra neftin bir barreli 34 \$-a satılırdı. Qiymət artımı hasilatın kəskin artımı ilə müşayiət olunurdu.

Səudiyyə Ərəbistanında Əl-Şaybah yatağı

1970-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı gündə 3,5 mln barreli neft hasil edirdi. 1980-ci ildə o, gündə 10 mln barreli neft satırdı. Neft hasilatçı ölkələrin xəzinəsinə daxil olan sərvət tarixdə prezidenti olmayan bir hadisə idi. 1970-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı

neftdən 1,2 mlrd \$, on il sonra isə 101 mlrd \$ gəlir əldə etmişdir.

Alıcı bazarından satıcılar bazarına keçid dünyanı təşvişə saldı. Hamı anlamağa başladı ki, bütün dünya iqtisadiyyatının qanı olan neft – əvvəllər dəlalət, kiçik tüccarlar kimi qəbul olunan insanlar və hökumətlərin əllərindədir. Dünya liderləri artıq ərəb şeyxlərinin rəğbətini qazanmaq barədə düşünürdülər. İri şirkətlər emissarlarını Yaxın Şərqlə göndərirdi, hökumət kuluvarlarında səfəli kontraktları lobbiləşdirmək məqsədilə danışıqlar aparırdılar.

Daniel Payps “Allahın izi ilə” kitabında yazır ki, neft bunu İslama olan inamı möhkəmlətdi. Zəngin neft şeyxləri və neft ticarəti ilə məşğul olan körfəz şirkətləri, bütün dünya ərazisində mədrəsələr açmaqla, xarici dövlətlərdə missioner fəaliyyətə səxavətlə vəsait ayırırdılar. İslamı təbliğ edən kitablar nəşr olunur

və yayılırdı.

Müsəlman dünyası həmişə inanırdı ki, Allahın lütfü olan neft İslam tarixində yeni səhifənin açılmasına yardım edəcəkdir. Bu inam 1973-cü ilin payızında reallaşdı. Bir neçə həftə ərzində Yaxın Şərqlə müsəlman rejimləri ABŞ və onun müttəfiqlərinin II Dünya müharibəsindən sonra qurduqları dünya iqtisadi düzəlinə ələk atdılar və müəyyən zaman çərçivəsində dünya arenasında bərabər hüquqlu oyunçulara çevrildilər.

Misir və Suriya ən şərəfli yəhudi dini bayramı günündə İsrailə hücum edərək, IV Ərəb-İsrail müharibəsini başladılar. On gün sonra OPEC üzvləri Küveytdə toplaşaraq, neftin qiymətini 70% artıraraq barrele görə 11 \$-a çatdırmağı qərara aldılar. Ən əhəmiyyətli məqam bu idi ki, qərar OPEC tərəfindən ixracatçı neft şirkətlərinin razılığı olmadan qəbul edilmişdi. Səudiyyə Ərəbistanının neft sənayesi naziri Əhməd Zəki Yamani baş verənlərin dəyərini belə verirdi: “Zaman yetişib – indi biz və yalnız biz öz məhsulumuzun sahibiyik”. Üç gün sonra prezident Ricard Nikson İsrailə 2,2 mlrd \$ həcmində hərbi kömək vəd etdi və bu, Yaxın Şərq liderlərini hədsiz qəzəbləndirdi. Bir gün sonra Liviya ABŞ-a neft tədarükünə embarqo qoydu. Bu prosesə Səudiyyə Ərəbistanı və digər neft istehsalatçıları da qoşuldular.

ABŞ-a neft ixracını dayandırmaqla yanaşı, onun məcmu hasilatı da məhdudlaşdırıldı. Dekabr ayına gündəlik neft hasilatı 4,4 mln barrele düşdü. Onsuz da dünya bazarlarında neft çatışmırdı və istehsalın 9% azaldılması neft şirkətlərinin və istehsalçıların onun uğrunda mübarizəsini kəskinləşdirdi. Dünya anladı ki, o, Yaxın Şərq neftindən sıx asılıdır. Qiymət qalxdı. ABŞ-da benzinin qiyməti 40% artdı, ilk dəfə yanacaq doldurma stansiyalarında növbələr yarandı. Dekabrda yenidən toplanan ərəb ölkələrinin neft sənayesi nazirləri neftin qiymətini bir barrele görə 11.65 \$-a qədər artırdılar.

Neftin ixracına tətbiq olunan embarqo Qərb alyansını sual altına aldı. Avropa dövlətləri neft şeyxlərini qəzəbləndirməkdən çəkinirdilər və ABŞ-a xatırladırdılar ki, Avropa Yaxın Şərq neftindən daha çox asılıdır. Noyabr ayında Avropa Birliyi Ərəb-İs-

rail münaqişəsində ərəb ölkələrini dəstəkləyən bəyannamə qəbul etdi. Bu jest ərəb ölkələri tərəfindən embarqonun dekabr ayında qaldırılmasına kifayət etdi. Avropadan daha çox Yaxın Şərq neftindən asılı olan Yaponiya anoloji bəyanat yaydı – o da embarqonun ləğvi ilə mükafatlandırıldı.

Neftə qiymətin kəskin qalxması sənaye ölkələrini dərin depressiyaya saldı. İşsizlik artdı, II Dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə dünya üzrə ümumdaxili məhsulun həcmi aşağı düşdü.

Paradoks olsa da faktır – Yaxın Şərqə Qərb təsirinin sürətli nüfuzu neft bumunun nəticəsidir. Yaxın Şərqə Qərb istehlak malları və texnologiyaları, Qərb dəbi və geyim tərzini nüfuz etdi. Qərb həyat tərzini vüsət aldı. Yaxın Şərq gəncliyi, hökumətlərin dəstəyi və qrantları ilə maliyyələşdirilib, təhsillərini davam etdirmək üçün Avropa və Amerika məktəblərinə axın-axın üz tutdular. Qərbin müsəlman ölkələrinə təsiri o qədər böyük oldu ki, müsəlmanlar fikir burulğanında bir suala cavab axtarmağa məhkum idilər – Qərb təsiri və ecazkarlığı ilə dolmuş bir aləmdə müsəlman olmaq nə deməkdir? Bu sualın cavabını şübhəsiz Məhəmməd (s) peyğəmbərin kitabında axtarırdılar.

Unutmayaq ki, Məhəmməd (s) peyğəmbər (Allah ona rəhmət eləsin!) dindarları ədalətsizliklə mübarizə aparmaq üçün ədalətli, xeyirxahlığa əsaslanan cəmiyyət gurmağa çağırırdı. Ancaq gənc müsəlmanlar, yan-yörələrində azsaylı qrupların malik olduğu ağlagəlməz sərvəti görürdülər. Bu vaxt ərəblərin əksəriyyəti dərin ehtiyac içində inləyirdilər. Zənginlik Yaxın Şərqin nüfuzunu artırır, ancaq burada hakim rejimlər korrupsiya çirkabına batmışdı. Neft üzərində hakimiyyət nəinki bu ölkələrin liderlərinin xaricdə təsirlərini gücləndirir, həm də ölkə daxilində amansız siyasət aparmağa imkan verirdi. Neft sferasındakı mühüm mövqelər Yaxın Şərqi Qərbin iqtisadi hegemonluğundan xilas etsə də, milyonlarla insanı öz diktator rejimlərindən azad edə bilmədi. Gənc nəsil nicatı İslamın dirçəlişində və təməl prinsiplərində tapdılar.

1970-ci illərin neft bumu bəzi problemlərin həllinə yardımçı olsa da, 1980-ci illərin ortasında dünya neft sənayesinin eniş ərəb dünyasında mövcud fundamentalizmin dərinləşməsinə və

güclənməsinə rəvac verdi. Neft bumu İslama inam və etiqadı qaytardığı halda, tənəzzül, müsəlmanların gənc nəsində nəinki Qərbə, öz rüşvətxor, avtokrat və məsuliyyətsiz hökumətlərinə qarşı da nifrət yaratdı. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, hazırda Qərb özünü xilas etmək üçün vaxtilə əməkdaşlıq etdiyi rejimləri Liviyada, Tunisdə, Misirdə, Suriyada və digər ölkələrdə qurban verir?!

Bum illərində Yaxın Şərq ölkələrində (əsasən Yaxın Şərqi 90% neft ehtiyatlarına malik İran körfəzi ölkələrində) dövlətin gəlirləri vergi hesabına deyil, neftin satışı hesabına təmin olunurdu. 1980-ci illərin əvvəli, neftin bumunun zirvə çağında İran körfəzi ölkələrinin ÜDM-nin 50%-dən çoxunu neftin ixracı qarşılayırdı. Bəlkə də digər ölkələrin əhəlisinə bu qərribə gələr, ancaq Səudiyyə Ərəbistanında, Küveytdə, Katar, BƏƏ (Abu-Dabi və Dubay)-də əhəli vergi ödəmədiyi halda, onların tələbatı müstəqil mənbələr hesabına qarşılır. Məşğulluq dövlət sektorunda yaradılan süni vakansiyalarla təmin olunur. Ucuz yanacaq, güzəştli kreditlər, pulsuz ərzaq məhsulları, imtiyazlı kommunal xidmətləri, pulsuz tibbi xidmət və s. və i.a – bu İran körfəzi ölkələri hökumətlərinin əhəlisinə təklif etdiyi güzəştlərin tam siyahısı deyil. Şübhəsiz, əvəzsiz yaxşılıq olmur. Öz əsəblərinə qayğının əvəzinə hökumətlər onlardan tam və qeyd-şərtsiz loyallıq tələb edirlər. İqtisadiyyatı neftdən asılı olan hökumətlərin uzun-

nömürlülüyü, beləliklə, neftin qiymətindən asılıdır. Çoxdan ehtimal olunurdu ki, İran körfəzində partlayış qacılma z d i r . A ş a ğ ı d a n təzyiqlər şübhəsiz, iqtisadi səbəblərə əsaslan- sa da, siyasi mənə da

daşıyır. Bircə onu əlavə etmək lazımdır ki, partlayışın ilk episentri Şimali Afrika ölkələri – Tunis, Misir, Liviya oldu. Həm bu ölkələrdə, həm də İran körfəzi ölkələrində hakim rejimlər – ən repressiv və əzəzil rejimlərdir.

Bu rejimlərin mövcudluğu,terrorçuluğu və fundamentalizmi çiçəkləndirir,bir çox gəncləri İslamizmin valehlərinə çevirir.

Usama Ben Laden kimi fiqurlar gənclik üçün daha cazibədar olurlar.Gənclər onun ədalətsiz rejimlərə qarşı barışmaz mövqeyini duyaraq,onun şəxsinə qara qüvvələrə qalib qələn nağıl qəhrəmanını görürlər.Vəhabi təhsili alan Ben Ladeni gənclik dahi islahatçı – öz evində riyakar hökumətə, digər ölkələrdə Allah naminə kafirlərlə qarşı döyüşən mücadiləçi sayırdılar.Zəngin ailədə doğulub boya-başa çatması və cihad elan etməsi üçün imtiyazlı,bəxtəvər həyatından imtina etməsi onun populyarlığını nəinki Yaxın Şərqi, bütün dünyanın belə gənc müsəlmanları arasında daha da artırır.Bir çox müşahidəçilər belə hesab edirlər ki,Səudiyyə Ərəbistanının hökumdarlarının həyat tərzilə Amerika və Qərbi ölkələrinin maxinasiyaları arasında bir bağ yaradaraq, Ben Laden gözəl gedişlə gəncləri İslam fundamentalizmin cərgələrinə qatmaq üçün münbit siyasi mühit yaratdı.Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ ordusuna İran körfəzində gedən müharibədə iştirakı üçün şərait təklif etdikdə,bu imkanlar daha da böyüdü.

Fundamentalistlərin nəzər diqqətindən ABŞ-ın ikili standartları yayınmırdı – öz evində demokratiyanı qoruyaraq,ABŞ hökuməti Yaxın Şərq və digər Afrika,Asiya ölkələrində diktaturaları rəğbətləndirirlər. Bəlkə də fundamentalistlərin əlindən bu silah almaq üçün hazırda ABŞ,Böyük Britaniya, Fransa, Liviyada Qə-

dafi hökumətini kənarlaşdırmaq üçün qəti addımlar atırlar. Əslində ABŞ və onun müttəfiqləri bu ölkələrdə demokratiyanın təşəkkül tapmasına maraqlı deyillər – axı azad seçimlər nəticəsində fundamentalistlərin iqtidara gəlişi üçün ehtimal böyükdür. Deməli, Qərbə nə indiki rejimlər, nə də demokratik seçimlər sərf etmir!

11 sentyabrda Nyu Yorkdakı Dünya Ticarət Mərkəzinin

əkil qüllələrinə və Vaşinqtonda Pentaqona hücumlardan sonra Amerika yetkililərinə və İran körfəzi ölkələri liderlərinə aydın oldu ki,kiminsə xoşuna gəlib gəlməməyindən asılı olmayaraq, demokratiyanın hansısa forması Yaxın Şərqdə də təşəkkül tapıb və bununla Qərbi nə qədər tez barışsa,o qədər yaxşıdır.Terror aktından iki ay sonra dünyanın ən zəngin iş adamlarından biri,Səudiyyə Ərəbistanı hakimi ailəsinin üzvü,milyarder Valid Ben Təlal Səudiyyə Ərəbistanında rejimin dəyişilməsinə və ölkədə demokratiyanın bərqərar edilməsinə çağırırdı. “Əgər insanların öz fikirlərini azad ifadə etmək,siyasi prosesdə fəal iştirak etmək imkanları varsa,onları bu prosesin tərkib hissəsinə çevirmək lazımdır.” Prins belə söyləyirdi.²

Mövcudluğunun 225 ili ərzində ABŞ ərazisində baş verən ən dəhşətli terror aksiyasının iştirakçılarından,yəni 19 terrorçudan 15-i radikal İslam təşkilatı “Əl Kaida”ilə bağları olan Səudiyyə Ərəbistanı kökənli insanlardı. Üsəma Ben Ladenin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən 11 sentyabr hücumları İran körfəzində 10 il əvvəl başlayan müharibənin növbəti əks-sədası oldu.

Onun kökləri müstəmləkə keçmişdə gizlənilir. O dövrdəki Qərbi hökumətləri və transmilli şirkətləri ərəb liderləri ilə anlaşaraq, iqtisadiyyat maşını uçuş xam neftlə təchiz etmək məqsədilə Yaxın Şərqdə lövbər saldılar.

II Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqi neft ehtiyatlarına çıxış ABŞ xarici siyasətinin mühim vektoru idi. Soyuq müharibə dövründə ABŞ və keçmiş Sovet İttifaqı İran körfəzində dominant mövqe uğrunda rəqabət aparırdılar. Təkcə ABŞ-ın Yaxın Şərqdə neft maraqlarının hərbi mühafizəsi iri məsrəflər tələb edirdi.Yarım əsrdən artıq bir müddətdə Amerika hərbiçiləri ABŞ-a və digər idxalçı ölkələrə neftin fasiləsiz və güvətli tədarükünü təmin etmək məqsədilə İran körfəzi və ona bitişik ərazilərdə hərbi obyektlər,acrodromlar,donanma,ordu saxlamaq məcburiyyətində idilər.İran körfəzindəki müharibə dönüş anı oldu. İlk dəfə ABŞ-ın bu bölgədə çəkdiyi xərclər idxal nefti sifə-

² Jeyl, Douglas “A Saudi Prince with an Unconventional İdea, Elections”. The New York Times, november 28, 2001, p.A3

tində aldığı gəlirdən böyük oldu. Roma imperiyasında olduğu kimi, enerjinin mədaxili üçün çəkilən hərbi məsrəflər alınan enerjinin təmiz dəyərini ötməyə başladı. Bəzi qiymətləndirmələrə əsasən, ABŞ Yaxın Şərqdə neft maraqlarının qorunmasına hər il 30 mlrd \$-dan 60\$ mlrd-a qədər vəsait xərcləyir.

Bəlkə Yaxın Şərqdə iştirakını şərtləndirən xərclərin üstünə çıxmaq üçün Şimali Afrika neftinə total nəzarət ABŞ-ı yeni müharibələrə sövq edir?

IV FƏSİL

NEFT: TÜKƏNƏN YA TÜKƏNMƏZ SƏRVƏT?!

Neft biznesinin mahir bilicisi Ded Joyner öz biznes taktikasını belə izah edirdi: "Hər qadının boynunda həssas nöqtəsi vardır, ona basdığı an çek imzalayar". O, torpaq qatı altında yatan neft okeanı haqqında həvəslə və inandırıcı bəhs etməyi bacarırdı. Ən maraqlısı budur ki, bu sərvətin harada gizləndiyi yerləri bildiyinə həmsöhbətlərini inandırır. O, ABŞ-da kəşf edilən neft mədənlərinin xəritəsini götürür, onları düz xətlə birləşdirir və kəşf etmə nöqtəsi – Şərqi Texası göstərirdi. Elmi əsasları olmayan bu üsulla Joyner ən iri neft yataqlarından birini kəşf etdi. Belə uğurlu "təsadül" nəticəsində Ərəbistan yarımadasının nefti bəşəriyyətin enerji mənbəyinə çevrilib.

Mayor Frenk Holms da peşəkar neftçi deyildi, geoloji-kəşfiyyat işlərinin incəliklərini özünütdərislə öyrənmişdi. Ancaq təcrübə və instuisiyası neftin yalnız İranda deyil, Ərəbistanda da olduğunu ona deyirdi. Ciddi yardımı olmadan, Holms fikrinin doğru olmadığını sübut edə bildi!¹. Bəs həmyerlimiz Fərman Salmanovun cəsarəti və prinsipiallığı? Düzdür, F.Salmanov,

Holmsdan fərqli, peşəkar geoloqdu. Ancaq bu amil də Sibirin nəhəng neft yataqlarını kəşf etməyə yetməzdi. Özü də SSRİ-də, avtoritar idarəetmə və bürokratiya aparatı istənilən təşəbüssü ürkək qarşıladığı bir quruluş və dövrəndə! Bakı nefti və Azərbaycan neftçiləri SSRİ-nin siyasətinin dünya ərazisində nüfuzunun genişlənməsinə necə iqtisadi yardımçı olmuşdurlarsa, Fərman Salmanov da müasir Rusiyanın qüdrətinin rəmzidir.

Neftin tükənməsindən deyil, ucuz neftin tükənməsindən danışmaq daha düzgündür. İsrar edilir ki, geoloji-kəşfiyyatın yeni üsulları rezervləri doldurmaq üçün daha çox neft tapmağa, qaz-

¹ Андрей Осталски "Нефть чудовище и сокровище" Санкт-Петербург, Амфора, 2009

mada tətbiq olunan yeni texnologiyalar – nefti daha mürəkkəb rəylərdən çıxarmağa imkan verir. Bizi inandırır ki, yaşayışımızın enerji təməli möhkəmdir.

Bu cür cəsarətli mülahizələrlə yanaşı, neftçixarma sahəsinin aparıcı mütəxəssis və geoloqları hər şeyin optimist olmadığını göstərən yeni tədqiqatlar nəşr edirlər. Onların hesabatları göstərir ki, dünya iqtisadiyyatını qidalandıran ucuz xam neftin çıxarılmasında zirvə nöqtəsi 2010-2020-ci illərdə olacaqdır.² Hesab olunur ki, dünya üzrə hesablanmış sənaye ehtiyatlarının yarısı çıxarıldıqda, bu pik baş verəcəkdir. Əgər, hələlik mübahisə doğuran bu tədqiqatlar həqiqət olacaqsə, bu o deməkdir ki, bəşəriyyət hələ dərk edə bilmədiyi tarixi mərhələlərindən birini yaşayacaqdır. Geoloqlar neft hasilatında piki dənədən danışdıqda, onlar əsasən torpaqdan və şelfdən çıxarılan və daha asan benzinə və digər neft məhsullarına emal olunan təbii nefti yaxud neftin yüngül fraksiyalarını nəzərdə tuturlar.

Daha dolğun fikir yürütmək üçün üç vacib rəqəmə diqqət yetirmək lazımdır: indiyə qədər çıxarılan təbii neftin həcmi, dünyaya neft ehtiyatlarının həcmi və kəşf edilə bilən neft ehtiyatlarının həcmi. Bu üç rəqəmin cəmi neftin məcmu sənaye ehtiyatlarının göstəricisidir.

Neft üzvi maddələr çökən və hopub qalan hövzələrdə yadır. Bu cür neftə malik hövzələr torpaq təkində – quruda və dərin olmayan sularda yerləşib. Geoloqlar 600 bu cür hövzə kəşf edib və belə deyirlər ki, kəşf edilməyən hövzələr az qalıb. İndiyə qədər 400 bu cür yataq öyrənilib. Daha 200-ü mürəkkəb rayonlarda, məsələn Qrenlandiyada, Braziliyanın, Qərbi Afrikanın və Meksika körfəzinin dərin okean sularında yerləşib. Onların kəşfiyyatı müdhiş əziyyət və çox ciddi məsrəflər tələb edir.

ABŞ geologiya xidmətinin hesabatına əsasən, dünya neftinin sənaye ehtiyatları 3003 mlrd. barrel təşkil edir. Ancaq yeni hazırlanmış kompüter modelləri göstərir ki, əslində ehtiyatlar bu göstəricidən üç dəfə azdır. Bu fərqlər bəşəriyyət tarixinin miq-

² Cambell, Colin J., Laherrere, Jean H. "The end of Chip Oil", Scientific American March 1998

yası, eləcə də geoloji həqiqət rakurslarından elə ciddi deyil, ancaq geosiyasət baxımından olduqca vacibdir. Əgər doğru rəqəm kimi, 3003 mlrd barreli və neft çıxarılma həcmlərinin illik artımını 2% qəbul etsək, onda neftin dünya üzrə çıxarılma piki 2037-ci ildə baş verəcəkdir. Yox, əgər yeni kompüter proqramlarının göstəricilərinə əsaslanaraq, pik 2016-cı ilə tuş gələcəkdir. Neft ehtiyatları haqqında verilən məlumatların nə dərəcədə qeyri-dəqiq olduğunu təsəvvür etmək üçün aşağıdakı faktlara baxaq: 1980-ci illərdə dünya üzrə xam neftin təsdiq edilmiş ehtiyatları 650-700 mlrd. barrel qiymətləndirilirdi. 1990-cı illərdə yeni zəngin neft yataqları kəşf edilməməsinə rəğmən bu nəticə daha 300 mlrd. barrel artırıldı. Nəticə əsasən OPEC ölkələri hesabına yüksəldi.

Səudiyyə Ərəbistanında uzun illər ehtiyat 163-170 mlrd barrel qiymətləndirildiyi halda, 1990-cı ildə bu göstərici qəfildən 257,5 mlrd barrelə qədər yüksəldi. Küveytin ehtiyatları 1984-cü ildəki 63,9 mlrd barrelədən 1985-cı ildə 90 mlrd. barrelə qədər artırıldı. İraqda təsdiq olunmuş ehtiyatlar 1987-ci ilə nisbətən 1988-ci ildə təxminən 2 dəfə artaraq, 100 mlrd barrel oldu. İran 1987-ci ildə 48,8 mlrd barrelədən başlayaraq, bir il sonra 92,9 mlrd barrelə çatdı.³ www.oilcrisis.com

Bu tendensiyalar digər neft – hasilatçı ölkələrdə də müşahidə olundu. Həqiqətən də, əvvəlki qiymətləndirmələrin artırılma istiqamətində düzəlişlərə ehtiyacı vardı. İş bundadır ki, vergiləri aşağı endirmək məqsədilə, əcnəbi şirkətlər neft yataqlarını idarə etdikləri vaxt, açılan ehtiyatlar barədəki nəticələri azaldırdılar. Ancaq hazırkı göstəricilərə də tamamilə güvənmək olmaz. Çünki, məsələn OPEC ölkələri, neft hasilatı kvotalarını artırmaq və infrastrukturunun inkişafı üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi kredit təşkilatlarının, yaxud şəxsi bankların kreditlərini cəlb etmək üçün ehtiyatların həcmi yüksək təqdim edirlər.

Bəs həqiqətdə, hansı miqdarda ucuz xam neft qalıb? Rəqəmsal seysmik üsulların, digər informasiya texnologiyalarının yeni nailiyyətlərinin tətbiqi geoloqlara yeni neft plastlarını daha

³ Campbell C.J. "Peak Oil" Presentation at Technical University of Clausthal, December, 2000

dəqiq aşkar etməyə imkan verir. Ərəb-İsrail müharibəsindən və onun ardınca OPEC ölkələrindən neft idxalına embarqo tətbiq ediləndən, İran-İraq savaşından sonra neftin qiyməti bir barrel üçün 40-\$-a qalxanda neft yataqlarının kəşfiyyatı xeyli fəallaşdı. ABŞ və digər ölkələr, həmçinin transmilli neft şirkətləri Yaxın Şərq neftindən asılılıqdan narahat olur və alternativ mənbələr axtarırdılar. Təkcə ABŞ-da kəşfiyyat və istismar quyularının sayı 1973-cü illə müqayisədə 1981-ci ildə 28 mindən 90 minə qədər artdı. Nəhəng zəhmət və vəsait sərf edilməsinə baxmayaraq təsdiq olunmuş neft ehtiyatları 1973-cü ildəki 25 mlrd barrelədən 1986-cı ildə 20 mlrd barrelə qədər endi. Bu dövrdə xam neftin hasilatı 24% aşağı endi. (www.wri.org)

Demək olar ki, bu günə bütün neft yataqları açılıb və Şimal dənizi, Alyaska ilə müqayisə oluna bilən yeni yataqların kəşf edilməsini gözləmək lazım gəlmir. Hətta neftə qiymətin artımının qiçıldandıra biləcəyi yeni yataqların açılması ilə bağlı kəşfiyyat işlərinin genişlənməsi belə sual altındadır. Şübhəsiz, yüksək qiymət kəşf edilmiş yataqlarda daha mürəkkəb əməliyyatlar nəticəsində dərin qatlardan nefti çıxarmağa stimullaşdıracaqdır – ancaq bu da artan tələbatı təəsüflə təxmin etməliyik ki, ödəməyə qadir olmayacaqdır.

Xam neftə olan illik tələbat təxminən 25 mlrd barreldir və artmaqda davam edir. Ancaq yeni açılan yataqlardan cəmi ildə 12 mlrd barrel civarında xam neft çıxarılır. Başqa sözlə, biz iki barrel standart xam neft istehlak etdiyimiz halda, yalnız bir barrelini aşkar edirik.

Əlamətdardır ki, Xəzər hövzəsi dünya enerji problemlərinin həllində aktiv iştirak edir.

Yeni kəşf edilmiş quyularda həcmərin azalması və mövcud ehtiyatların tükənməsi, yaxın onilliklərdə neftə olan tələbatın ar-

tımı fonunda daha böyük məna daşımağa başlayır. Yer üzərində 2020-ci ildə əhalinin sayının 7,5 mlrd nəfərə yüksəlməsi ilə neft ehtiyatlarına ehtiyac şübhəsiz ki artacaqdır. Əhali artımı urbanizasiyanın sürətli templəri ilə müşayiət olunacaqdır. Bu isə o anlamaya gəlir ki, nəqliyyat, istilik, elektrik sistemləri, kənd təsərrüfatı və sənaye üçün daha çox neft tələb olunacaqdır. Xüsusi ilə, Çində, Hindistanda iqtisadi inkişaf neft üzərində rəqabəti artıracaqdır.

Neftə olan kəskin ehtiyac XXI əsrin geosiyasi mübarizəsinin əsasını təşkil edir. 2020-ci ildə, təxminlərə görə, neftə olan gündəlik tələbat 120 mln barrelə çatacaqdır, bu isə hazırkı göstəricidən 30% çoxdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ucuz neft hesabına artan tələbatı ödəmək faktiki qeyri-mümkündür. Ancaq bədbinliyə qatılmamaq üçün də əsaslar var – ucuz neft tükənsə də, ağır neft, bitumlaşmış qumlar, slanslar hesabına bu əsrin ortalarına qədər fəlakətdən qaçmağın mümkün olduğunu mütəxəssislər qeyd edirlər. Həmçinin vurğulanır ki, Yaxın Şərqdə, Xəzər dənizi hövzəsində, Afrikanın Niger və Konqo deltalarında, Qrenlandiyada, Şimali Afrikada iri kəşf edilmiş potensial neft ehtiyatları mövcuddur. Kanadanın qərbində sahəsi Fransadan 20 dəfə böyük olan nəhəng, seyrək əhali sıxlığı Alberta əyaləti var.

Kanadanın Alberta əyalətində neftli qumun çıxarılması

Ancaq bu əyalət insanın ayaqları altında böyük neft ehtiyatı – təxmini hesablamalara görə, 1,7 trilyon barrel – yatır.

Ancaq bu ehtiyatı əldə etmək sadə deyil. Neft almaq üçün gərək onu bitumlaşmış qumlardan sıxışdırasan!

Bununla belə, məhz bu qumlar nəzəri cəhətdən dünyanın enerji tələbatını on illərlə qarşılıya bilər.

Bu qumların tərkibində bitum – xassələrinə görə, asfalta yaxın maddə vardır. Ondan sintetik neft və ya neft məhsulları almaq mümkündür. Ancaq bu proses xərçətutumlu, zəhmətutumdur və ətraf mühitin kəskin çirkləndirilməsi ilə müşayiət olunur.

Neft şirkətləri israr edirlər ki, Albertada istehsalın qurulması neftin qiymətinin 60-70\$ barrel olduğu halda, mümkündür. Qiymət 100\$/barrel aşdığı bir dövrdə və bu qiymətin kəskin aşağı düşməyəcəyi bir halda əyalətin dəyəri artır. Ancaq məsələnin ekoloji tərəfi açıq olaraq qalır. Bitumun çıxarılması və sintetik neft istehsalında atmosfərə ənənəvi qazma və emal prosesindən 5 dəfə çox CO₂ atılır. Böyük həcmdə içməli su sərf olunur – bu proses Kalqari şəhərinin istehlak etdiyi sudan daha çox miqdarı tələb edir. Hələ ağacları, bitki aləminin məhvini demirik!

Ancaq vacib fakt budur ki, neft şirkətləri Albertada bitum istehsalına 40 milyard dollara qədər vəsait yatırmağı planlaşdırırlar. Bəlkə neftin qiymətinin yüksəlməsinin bir səbəbi də budur."

Neft hasilatının zirvə nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsi üsulları Habbertin zəngvari əyrisinə əsaslanır.

M. King Hubbert (Habbert) – Shell Oil şirkətində çalışmış geoloqdur. 1956-cı ildə o ABŞ-da neft hasilatının enişi və yüksəlişini təxmin edən hesabat nəşr etdi. Neftçıxarmanın keçmişdəki dinamikasını və həcmələrini əsas götürərək, o, ABŞ-da neft hasilatı zirvəsinin 1965-70-ci illərdə olacağını bildirdi. O, hesabatını dərc etdirdiyi dövrdə, Amerika rekord miqdarda neft çıxarırdı. Bir çox geoloq və mütəxəssislər müəllifi filosof və onun nəticələrini cəfəngiyyət sayırdı. Ancaq Habbertin proqnozu həyata keçdi. ABŞ-da neft hasilatının yüksəliş dövrü 1970-ci ildə oldu və həmin ildən durmadan enməyə başladı. ABŞ neft hasilatı sahəsində dünya lideri statusunu itirdi və bu fakt mühüm geosiyasi faktora çevrildi.

Habbertin konsepsiyası sadəliyi ilə möhtəşəmdir. O israr edirdi ki, neftin çıxarılması sıfırdan başlayır, artır və təsdiq edilmiş sənaye ehtiyatlarının yarısı çıxarıldıqda, zirvə nöqtəsinə çatır, daha sonra klassik zəngvari əyriyə uyğun olaraq, aşağı enir. Neftin çıxarılması əvvəl kiçik həcməldə artır, yeni iri yataqların

açılması və işlənməsi ilə sürətlənir. İri yataqların açılması və işlənməsindən sonra, hasilat aşağı düşməyə başlayır. Daha kiçik yataqları aşkar etmək çətindir, quyuların qazılması və neftin çıxarılması daha böyük məsrəflər tələb edir. Neft çıxarılmasının zirvə nöqtəsi sənaye ehtiyatlarının yarısının artıq çıxarıldığından xəbər verir. Bu andan etibarən hasilat artdığı kimi sürətlə aşağı düşür.

Kennet Deffleys, Prinston Universitetinin professru neft hasilatının pik nöqtəsinin yaxınlaşmasının beynəlxalq təhlükələrindən narahat olaraq, qeyd etmişdir: "Yalnız arzulamaq istərdik ki, neft uğrunda müharibəni nüvə başlıqlarının deyil, pulun köməyi ilə aparacaqlar".⁴

Hesab edirik ki, neftin qiyməti kəskin ucuzlaşmayacaqdır. Bu, həm də neftin necə dəyərli və əvəzolunmaz sərvət olduğu barədə bəşəriyyətə bir mesajdır. Çünki uçuş neft dövründə qara buludların basımızın üstünü alması zəruri təşvişi doğurmayıb. Biz, bütün dünya insanları, sivilizasiyanın yaşaması, çiçəklənməsi və daim yeniləşməsi üçün energetika oyunlarının müəyyən qaydalarını gözləməliyik. Bu normaları əxz edərək, biz energetika gələcəyi haqqında danışıq bilirik. Sona qədər düzgün olmaq üçün qeyd etmək lazımdır ki, bir çox geoloqlar Habbert qanununun müasir şərait üçün yararlı olmadığını düşünür. Bəziləri Habbertin çöl tədqiqatlarına deyil, laboratoriya təhlillərinə əsaslandığını irəli sürürlər.

İkinci arqumentasiya mövqeyi, zənnimizcə, daha maraqlısı, "texnologiya bütün problemləri həll edəcəkdir" tezisinin variantlarından biridir. Bu xəttin əsas müdafiəçiləri Resources for the Future (Vaşinqton) institutunun elmi əməkdaşları Maykl Toman və Joel Darmstadter olmuşdur. 1998-ci il Science jurnalında dərc edilən məqalədə onlar göstərirlər ki, neft və texnologiyaların qiymətlərinin dəyişməsi Habbert əyrisinin dəqiqliklə tətbiqini imkansız edir. Başqa sözlə, qiymətlər yüksəldiyi təqdirdə, resursların mütləq potensialının böyük hissəsinin işlənməsi hasilatçılara sərfəli olacaqdır.⁵

⁴ Deffleys, Kenneth S. Hubberts Peak. Princeton University Press, 2001

⁵ Стивен Либ, Донна Либ, Фактор нефти, Москва, Санкт-Петербург, Киев, Вильямс, 2007 стр.72

V FƏSİL

QARA VƏ QIRMIZI QAN

Çarəyan edən hadisələrə düzgün qiymət vermək üçün neftin siyasi məqsədlərdə istifadəsini qabardan tarixi ekskursları gözədən keçirməyə dəyər.

Məsələn, məlumdur ki, ABŞ-ın o dövrlük prezidenti Ronald Reyqan həqiqətən də Səudiyyə Ərəbistanı ilə razılığa gəlmişdi ki, SSRİ-nin Əfqanıstanda apardığı müharibədə vəziyyətini ağırlaşdırmaq üçün neftə olan qiymətləri artırsın. Və deyəsən, məqsədlərə çatıldı. Hətta deyərdik ki, neftin ucuzlaşması ilə bağlı çətinliklər Qorbaçova, özünün daha mühafizəkar kolleqalarını yenedənqurmaya inandırmağa kömək etdi.

Umumiyyətlə, neft uğrunda Rusiya – Amerika rəqabəti bütün dövrlərdə şiddətli xarakter daşıyıb və XIX əsrin sonlarından başlayıb. XX əsrin əvvəlində rus dilində belə bir söz vardı “Bra Nobel”. Bu şirkətin adı qəzet səhifələrindən, reklam lövhələrindən, kerosin çöllərlərindən insanlarla ünsiyyətdə olurdu. Mənlərlə insanın iş yeri olan “Bra Nobel” şirkətinə işə düzəlmək böyük nailiyyət hesab olunurdu. Hər şeydən başqa, o, müasir transmilli şirkətin protoabrazı idi. Bolşeviklər, o cümlədən gənc İosif Stalin üçünse şirkət imperialist zəhəri və fəhlə kütləsini cəmləmək üçün rahat nifrət obyektı idi. Stalinin inqilabı karyerasının təməli Bakı neft mədənlərində qoyulmuşdu və istisna etmək olmaz ki, “Bra Nobel” şirkəti və Abşeron nefti olmadan onun şəxsi və ölkənin taleyi başqa cür olardı.

*“Tovarişestvo Bra Nobel”
şirkətinin neftayırma zavodu*

Emmanuel Nobel və oğulları Lüdviq və Alfredin XIX əsrin ortaları və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada, əsasən hərbi sənayedə qazandıqları uğurlar haqqında çox yazılıb. Təkcə qardaşlardan ən böyüyü – təhsilçə və

peşəcə kimyaçı olan Robert kiçik qardaşları ilə müqayisədə biznes çevikliyi ilə seçilmir, kiçik qardaşlarının yardımı ilə fəaliyyətini sürdürürdü. Ancaq məhz o, çar Rusiyasının və onun tərkibində olan

Azərbaycanın neft tarixində həlledici rol oynadı.

1873-cü ildə Lüdviq qardaşına 25 min rubl nağd pul verdi və silahların gövdəsini hazırlamaq üçün iri partiya qoz ağaclarının satın alınması məqsədilə Qafqaza ezam etdi.

Lüdviq Nobel

Robert Nobel

Emmanuel Nobel

Robert ağacları tapmadı. Ancaq o torpaqdan fontan vuran Azərbaycan neftini gördü, onun böyük potensialını hiss etdi və həmin 25 min rubla neftömizləyici zavod aldı.

Lüdviq ilk öncə qardaşına qəzəbləndi, bir az sonra anladı ki, Bakı nefti rus ordusunun silahından daha böyük potensiala malikdir. O, imperator ailəsinin dəstəyini aldı, ancaq ciddi sıçrayış üçün böyük sərmayə kapitalı gərək idi. Rusiyada onu tapmaq imkansızdı. Ailə müəssisəsinə dinamit ixtiraçısı olan digər qardaş – Alfreq inandı. O, həmin dövrdə möcüzə sayıla bilən əqdə nail oldu – fransız bankı "Kredi Lionne"dən, hələ hasil olunmamış Bakı neftini girov qoyaraq, böyük məbləğdə kredit götürdü: "Bra Nobel" in səyləri nəticəsində neftin hasilatı 600 min barreldən 11 milyon barrele çatdı. Neft yataqlarının istismarı, neft məhsullarının alınması, nəqlinin asanlaşdırılması, sənayədə səmərəliliyin artırılması, məhsulların saxlanması istiqamətində yeni üsul və qaydaları tətbiq etməyi planlaşdıran proqram həyata keçirildi. Ancaq çar Rusiyasında cə-

86

rəyan edən təlatümlər Nobel qardaşlarının biznesini riskli və səmərəsiz edirdi, ona görə də onlar Avropa bazarlarını zəbt etmək üçün Avropaya üz tutdular.

"Standart Oyl" şirkətinin səhmlərinin sertifikatı

"Tovarişestvo bratyevev Nobel" şirkətinin neft mədənləri

Ancaq sərvətin böyük hissəsini o ana qədər bolşeviklər milliləşdirmişdilər. Amerika şirkətinə çatan pay bir istehza obyektı idi.

Avropanın neft krallarına çevrilən Nobel qardaşları amerikalıların real və yeganə rəqibləri oldular. XIX əsrin 80-ci illərində "Bra Nobel" Parisin Rotsild ailəsi ilə birgə Rokfellerin "Standart Oyl" şirkəti ilə qızgın və amansız döyüşə girdi. Və hansısa zaman kəsiyində okeanın o tayındakı neft imperiyasını haqladılar. Amerika-Rusiya neft müharibəsində neft satışı bazarları uğrunda mübarizə səngimir, əksinə, amansızlaşdı. Bütün vasitələrdən, dempinqdən, siyasi və psixoloji təzyiqdən, bəzən şantajdan istifadə olunurdu. Oktyabr inqilabı baş verməyədi, döyüş hələ neçə illər davam edərdi. Qərbdə azsaylı zümrə bolşeviklərin dayanıqlı və uzunömürlü olacağına inanırdı. Ən ağıllı tərponən Rotsildlər oldu ki, hələ 1912-ci ildə neft aktivlərini sərfəli qiymətə satmışdılar. "Bra Nobel" Bakı neftindən, oktyabr inqilabından sonra, vətəndaş müharibəsi qızı-şanda, xilas olmaq istədi. Alıcı-Rokfeller imperiyasının varisi məşhur Uolter Tiqlin rəhbərlik etdiyi "Standart Oil of New Jersey" şirkətinin simasında tapıldı.

Bu epizod Amerika neft isteblişmenti ilə SSRİ-nin arasında mövcud olan düşmənçiliyi gücləndirdi. Rokfeller imperiyasının varisləri sovet neftinin boykotunu təşkil etməyə çalışırdılar.

Ancaq bu həmlələr uzun müddət davam gətirmirdi və SSRİ qaçılmaz olaraq dünya neft bazarının iri oyunçusuna çevrilirdi. Hətta tarixçilər belə hesab edirlər ki, Bakı nefti olmadan, sovet hakimiyyəti duruş gətirməzdi.

Necə olmasından asılı olmayaraq, iki dünya müharibəsi neftin inanılmaz qüdrətini göstərdi. I Dünya müharibəsi daha böyük ehtimalla, kömür və neft ehtiyatları üzərində nəzarət istəyindən başladı. Almaniyə kömürlə zəngindi, neftlə isə deyil. Nəticədə dənizdə çox şeyi sürətli hərəkət və manevr həll etdi – bu səbəbdən britaniyalılar güclü alman flotunu neytrallaşdırma bildi. Mahiyyət mühəndis qərarlarında deyildi – almanlar bu sahədə britaniyalılardan geri qalmırdı, istifadə edilən yanacaq növündəydi – almanlar kömürlə, ingilislər neft məhsulları ilə, mazutla gəmi sobalarını yandırırtdılar.

Gənc və prinsipial Uinston Çörçill mühafizəkar əhval-ruhiyyəli siyasətçilərin, admiralın müqavimətini dəf edərək, əbəs yerə flotu neft məhsuluna keçirməyə əsəb sərf etməirdi! Çörçill İngiltərə üçün yalnız II Dünya müharibəsini deyil, birincini də udub söyləsək, təvazökarlıqdan uzaq olmaıq! İkinci Dünya müharibəsində, əlbəttə, neftin və yanacağın çatışmamazlığı alman ordusunun ən zəif yeri idi.

Hitler əslində Qafqaz neftinə nəzarət etmək məqsədilə SSRİ-yə hücum etmiş və Şərqdə müharibəni yanacaq çatışmamazlığı səbəbindən uduzmuşdu – ağır Rusiya yollarında Qərbi Avropa yollarına nisbətən 2 dəfə çox yanacaq sərfiyyatı tələb olunurdu. Feldmarşal Paulyusun Stalinqrad ətrafında darmadağın olmasının bir sıra səbəblərindən biri – benzin çatışmamazlığı oldu. Fühürin mühasirədən sıyrılmaq tələblərinə Paulyus cavab verirdi – benzinlə təchiz edin.

Hərbi əməliyyatların digər cəhətində, Şimali Afrikada, görkəmli hərbi taktik, "səhra tülkü" general Rommelin bütün istedadı yanacaq olmaması səbəbli səmərəsiz qalırdı. Rommel dəfələrlə gündəliyində qeyd edirdi: "Bəs benzin hamı?" Nəticədə ingilislər hərbi qosunları və texnikanı daha sürətlə hərəkət etdirirdilər. Rommel əsassız olmayaraq, məğlubiyyətin səbəblərini hərbi planların sona qədər düşünülməməsi və hissələrin material ehtiyatlarla qeyri-məqbul təchizatında görürdü. 1944-cü il III Reyxin hərbi naziri Albert Şpeyer yazırdı: "Mən heç vaxt mayın 12-ni unutmayacağam, həmin gün müharibənin taleyi texnoloji cəhətdən həll olunmuşdu".

O, hesab edirdi ki, müharibəni davam etdirmək mənasızdır, ancaq bu fikri dilinə gətirə bilmirdi: müharibə günbəgün daha çox benzin tələb edirdi.

Albert Şpeyerin fransız jurnalisti Erik Loranla söhbətinin xülasəsini oxucuların diqqətinə çatdırmağı bəzə bilirəm:

"Bilirsiniz – o mənə söylədi – bizim qeyri-bərabərliyimizin səbəbi nə idi. Bu, neft idi. Hələ müharibəni başlamamışdan Hitler təkrar edirdi ki, neft bizim Axilles dabanımızdır. Ona görə də biz hərbi təchizatımızın əsasını təşkil edən sintetik benzin istehsalını genişləndirirdik. Məhz neftin ucubundan, bir necə cəhətdə mübarizə aparmağımıza baxmayaraq, Sovet İttifaqına soxulduq.

Bəli, bu səbəbdən: Moskva tərəfindən nəzarət olunan Qafqaz neftinə əl qoymaq üçün. Mən bilirəm ki, SSRİ-yə müdaxilə

Xəzər neft yataqlarının təsviri olan tort Hitlerə təqdim olunur

edilməsi haqqında bir çox səbəblər gətirilib. Ancaq əmin ola bilərsiniz ki, Hitler üçün başlıca prioritet alman ordusunu yanacaq ilə təmin etmək, rusların həmin yerlərə çıxışını kəsmək, daha sonra İran neft mədənləri üzərində nəzarəti ələ götürmək olmuşdur.

Hücum 1942-ci ilin əvvəlində başladı. Təəssüf ki, Bakının yaxınlığında iflasa uğradı.”

Speyer belə söyləyirdi və davam edirdi: “Hər şey başqa cür ola bilərdi: Rommel, Qafqazdakı diviziyalarla, cəhd etdiyi kimi, birləşə bilsəydi... Ancaq onun qoşunları sözün əsl mənasında yanacaq çatışmamazlığının yeminə çevrildilər.”¹

Hələ müharibə yekunlaşmamış amerikalılar gələcək haqqında düşünürdülər. 1943-cü ildə ABŞ daxili işlər naziri Harold İkes neft resurslarına nəzarəti yeni dövrün strateji məsələsi hesab edirdi: “Əgər haçansa III Dünya müharibəsi baş verərsə, öz-gələrinin nefti hesabına vuruşmalıyıq, çünki özümüzünki bitir”. 1948-ci ildə sintetik yanacağa keçid üzrə Dövlət proqramı qəbul olundu. “Nyu-York Tayms” yeni eranın üfüqlərini elan etməkdə tələsdə. “Növbəti onilliklərdə yeni sənaye bizi əcnəbi neft mənbələrindən asılılıqdan xilas edəcəkdir” – inamla qəzet şərh edirdi. Ancaq sən saydığını say,...

Qısa, “kömür, su və havadan “alınan yanacaq rentabelli olmadığı və Əlavəzrət neftin alternativsizliyini sübut etdi.

1973-cü ildəki ərəb neft embarqosu ABŞ və Qərbin digər ölkələrini alternativ enerji mənbələrinin axtarışı ilə ciddi məşğul olmağa məcbur etdi. Ancaq qoyulan vəsaitlərin iri həcmərinə baxmayaraq, neft, qaz, və kömürü əvəz etməyə yaxın ola bilən yanacaq növü kəşf və aşkar olunmayıb.

Gün kimi aydındır ki, müharibələr, harada cərəyan etməsindən asılı olmayaraq, neftin bazar qiymətini artırır. İlk növbədə müharibə edən tərəflərə hərbi texnikalar üçün yanacaq tələb olunur və bu izafi tələbata bazarın cavab reaksiyası artan qiymət olur. Ələlxüsus, müharibə, neft çıxaran ölkələr arasında baş verdikdə qiymətin qalxma ehtimalı daha yüksək olur. Məsələn, İran-İraq müharibəsi buna bariz sübutdur. Bu fenomeni daha dəqiq anlamaq üçün daha yaxın tarixə ekskurs edək. Əsaslı olaraq neft bazarı İraq ordusunun Küveytə soxulmasını təklif üzərində ciddi təhlükə kimi qiymətləndirirdi. Səddam Hüseyn bazar prosesinin hər bir iştirakçısının qorxusunu sahənin əsas probleminə yanaşması ilə artırırdı: istifadə olunan nefti yeni hasilat hesabına əvəzləşdirmək.

¹ Eric Laurent La Face Cachee du Petrole, Pion, 2006

Beləliklə qiymətlər artdı.

6 avqust, bazar ertəsi tarixinə füçers kontraktlar üzrə qiymətlər azkükürlü yüngül neftə görə 28.05 dol/barr. təşkil edirdi ki, bu da qoşunların müdaxiləsindən öncə, əvvəlki bazar olan qiymətdən 8.27 dol/barr. çox idi.

Siyasi cavab özünü çox gözlətmədi. ABŞ energetika Nazirliyinin məsulları bəyan etdilər ki, Yaxın Şərqdəki gərginlik Amerika istehlakçılarının neft məhsulları tədarükünün azalmasına, ABŞ-da qiymətlərin artmasına səbəb olmayacaqdır. Nazirliyin nikbin bəyanatlarına baxmayaraq, prezident Corc Buş İraqın işğalçı qüvvələrini geri çəkilməyə məcbur edən, Səddam Hüseynin İran körfəzi ölkələri ərazilərində hərbi əməliyyatlar həyata keçirmək imkanlarını məhdudlaşdıran beynəlxalq koalisiyaya rəhbərlik etdi. Buş, təkcə Səddam Hüseynə dərs vermək üçün bu addımı atmadı. O, bu riskli addımı ona görə atdı ki, İraq liderinin hərəkətləri nəticəsində yaranan qeyri-sabitlik –

Amerika istehlakçıları tərəfindən neft məhsullarının tədarükünün azalmasına səbəb olurdu. Bu isə qiymət artımının ən mühüm səbəbi idi. Hamını istifadə olunan neftin necə əvəzedilməsi ilə yanaşı, əlbəttə, quyudan YDS-na qədər uzanan qapalı sistemin neft məhsullarının fasiləsiz axını narahat edirdi. Neft çatışmamazlığı olmasa da, müharibə neft bazarına öz təsirini göstərdi. MEA-nın başçısı Utrix Engelmann qeyd edirdi ki, sistem imkanlarının həddində işləsə də, neftə görə hər hansı bir çatışmamazlıq olmadı.

Beləliklə, yuxarıda yazılanlar klassik bazar reaksiyasının təzahürüdür. Qısa desək, aşağıdakılar cərəyan etdi: Bir neft çıxaran ölkənin, digər daha mühüm neft çıxaran ölkəyə təcavüzü istifadə olunan neft həcmlərinin yerinin doldurulması qorxusunu yaradı. Qiymətlər artdı. Bu vəziyyətə cavab olaraq, ehtiyat qüvvə dövrüyyəyə buraxıldı, təklifsə yeni mənbələr hesabına təmin

olundu.

Qiymət artımın nəticəsinə olaraq, təklif səviyyəsi endi. Bir neçə ay ərzində bazar yeni təklif, tələb və qiymətin səciyyələndirdiyi tarazlaşmış vəziyyətə gəldi. Cari tələbatı əvəzləşdirmək üçün neftin varlığı haqqındakı təhlükələr itdi. Aydın oldu ki, Səudiyyə Ərəbistanında hasilat üçün risklər mövcud deyil – bazar, "İraq və Küveyt nefti olmadan da keçinərik" signalını, qiymətlərin aşağı enməsi ilə verdi.

Neft bazarı işləyir. Göründüyü kimi, digər əmtəə kimi, neft bazarı tələb və təklif qanununa tabedir. Əlbəttə, neftlə bağlı proseslər daha mürəkkəb və daha dolaşıqdır, ancaq onları da çözmək olar. Neft bazarı, enerji ehtiyatlarının geniş bazarında öz yeri uğrunda mübarizə aparır.

Neftin əvəzilməzliyi bu sektorun ümumi bazarda üstünlüyünü saxlayır. Digər enerji mənbələrinin axtarışı hələ tam rəqabət vəd etmir. Tarix göstərir ki, iqtisadiyyatın əsas qanunları, təklif, tələb və qiymət arasında elementar asılıqla razılaşdırılmayan siyasi qərarlar uğursuzluğa düçardır. Enerjidaşıyıcıların seçimini müəyyənələndirən bazar qüvvələrinə hansısa müddətdə təzyiq göstərmək olar, onları ləğv etməksə olmaz. Məhz bu səbəbdəndir ki, istehlakçıların yaxud neft kartellərinin maraqlarına xidmət edən tənzimləmə qismət siyasəti əvvəl-axır müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnir.

Ancaq qiymətlə manipulyasiya cəhdləri hələ də siyasi mühitdə dəbdən düşməyib. Aksentlər sadəcə qiymətdən tələbat səviyyəsinə doğru dəyişmişdir.

Hazırda siyasətçilər arasında fikir mövcuddur ki, dünya çox neft istehlak edir. Ancaq bu fikrin müdafiəçiləri dünyanın indikatoru olan iqtisadi inkişafdan, onun tələb etdiyi enerji miqdarından danışmırlar. Bu konsepsiyanın yandaşları hansı səviyyənin optimal olduğunu da göstərə bilmirlər. Mübahisə edilməz yeganə fakt budur ki, bazarın tələbatını nəzərə almadan uyğun səviyyə təmin etmək cəhdi siyasi oyundan başqa bir şey olmayacaqdır.

Neftin məhdudluğu, qənaətlə istifadəsinə çağıranlar onun tükənəcəyindən ehtiyatlananlardır. Şübhəsiz, neft ehtiyatları hüdudsuz deyil. Ancaq Allahdan savayı heç kim deyə bilməz

ki, bu ehtiyatların ömrü nə qədərdir. Rezervuarın dibi görünmür, texnologiyaya daima dərinliyi artırır. Bəs bu o deməkdir ki, istehlakçı bəşərinin sıçrayışına əngəl olan səbəblər yoxdur? Əlbəttə, yox. Ancaq istehlakı neftin sonuncu barreli haqqında olan təlaş deyil, qiymət məhdudlaşdırır.

Bu möcüzəvi resursun tükənməsinin qarşısını almaq, yaxud onun tükənməsini maksimal bir müddətə təxirə salmaq, rəşional qərardır. Ancaq insanlar yaşayıb, çalışırlarsa, onların enerjiyə ehtiyacı olacaq və onlar iqtisadi cəhətdən səmərəli olan resurslar istifadə edəcəklər.

Bir daha vurğulayıraq ki, iqtisadiyyat, daha aşağı səmərəli və daha bahalı enerji daşıyıcıların istehlakını neft ehtiyatlarını qorumaq üçün rəğbətləndirilməsinə, inkar edir. Bu strategiya məsrəf nöqtəyi-nəzərdən sərfəli deyil. Bu istehlakçıları enerjiyə görə dəyərindən çox ödəməyi sövq edir. Nəticədə, iqtisadi səmərəlilik aşağı düşür, bu da iqtisadi yüksəlişə neqativ təsir göstərir.

Neft – Allahın lütfüdür, təbiətin bəxşisidir. O əgər bizə verilibsə, istifadə etmək lazımdır ancaq ağılla, kamalla, səmərəylə! Biz bu bəxşisi təbiətə zərər vurmada istifadə etməyə qadirik. Yerində altındakı neft kəşf edilmərsə, çıxarılmırsa, emal olunmursa, dəyərsiz bir şeydir.

Tarixi faktları araşdırdıqda, hərbi münaqişələrin neftin istehlakını artırdığını görürük. Ölkələr bütün tarix boyu neft uğrunda, onun ehtiyatları və hasilatı üzərində nəzarət, onun tedarükünün təhlükəsizliyinin təminatı uğrunda mübarizə aparıblar. Neft istər hasilat, istərsə də istehlak nöqtəyi-nəzərlərindən böyük sərvətdir. Neft olan yerdə, milli maraq önə çıxır, milli maraqların toqquşması isə bəzən müharibələrlə nəticələnir. Neftin mədəni bəşəri layihələrin inkişafında rolunu Azərbaycanın timsalında görürük.

Neft bəşəriyyətin çiçəklənməsi naminə qənaətlə, iqtisadi qanunların tələblərinə müvafiq istifadə etməli, tədricən digər enerji resurslarına keçidi hazırlamalıyıq.

Dünyada neft ixracatçıları saysız-hesabsızdır. Onları bir-birindən fərqləndirən ehtiyatların ölçüsü, hasilatın növüdür. Neft ixracatçılarını birləşdirən ən böyük təşkilat OPEC-dir. Bu struk-

turun üzvlərinin əksəriyyəti – Yaxın Şərq ölkələridir.²

Dünyanın ən iri neft hasilatçısı – Səudiyyə Ərəbistanı – bu, əmirin başçılıq etdiyi monarxiyadır. Ölkənin neft sərvətini özəl deyil, Saudi Aramco dövlət şirkəti istismar edir. O, bütün Səudiyyə neftini hasil edir ki, bu da nə az, nə çox dünya üzrə ehtiyatların 25%-ni təşkil edir.

Dünya neft ehtiyatlarının 10%-i Küveytdə yerləşir. Neftin ixracına bu ölkə 1946-cı ildən başlayıb. Ancaq Küveyt neft borusunun əsas fəaliyyəti 60-ci illərin əvvəlinə təsadüf edir. 1960-cı ildə Küveyt neft şirkəti (Kuwait Petroleum Corporation) yaradıldı. Dövlət payı bu şirkətdə əvvəl 60%, 1975-ci ildənsə 100% təşkil edir.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində qara qızılın ehtiyatı dünya ehtiyatının 10%-dən azını təşkil edir. Neft sahəsinə bütün əmirliklərdə hökumət tərəfindən nəzarət olunur. Qara qızıl yataqlarını əmirliklərin sayına uyğun yeddi şirkət deyil, bir dövlət neft şirkəti istismar edir. Bu, Abu Dhabi National Oil Company-dir. Ədalət naminə qeyd edək ki, neft hasilatının bu cür təşkili BƏƏ-də yalnız 70-ci illərin əvvəllərində yaranıb, bu vaxta qədər qara qızılı Qərb şirkətləri istismar edirdilər. Bəs ərəb şeyxləri səmərəli hesab olunan Qərb inhisarından niyə səmərəsiz hesab olunan dövlət inhisarına keçidə üstünlük verdilər? Cavab sadədir – çünki, ikinci özünüküdür.

² Nikolay Starikov «Шерше ля нефть» Питер 2009

İş bundadır ki, XIX əsrdən BƏƏ Britaniya idarəçiliyi altında olub. Və ərəblər, təbii sərvətləri ingilislər istismar etdikləri dövrdə, səhrada yoxsul yaşayırdılar. 2 dekabr 1971-ci ildə Əmirliklər müstəqillik qazanan kimi, neft hasilatını cəld öz nəzarətlərinə keçirdilər və dünyanın ən zəngin ölkələrindən birinə çevrildilər.

Deməli, səhrada möcüzə yaratmaq üçün əvvəlcə Qərbin inhisarından neft quyularını geri almaq lazım idi.

Britaniya əsarətindən BƏƏ ilə eyni vaxtda, 1971-ci ilin sentyabrında qurtulan Katar da əmirin başçılığı ilə əsas gəlir mənbəyini ciddi nəzarətdə saxlayır. Katar General Petroleum Corporation kəşfiyyat-axtarış işləri və neftin hasilatı ilə məşğul olur. National Oil Distribution Company dövlət strukturu neftin emalını həyata keçirir. Daha bir monarxiya, Oman, sultanın rəhbərliyi altında, neftin hasilatına və ixracına, bölgənin digər ölkələrinə nisbətən gec başlayıb. Ancaq sistem eynidir – yeraltı sərvətlər üzərində sərəncam hüququ Petroleum Development Oman dövlət neft şirkətinə məxsusdur.

Neft hasilatı o qədər gəlirli biznesdir ki, şübhəsiz ki, bu fəaliyyəti ölkənin özünün həyata keçirməsi daha məqsədə uyğundur. Hər bir dövlət çalışır ki, öz gəlir mənbəyini nəzarətdə saxlasın. Bu cür davranış tərzini nə dövlət quruluşundan, nə əhəlinin dərisinin rəngindən, nə ölkə rəhbərinin soyadından, nə insan hüquqları və demokratiyanın inkişafından, nə OPEC-ə yaxud NATO-ya üzv olub olmamağından asılıdır.

OPEC üzvləri həm rəhbəri prezident olan İndoneziya Demokratiya Respublikası, həm də müasir dünyada analoqu olmayan dövlət quruluşuna malik olan Liviya ərəb cəmahiriyyəsidir. Ancaq istər İndoneziyanın azad seçkilər nəticəsində seçilmiş rəhbərləri olsun, istərsə də Liviya inqilabının əvəzədməz lideri Müəmmar Qəddafi olsun, onlar neft sahələrinin idarə edilməsini eyni model üzərində həyata keçirirlər. 1945-ci ildə İndoneziya dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra neft də daxil olmaqla bütün təbii sərvətlər dövlət mülkiyyətinə verildi. Mineral ehtiyatların istismarı üçün Pertamina dövlət müəssisəsi yaradıldı. Pertamina, ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq, neftin kəşfiyyatı və

hasilatı üzrə müstəsna hüquqa malikdir. İndoneziya ümumiyyətlə, totalitar dövlət deyil və neftin satışından əldə edilən gəlirləri səmərəli istifadə edərək, sürətlə inkişaf edir.

Liviya, kitab yazıldığı, 20 aprel 2011-ci il tarixə, vəziyyət ağır və qeyri-müəyyən olaraq qalır. Bu ölkədə də neftin hasilatı və emalına dövlət nəzarət edir. 1969-cu ildə Müəmmar Qəddafinin başçılığı ilə gənc zabitlər dəstəsinin Kral İdrisin rejimini devirməsi nəticəsində neft resurslarının istifadəsinin konturları cızıldı.

1973-cü ildə Liviya mənbələrindən qara qızıl çıxaran bütün neft şirkətlərinin 51%-i Liviya dövlətinin mülkiyyətinə keçdi. Daha sonra neft məhsullarının ixracına dövlət inhisarı tətbiq

edildi. Bu günə mineral sərvətlərin yeganə sərəncamçısı National Oil Corporation of Libya dövlət korporasiyasıdır. Liviya gedən proseslərin global əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu ölkənin tədqiqində geniş dayanmaq istərdik.

Misirin və Yaxın Şərq ölkələrinin öz sərvətlərinə sahib çıxmaq, siyasi və iqtisadi problemlərini həll etmək üçün "ərəb həmrəyliyi" cəhdlərinə Aralıq dənizinin Afrika sahilində yerləşən səhra dövlət Liviya etinasız yanaşaraq, neftlə dolu tankərləri Avropa və Amerika limanlarına göndərməkdə davam edirdi. 1965-ci ildə Liviya dünya neft ixracat zənbilinin 10%-ni haqlayaraq, 6-cı yeri tuturdu. 1967-ci ildə o gündə 3 mln. barrel neft istehsal edir. 1969-cu ildə məhsul həcminə görə Səudiyyə Ərəbistanını geridə qoyurdu.

1951-ci ildə müstəqilliyə qovuşan köhnə İtaliya müstəmləkəsi, neftinin "patriarxlar" tərəfindən inhisara alınmaması üçün Qərb yarımkrəsində ciddi neft maraqları olmayan müstəqil neft

şirkətləri tərəfindən istismarına qərar verdi.

Liviya nefti yüksək keyfiyyəti, Avropa bazarına yaxınlığı ilə seçilərək, bu şirkətlərə "yeddi bacı" ilə rəqabət aparmaq, nefti ucuz satmaqlarına rəğmən, daha nəzərə qarşı gəlirlər götürmək imkanları yaradırdı. Liviya Kralı I İdris deyirdi "mən öz krallığının qapılarını hamıya açıram ki, nəhəng şirkətlər İran körfəzində olduğu kimi, mənim ölkəmdə at oynatmasınlar."

Ancaq İdris neftə nifrət bəsləyir, demək olar hər səhər, gənc həyat yoldaşının müşayiətində çimərliyə gedir, tankərlərdən axan mayedən qaralmış quma qəzəbli nəzər yetirirdi. Ancaq bir nəfər onun zövqünü qazana bilir – İdrisin doğulduğu və atasının məzarı yerləşən Kufra şəhərini səhrada vahəyə çevirməyi vəd edirdi. Beləliklə, I İdris dünya işgüzar aləminin gəlib gedən ən məşhur soyğunçusu və avantüristi doktor Armand Hammerin tilovuna düşür. 1956-cı ildə Hammer 50 000 dollara, sərəncamında Los-Anjeles əyalətində yeganə quyu olan və gündə 100 barrel neft verən, iflas həddindəki kiçik "Oksidental Petroleum" şirkətini satın alır. Dostu Pol Qettinin "Neft dünyasında hörmət və sərvət qazanmaq istəyirsənsə, Orta Şərqdə məskunlaşmaq gərəkdir" məsləhətini uzun vədəyə təxirə salmır və kralı İdris olan Liviyanı seçir.

1968-ci ildə Hammer 16 şirkətin mübarizə apardığı iki arzu olunan konsessiyanı əldə edir. Kəşfiyyat işlərinə üç ay ərzində 20 milyon dollar sərf edən şirkətin idarə heyəti təhlükə qarşısında işləri dayandırmaq məcburiyyətində olduqlarını bəyan edirdilər. Axtarışların rəhbəri Yudein Reyd təəssüflənirdi: "Liviya – güclü oğlanların oyun meydançasıdır: burada yer qazanmaq üçün biz çox zəifik". Tezliklə, "Oksidental Petroleum"-un səhmi Uoll-stritdə 90 sentdən çox deyildi. Hammerdən hamı üz döndərsə də, o, axtarışları davam etdirməyi əmr etdi. Bir neçə həftədən sonra daşlıq zonanın bir hissəsi qazıldı: onun səthindəki neft, nasosların köməyi olmadan uzun müddət fontan vura bilirdi. Hammer Tripoli aeroportunda öz təyyarəsindən enərkən, onun əməkdaşları Hammerə məruzə etdilər ki, o, gündə 500 000 barrel neft verməyə qabil olan ən iri neft quyularından birinin sahibidir. Hammerin ilk reaksiyası, üzünü Reydə çevirərək, "biz də

yavaş-yavaş güclü oğlan oluruq” demək olur.

Bu kəşfi bayram etmək üçün Hammer elə səhradaca böyük ziyafət təşkil edir və 800 ünlü insanı dəvət edir. Bu şənlik Hammerə bir milyon avroya başa gəlir. Xüsusi tömtəraq qonaqları gətirən gənc pilot zabitin nifrətini qazanır.

Bu gənc zabitin soyadı – Qəddafi idi!

Uğurlu tapıntı “Oksidental Petroleum”un səhmlərinin kursunu 90 sentdən 100 dollara qədər artırır. ABŞ-ın Tripolidəki səfirinin sözləri “yeddi bacının”(yeddi iri transmilli neft şirkətlərinə obrazlı işarədir) bu zərbə qarşısında özünü necə itirməsini daha dəqiq ifadə edir: “Hesab edirəm ki, Liviya səhnəsinə “Oksidental”-ın müdaxiləsi digər şirkətlər tərəfindən isti qarşılanmadı.

Qəddafi hakimiyyətə gələrkən, yaxın keçmiş unutmaya-raq, ilk öncə “Oksidental Petroleum”-u milliləşdirməyə qərar verdi və bu proses qətiyyətli və davamlı xarakter aldı.³

Digər müstəmləkələrdə – ərəb kökənli Əlcəzairdə və qara dərilili Nigeriyada da sistemlər əsaslı fərqlənmişdir. Hər iki Afrika ölkəsində geniş miqyaslı geoloji-kəşfiyyat işlərinə başlamaq, hasilat sənayesinin infrastrukturunu qurmaq üçün öz vəsaitləri kifayət etməzdi. Ona görə də onlar bu işə keçmiş Avropa “patronlarını” – müvafiq olaraq, fransız və ingilisləri cəlb etdilər. Ancaq yenə də cəhəddatla – Əlcəzairin bütün neft yataqlarının operatoru Sonatrach dövlət şirkətidir.

Nigeriyada həmçinin neftin 100% hasilatı ilə Nigeriya Milli Neft korporasiyası, daha dəqiq desək, onun təsisçisi olduğu birgə müəssisələr məşğul olur. Əgər Liviya inqilabının lideri Qəddafi bütün neft hasilatını demək olar ki, bir həmləyə milliləşdirərək, arzuolunmaz şəxslər siyasinə düşdüsə, Nigeriya hakimiyyəti bu prosesə həssaslıqla və incə yanaşırlar. Nigeriyada neft sektorunun milliləşdirilməsi müsadirəyə yol verməyən yumşaq siyasətdir. Məsələn, 1999-cu ildə hakimiyyətə gələn vətəndaş hökuməti 16 Nigeriya neft şirkətinin lisenziyasını geri aldı. Səbəb – onların əcnəbilərin nəzarətinə düşmə təhlükəsi idi. Çünki Nigeriyanın özəlliyi vardır – 1963-cü ildən etibarən qısa fasi-

³ Eric Laurent, La Face Cachee du Petrole, Pion, 2006

lələrlə bu ölkəni hərbi diktatorlar idarə edir. Afrikada diktatorların ömrü qısa və qeyri-sabit olduğundan, onlar “təqaüdləri” üçün kiçik neftçıxarma şirkətləri təsis edir, asanlıqla və böyük sevinc-lə əldə etdikləri sərvəti Qərb şirkətləri ilə bölür, beləliklə, pullarının Avropa banklarına axınını sadələşdirirlər.

Afrika qitəsində daha bir neft hasil edən ölkə mövcuddur – Qabon. Demokratik dövlət quruluşuna malik Qabonda da neft sənayəsi Societe Nationale Petroliere Gabonaise – dövlət neft şirkətinin inhisarındadır.

Gördüyünüz kimi, nə müsəlman Şərqi, nə də zənci Afrikada neft axımlarının şəxsi idarə edilməsinə rast gəlmədik. Bəlkə əsl hazar münasibətləri, Amerika qitəsində bərqərarlıdır?

Ancaq burada da vəziyyət gözlədiyimiz kimi deyil. Meksikada neft nəzarət “Pemex” dövlət şirkətinə aiddir. Və bu nəzarət xeyli əvvəl – 1938-ci ildən, neft sənayesi milliləşdirildəndən, mövcuddur. Aydındır ki, Meksika diktator və totalitar rejimlərin hökm sürdüyü məmləkətlərdən deyil. Ancaq ilbəl dövlətin neft hasilatına nəzarət hüququ artıb. Bəs digər Latin Amerikasına ölkələrində özəl Qərb neft şirkətlərinə münasibət necədir?

2006-cı ilin mayında Boliviya prezidenti Evo Morales bütün neft və qaz yataqlarını milliləşdirdi. İndi ölkədə hasil olunan bütün neft və qaz həcmi Yacimientos Petroliferos Fiscales Bolivianos dövlət energetika şirkətindən keçir. 2007-ci ilin fevralında Venesuela prezidenti Uqo Çaves əvvəllər təkbaşına əcnəbi şirkətlər tərəfindən istismar edilən mədənlərin milliləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı. Çavesin təklifi özəl şirkətlərə əl yeri qoymadı: əcnəbi tərəfdaşlarla yaradılan birgə müəssisələrdə səhmlərin 60%-i Venesuela dövlət neft şirkəti – Petroleos de Venezuelaya mənsub olmalıdır.

Ekvador Venesueladan sonra ABŞ-nı xam neftlə təchiz edən ikinci böyük Cənubi Amerika tədarükçüsüdür. Prezident Rafael Korrea 2007-ci ildə ölkədə fəaliyyət göstərən neft şirkətlərinə mənfəətin cəmi 1%-ni saxlayan dekret imzaladı. 2006-cı ildə mənfəətdən vergi bu kateqoriyalı şirkətlər üçün 50%-ə, 2007-ci ildə 99%-ə çatdırıldı. Təsəvvür edin, transmilli şirkətlər nə qədər

vəsait itirirlər! Ancaq xalqın hakimiyyəti dəstəklədiyini bilən neft inhisarçıları nə hüquq müdafiəçilərinin, nə müxalifətin, nə digər tədbirlərin nəticə verməyəcəyindən əmin olaraq, gözləmə mövqeyi tuturlar. Ola bilsin ki, nə vaxtsa biz Ekvadorda kütləvi iğtişaşlar yaxud hərbi çevriliş haqqında xəbərlər eşidək. Çünki pullarını itirmək istəməyən neft şirkətlərinə neft oyununun yeni qaydalarını müdafiə edən iqtidarı hakimiyyətə gətirmək üçün istənilən katalizm faydalıdır!

ABŞ-da neft hasilatından deyil, aparılan neft siyasətindən danışmaq daha düzgün olardı. Çünki neft hasilatı bu ölkədə durmadan azalır. Onun zirvə nöqtəsi XX əsrin 70-ci illərinə təsadüf etmiş və həmin andan etibarən, daim enir. Ona görə belə cəsarətli fikir irəli sürmək mümkündür ki, son 25-30 ildə ABŞ əsasən özünün deyil, qalan dünyanın, ələlxüsus, qonşularının neft ehtiyatlarını istehlak edir. Hətta neftə qiymətlərin böyük artımı ABŞ-da istehsalı artırmır ki, bu da bazar məntiqinə ziddir. Axı bizi öyrətmişlər ki, qiymətin artımı istehsalın artımına, o da öz növbəsində, məhsula qiymətin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bəs amerikalılar niyə bazar məntiqinin əksinə hərəkət edirlər? Niyə Kanadada hasilatı daim artırır, ABŞ-da azaldırlar? Ölkələr yanbaşıdır, quruluşlar eynidir, neftə qiymət də hamı üçün eynidir. Bəs fərq nədədir? Fərq ABŞ-nın dövlət təhlükəsizliyini bazar məntiqindən üstün tutmasında, neft quyularını donduraraq, gələcəyi düşünməsinədir. Çünki Meksikada, Kanadada, Liviyada nə zamansa neft tükənəcək, ABŞ-dasa qalacaq və bu, amerikalılara əlavə üstünlük verəcəkdir.

Şübhəsiz, neft mədənləri özəl şirkətlər tərəfindən istismar edilsə də, bu prosesə dövlət nəzarəti olmadan hasilatın artırıl-azalacağını tənzimləmək mümkün olmazdı. ABŞ federal qanunvericiliyinə əsasən, Yerin tək dövlətə məxsusdur. Orada mövcud olan neft və qaz ehtiyatları icarəyə verilir. İcarəyə götürülən mədəndə ehtiyat tükənirsə, yenisi icarəyə verilmirsə, deməli, hasilat aşağı düşür.

Norveçin bu istiqamətindəki uğurları ibrətamizdir. Bu ölkənin rifahı neftə əsaslanıb. Norveç iqtisadi möcüzəsində Nor-

veç hökumətinin xidmətləri az deyil. Qanunlar və vergi siyasəti ilə əcnəbi neft şirkətlərinin fəaliyyətini təmzimpləyərək, neft dollarını dövlət büdcəsinə yönəltməyi bacaran hökumət ölkəsinin çiçəklənməsi üçün şərait yaratdı. Yetmişinci illərdə şelfdə karbohidratların kəşfiyyatı və hasilatı ilə özəl inhisarlar məşğul olurdu. Məhz həmin vaxt Statoil dövlət şirkəti təsis olunaraq, bütün xarici layihələrdə bu şirkətin 50% iştirakı təmin edildi.

Ancaq bu norveçlilərə kifayət etmədi. 1985-ci ilin əvvəlindən neft-qaz sahəsi yenidən quruldu.

Statoil dövlət mülkiyyətində qalmaqla, əlavə olaraq lisenziya verilən bütün layihələrdə birbaşa dövlətin iştirakını ehtiva edən mexanizm qəbul olundu. İndi Norveç dövləti, deməli, xalq neft və qaz mədənlərində, boru kəmərlərində, terminallarda, emal müəssisələrində mülkiyyət hüququna malikdirlər. Bütün infraqurultura nəzarət hüquqlarını əldə edən Norveç hökuməti, nəzarət səhm zərfini özündə saxlayaraq, 2001-ci ildə Statoilun səhmlərini birjaya çıxardı.

Ancaq tarixi bestsellerlərin müəllifi Nikolay Starikov hesab edir ki, əsl bazar iqtisadiyyatı mütəxəssislərin hekayələrində yaşayır. Qədim Troya ilə olduğu kimi: arxeoloqu dinləyirsən, bu şəhər canlı kimi gözünün önündədir. Reallığa qayıdırsan və anlayırsan ki, bu şəhər xeyli vaxtdı, yoxdur! Eləcə də bazar iqtisadiyyatı – televizora baxarkən, qəzeti vərəqləyərkən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatı gündəmdən düşür. Dərinliyə gedərkən, anlayırsan ki, o, əslində yoxdur. Bəs kim qara qızılın qiymətini təyin edir?

Müasir siyasətin neft qurğusunun ətrafında cərəyan etdiyinə əmin olmaq üçün xəritəyə yaxınlaşmaq kifayətdir. Sonra xatırlamaq lazımdır ki, qara qızılın ən böyük ehtiyatları harada cəmlənib?

Əlbəttə, İran körfəzi bölgəsində. Bu o qədər də böyük olmayan ərazidə dünya neft ehtiyatlarının 50%-i yerləşir. Gəlin cavab axtaraq, karbohidratların qiymətlərini tənzimləyən kimdir? Bunun üçün bir suala cavab vermək lazımdır – Amerika hərbi bazaları harada daha çox saylıdır və daha qüdrətlidir? Əlbəttə, İran körfəzində – əsas neft qaynaqları yerləşən məkanda! Özünüz şərh edin:

• “Şahzadə Sultan” (Səudiyyə Ərəbistanı) burada ABŞ-ın Yaxın Şərqdə aerokosmik əməliyyatları idarəetmə mərkəzi yerləşir.

- “Əli Əl Salem” (Küveyt) ABŞ HHQ-nin bazası
- “Əhməd Əl Caber” (Küveyt) ABŞ HHQ-nin bazası
- “Manama” (Bəhreyn) ABŞ HDQ-nin bazası
- “Şeyx İsa” (Bəhreyn) ABŞ HDQ-nin bazası
- “Əl Udeyd” (Katar) ABŞ HHQ-nin bazası
- “Tümrat” (Oman) ABŞ dəniz aviasiyasına dəstək bazası
- “Sib” (Oman) ABŞ HHQ-nin bazası
- “Mazira” (Oman) ABŞ HHQ-nin bazası
- “Əl Dəfra” (BƏƏ) ABŞ HHQ-nin bazası
- “Fücəra” (BƏƏ) ABŞ HHQ-nin bazası
- “İncirlik” (Türkiyə) ABŞ HHQ-nin bazası

(Türkiyə Yaxın Şərq bölgəsinə daxil olmasa da, buradakı baza Amerika hərbi qüvvələrinin Yaxın Şərqə atılması üçün bir məntəqədir)

Bu cür qüdrətli hərbi qüvvə kimi kimdən müdafiə edir? ABŞ hər yerdə və həmişə yalnız öz maraqlarını qoruyur. Bu bölgə, ümumiyyətlə neft hasil edən istənilən ölkə ABŞ-ın “həyati maraqlar zonasına” aiddir.

Neft hasilatının 30-40%-nə nəzarət etmək kifayətdir ki, qiyməti özünə sərfəli istiqamətə yönəldəsin. Bunun üçün bazarı təsvişə salan yaxud onu rahatladan bir xəbər kifayət olur – məsələn, ABŞ-da qış sərt keçəcək, yaxud Meksika körfəzində tanker batdı, İraq Küveytə soxuldu və ilaxır və sairə...

Şübhəsiz ki, istənilən əmtəə üçün qiymətin formalaşma mexanizmində əsas rolu bazarın ən iri oyunçusunun davranışı oynayır. Neft-hasilatçı ölkələrin hamısı bir şeydə maraqlıdır: dünya bazarında neft alınsın. Karbohidrat alıcılarının da marağı qeyri-adi deyil: onlara lazımdır ki, bazarda neft satılsın. Ancaq satıcılara yüksək qiymət, alıcılara aşağı qiymət sərfəlidir.

Uzun müddət neftə olan qiymət həm alıcıların, həm satıcıla-

rın maraqlarına cavab verən həddə manevr edirdi. Səudiyyə Ərəbistanı kralı Feysal İbn Əbd Əl-Əziz Əs-Saud neftə olan qiymətin bacarıqlı əllərdə necə qüdrətli silah olduğunu təqdim edəndə qədər.

Qeyd etdiyimiz kimi, İsrail-Ərəb hərbi münaqişəsində Qərbin İsrailə verdiyi dəstək onun qətiyyətli hərəkətinin başlıca səbəbi oldu. Kral Feysal 1973-cü ildə ərəb neft embarqosunun təşəbbüskarı oldu – 17 oktyabrda o gözlənilmədən dünya bazarlarında Səudiyyə neftinin satışını saxladı!

Təklif olunan əmtəənin 25%-nin çatışmamazlığı neftə olan qiymətin kəskin artmasına səbəb oldu. Daha sonra digər ərəb ölkələri süni olaraq satış həcmələrini azaldaraq, embarqoya dəstək çıxdılar. Nəticədə neftə olan qiymət bir ay ərzində barrele görə 3\$-dan 12\$-a yüksəldi. Yarım il ərzində Qərb iqtisadiyyatı ağır vəziyyətə düşdü. ABŞ-da işsizlik artdı, ÜDM 6% endi.

Əksinə, ərəb ölkələrinə neft dollarının axını artdı, Səudiyyə Ərəbistanının inkişafı sürətləndi, ərəb şeyxləri planetin ən zəngin insanlarına çevrildilər. 1960-cı ildə Səudiyyə Ərəbistanının neft satışından gəliri 334 mln. dollar, 1972-ci ildə 2,7 mlrd. dollar, 1976-cı ildə 33,5 mlrd. dollar təşkil edirdi.

Kral Feysal sadə postulata riayət edirdi – əmtəənin təklifinin kəskin azalması onun bahalaşmasına gətirib çıxarır. SSRİ-nin büdcəsi neftə olan qiymətlərin artımından böyüdü. Qiymətin artımı, görkəmli alim geoloq həmyerlimiz Fərman Salmanovun kəşf etdiyi ağır şəraitdə hasil olunan Sibir neftini rentabelli əmtəəyə çevirdi.

Neftdən alınan möhtəşəm gəlirlər, SSRİ iqtisadiyyatının diversifikasiyasını şərtləndirmədiyindən, neft sektorundan asılılığı artırdığından neftə olan qiymətlərin enməsi SSRİ-nin iqtisadi-sosial inkişafına, sosializm sisteminin saxlanılmasına və genişlənməsinə ciddi zərbə vurdu. Bir rəqəmə nəzər yetirək. Neft embarqosuna qədər SSRİ neft və qaz sənayesinə ümumi kapital qoyuluşlarının 9%-ni sərf edərsə, 1986-cı ilə bu rəqəm 20%-ə çatmışdı.

Neft-qaz avadanlıqlarının idxalı 1970-1983-cü illərdə dəyər ifadəsində 80 dəfə artmışdı.

Ancaq Səudiyyə Ərəbistanının kralı Feysalın 1970-ci illərin əvvəlində atdığı addım nəticəsində zənginləşən SSRİ, məhz Səu-

diyyə Ərəbistanın 1985-ci ildə atdığı addım nəticəsində yuvarlanmağa başladı. 1985-ci ildə Səudlar hasilatı artırmağa qərar verdilər, beləliklə, neftə olan qiymət aşağı düşdü. Əlbəttə, Səudiyyə Ərəbistanı SSRİ-nin süqutu ilə nəticələnən neft qiymətlərini aşağı salmaqla, Qərbdən yeni texnologiyaların idxalını və maliyyə aktivlərinin Qərb bazarlarına girişini qazandılar. İran körfəzi ölkələrinin əksəriyyəti iqtisadiyyatlarını diversifikasiya etməyə, neftdən asılılığı azaltmağa müvəffəq oldular. Səudiyyə Ərəbistanı, nümunə olaraq, yeni kənd təsərrüfatı texnologiyaları olaraq, nəinki ölkəsini ərzaqla təmin, hətta taxıl, tərəvəz, yumurta, quş əti ixrac edə bildi. Həmçinin Səudiyyə Ərəbistanı Qərbdən ucuz kreditlər, təhlükəsizliyinə təminat ala bildi.

Hələ 1919-cu ildə Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri Lord Balfur demişdir: "Qafqazda məni, kimin neft axırına nəzarət etməsi maraqlandırır, aboriginlərsə bir-birlərinin ətinə yeyə bilərlər".

Dəyərin aşağı salınması və aşağı qiymətin qorunması prosesi qiymətin artırılmasından daha mürəkkəbdir. Hamı əmtəəni daha baha qiymətə satmağa çalışır. Ona görə də qiymətlərin artırılması ilə bağlı amerikalıların xeyir-duası neft hasilatçı ölkələrdə rəğbətlə qarşılır. Ancaq qiymətin artırılması üçün brokerlərə səbəb lazımdır. Təxminən iyirmi il bundan öncə yanılmıramsa "İzvestiya" qəzetində aşağıdakı məlumatı oxumuş, onun detektiv ssenarisini məni cəlb etmişdi. Çox təəssüf ki həmin mənbəni yəni-dən tapa bilmədim və hafizəmin hesabına əxz etdiklərimi oxucularla bölməyi qərara aldım və əvvəcdən hansısa qeyri-dəqiqliyə görə üzr istəyirəm. Məqalədə, Çeçenistanda başlamış müharibənin səbəbləri göstərilirdi. Neft şirkətlərinin səhmlərinə xeyli vəsait yatırmış amerikalı iş adamı Qoldsmıt neftin ucuzlaşmasından narahat olaraq, Rusiya və Bakı neftinin Qara dəniz vasitəsilə bazarlara çatdırılmasını əngəlləmək üçün çeçen xalqının azadlıq ruhundan və Rusiyada hökm sürən qeyri-sabitlikdən istifadə edilməyin ən mükəmməl yol olduğunu düşünür. Çeçenistan lideri Coħar Dudaevın və onun ətrafının Rusiyada mərkəzi hakimiyyətə qarşı daha aqressiv siyasətini saxlamaq, müharibə alovunu gücləndirmək məqsədi ilə Qoldsmıt polyak Kşıştof

Yaxımçıklə görüşür və onu bu ssenarini həyata keçirməyə həvəsləndirir. İri pulların cazibəsinə dözə bilməyən Kşıştof, Coħar Dudaevın etimadını qazanaraq, Mənsur Yaxımçık və elan olunmamış Çeçen İçkeriya dövlətinin xarici işlər naziri olur. Geniş səlahiyyətlərə malik Yaxımçık aqressivliyin və separatizmin artması istiqamətində, uçurumun dərinləşməsi üçün əlindəki imkanlardan məharətlə istifadə edir – neft dəhlizi bağlanır, təklif azalır, qiymət artır, Qoldsmıt və digər investorlar, habelə neft hasilatçıları növbəti triumfu qeyd edirlər. Yaxımçık nazir postundan istifadə edir və gözdən itir – artıq o, işini görmüşdür!

Nəzərə almaq vacibdir ki, bütən səbəblərə rəğmənlə zəruri zamanda bazarı istənilən istiqamətə meyilləndirmək üçün əldə maksimal miqdarda karbohidrat resursları cəmləmək lazımdır.

1990-cı ilin əvvəlində amerikalıların nəzarət edə bilmədiyi, böyük neft ehtiyatlarına malik iki ölkə mövcuddu – İraq və İran. Həmin dövrdə İranda Amerikameylli şah devrilmiş, amerikalı diplomatlar əsir götürülmüş, açıq-aydın antiamerika siyasəti vüsət almışdı.

İraq, əksinə, antiamerika ritorikasını dostluq süarları ilə dəyişmiş və İranda müharibədə SSRİ ilə yanaşı ABŞ-ın da dəstəyini almışdır. Hər iki ölkə zəngin neft ehtiyatlarına malik olduğundan, ABŞ-ın hədəfindədir. Kimdən başlamalı?

Bu cür pasyansda adətən düşmənlə öncə seçilir, dost rejim daha sonraya saxlanılır. Amerikalıların onlara daha isti münasibət bəsləyən Səddam Hüseyni hədəf seçdilər. Çünki dostları məğlub etmək daha asandır!

Ştatların bahalı neft uğrunda mübarizəsi bəşəriyyət tarixinə iki ad altında daxil oldu:

a) Küveytə qarşı İraqın aqressiyası b) İraqın aqressiv rejiminə qarşı "Səhrada tufan" hərbi əməliyyatı.

İkinci birincinin məntiqi davamı idi. Qara qızıla qiymətin qalxması isə Amerika hakimiyyətinin bu əməliyyatlardan başlıca və bəlkə də yeganə gözləntisi idi. Hadisələri daha dürüst anlamaq üçün qısa tarixi ekskurs edək. Birinci Dünya müharibəsinin sonuna, İraq, Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil idi. Əsasən

qanlı döyüşlərə səhnə olmayan İraqda, ara-sıra hərbi əməliyyatlar baş verirdi. Ərəblərin özlərinin müşahidəçi rolunda qaldıqları halda, türk ordusu ingilislərlə burada savaşa çıxırdı.

Müharibənin sonuna, Mesopotamiyanı ingilis ordusu işğal etdi. Neftin rolu siyasət və iqtisadiyyatda təcridcən həlledici amilə çevrildiyindən, Böyük Britaniya bu məkanı əldən verməzdi. Əvvəlcə, 1922–1932-ci illərdə Böyük Britaniya öz mandatı altında burada oyuncaq monarxiya rejimi qurdular. Millətlər liqasının mandatının 1932-ci ildə başa çatmasına baxmayaraq, ingilislər buranı tərk etmədilər. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ingilislər Almaniyaya tərəfindən hazırlanmış qiyamı yatırdılar. 1941-ci ilin 2 mayından etibarən İraqda döyüşlər gedirdi, 30 mayda Britaniya ordusu Bağdada girdi və Hitler, SSRİ-nin darmadağın edilməsini İraqdakı mövqelərin müdafiəsindən üstün tutaraq, müqaviməti dayandırdı.

1941-ci ildən 1968-ci ilə – Baas partiyasının hakimiyyətinə gəlişinə qədər, İraqda ciddi dəyişikliklər baş vermədi – çoxsaylı çevrilişlər və xəyanətlər nəticəsində qeyri-sabit ölkəyə çevrilən İraq, Qərbin ucuz neft mənbəyi statusunu saxladı.

Müasir İraqın tarixi qətiyyətli, amansız və hədsiz iddialı hökmdar Səddam Hüseynin adı ilə bağlıdır. Ancaq qeyd etməli ki, 70-ci illərin əvvəlində Baas İraq neft sənayesini milliləşdirərkən o, İraqın rəhbəri deyildi. Milliləşdirmə siyasəti, təbii ki, İraqın Qərblə münasibətlərini gərginləşdirdi. Qərb dövrü mətbuatının məlumatlarına əsasən, Bağdad mövcud terrorçuların əsas himayədarı göstərilirdi. Münasibətlər İran-İraq müharibəsi başlandıqdan sonra Bağdad rejimi ABŞ-ın qiyamçı İrani cəzalandırmaq üçün silahına çevrildikdən etibarən, yaxşılaşmağa istiqamətləndi. Və xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Səddam Hüseyn 1979-cu ildə iqtidara gələr-gəlməz, 1980-ci ildə İrana hücum etdi ki, bu da onun Vaşinqtonla isti əlaqələr qurmaq niyyətinin təzahürü idi.

Beləliklə, bu siyasət ABŞ tərəfindən mükafatlandırılaraq, ticari-iqtisadi və hərbi əlaqələrin genişlənməsi, 1984-cü ildə Bağdadda ABŞ səfirliyinin yenidən açılması, məxfi hərbi kəşfiyyat məlumatlarının İraqın xüsusi xidmət orqanları ilə bölüşməsi müşa-

hidə olundu. İraq-ABŞ dostluğunun qüvvətlənməsi, Hüseynin hakimiyyətinə ayrılan kredit xətlərinin də həcmnin artması ilə nəticələndi – 1984-cü ildə 345 mln. ABŞ dolları, 1985-ci ildə 675 mln. ABŞ dolları, 1987-ci ildə 1 mlrd. ABŞ dolları vəsait ayrıldı.

İranla uzun sürən əziyyətli müharibənin sonuna İraq rejimi xroniki borcödəyiciyə çevrildi. İraq xəzinəsi, nəhəng hərbi məsrəflər bir yana qalsın, neftin qiymətinin süni aşağı enməsi nəticəsində demək olar ki, boşalmışdı. Diletantlara da aydın idi ki, bu ucuzlaşma ABŞ-ın diqtəsi ilə Səudiyyə Ərəbistanı və digər ərəb ölkələri tərəfindən təşkil olunmuşdu. Bağdadın nöqtəyi-nəzərindən, Küveyt özünü daha nümayişkarənə aparırdı. Bu kiçik əmirlik, iraqlıların başının müharibəyə qatıldığı bir vaxtda, neft qullələrini düz sərhəddə ucaldaraq neft hasil edir, OPEC tərəfindən müəyyən olunmuş hasilat kvotalarına əhəmiyyət verməyərək, qiymətin aşağı salınmasında xüsusi rol oynayırdı. İranla müharibəni bitirərək, Bağdad nəzərlərini Küveyt probleminin həllinə yönəltdi.

Ərəb ölkələri Liqasının baş katibinə ünvanladığı məktubda, İraq xarici işlər naziri Tarik Əziz qeyd edirdi ki, Küveyt və BƏƏ bilərəkdən neft bazarını, OPEC tərəfindən müəyyənləşdirilən miqdarı aşan həcmərlə doldurmuş, bu plan nəticəsində bütün neft tədarükçüləri 500 mlrd, təkcə İraqsa 89 mlrd ABŞ dolları vəsait itirmişlər.

Səddam Hüseyn Küveytin və digərlərinin neft hasilatının davamlı artımını dayandırmaqları ilə yanaşı Küveytə ərazi iddialarını irəli sürürdü.

Britaniya imperializminin Yaxın Şərqi bu bölgəsində aparıldığı siyasət bu istəyində Səddam Hüseynə əsas verirdi:

İkinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərə İraqdan geri çəkilmək zorunda qaldıqları halda, qədim Roma qaydasını “parçala və hökm et” prinsipini əsas götürdülər. Ölkəni tərk edərkən, anqlosakslar onu bir neçə hissəyə bölürlər. Bunun bariz nümunəsi Hindistandır. Vaxtilə, almaz və zümrüdlərin yeganə istehsalçısı olan Hindistan Böyük Britaniyanın hakimiyyəti altında idi. Ancaq ingilislər 1947-ci ildə Hindistanı tərk edərkən, xəritədə iki dövlət –

Hindistan və Pakistan yaranır. Parçalanma süni olaraq, dini əlamətlərə əsaslandığından, indus və sikkələrin bir tərəfə, müsəlmanların digər tərəfə kütləvi miqrasiyası tüğyan aldı. Təxminən 6,5 mln. insan Hindistandan Pakistana, 4,7 mln. əks istiqamətə köç etdilər. 1971-ci ildə daha bir "hind" dövləti – Banqladeş yaranır. Bu cür bölünmənin yekunu hind-Pakistan münaqişələri, terror aktları, ayrı-ayrı bölgələrin müstəqilliyi uğrunda mübarizəsidir. Hər üç ölkə ordularının modernizasiyasına, silahlanmasına nəhəng məbləğlər ayırır ki, bu da iri silah ticarətçi ölkələrinin marağındadır.

Məhz vaxtilə İraq və qonşu Küveyt də bir dövlət olmuşlar. Anqlosaklar bu əraziləri tərk edərkən, ölkə hissələrə bölündü. Vaxtilə, İraqın xarici işlər naziri olmuş Tarik Əziz söyləyirdi ki, "Küveyt İngiltərə tərəfindən, İraqın körfəzə çıxışını əngəlləmək və geosiyasi nöqtəyi-nəzərdən zəiflətmək üçün yaradılmışdır" (www.oilru.com/nr/55/170). XX əsrin 80-ci illərin sonlarına qədər hətta ölkələr arasında razılaşıdırılmış sərhədlər də mövcud deyildi. Bu, Qərbbə hər iki tərəfə təsir etmək imkanları saxlayırdı. Nəticədə, Bağdad İran körfəzinə çıxışını genişləndirmək və mübahisəli ərazilərdə Küveyt tərəfindən ucaldılan neft qüllələrinə sahib çıxmaq istəyirdi. Beləliklə, Qərb Səddam Hüseyini Küveytə hücum etməyə təhrik edərək, daha sonra ədalətli bərpa etmək üçün onun özünə təzyiq etdilər. Səddam Hüseyinin Amerikanın dəstəyini almadan Küveytə həmlə etməsi ağılabatan deyil. Nə qədər həqiqətləri bilməyi çalışsaq da, neft siyasəti ətrafında müəmmalar həmişə olacaqdır. Neft siyasətinin necə mürəkkəb labirintlər ehtiva etdiyini, neft uğrunda mübarizənin necə amansız olduğunu bilmək üçün zənnimcə, baş verən prosesləri daha dərinə təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Küveytə soxulan Hüseyin neft dollarları ilə xəzinəni doldurmağa çalışsa da,

İraq qoşunlarının diversiyası

mək və geosiyasi nöqtəyi-nəzərdən zəiflətmək üçün yaradılmışdır" (www.oilru.com/nr/55/170). XX əsrin 80-ci illərin sonlarına qədər hətta ölkələr arasında razılaşıdırılmış sərhədlər də mövcud deyildi. Bu, Qərbbə hər iki tərəfə təsir etmək imkanları saxlayırdı. Nəticədə, Bağdad İran körfəzinə çıxışını genişləndirmək və mübahisəli ərazilərdə Küveyt tərəfindən ucaldılan neft qüllələrinə sahib çıxmaq istəyirdi. Beləliklə, Qərb Səddam Hüseyini Küveytə hücum etməyə təhrik edərək, daha sonra ədalətli bərpa etmək üçün onun özünə təzyiq etdilər. Səddam Hüseyinin Amerikanın dəstəyini almadan Küveytə həmlə etməsi ağılabatan deyil. Nə qədər həqiqətləri bilməyi çalışsaq da, neft siyasəti ətrafında müəmmalar həmişə olacaqdır. Neft siyasətinin necə mürəkkəb labirintlər ehtiva etdiyini, neft uğrunda mübarizənin necə amansız olduğunu bilmək üçün zənnimcə, baş verən prosesləri daha dərinə təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Küveytə soxulan Hüseyin neft dollarları ilə xəzinəni doldurmağa çalışsa da,

əslində, öz ölkəsinin qara qızılının satmasından məhrum oldu. Bütün İraq nefti BMT çərçivəsində satılmağa başlandı. Beləliklə, ABŞ dünya bazarında neftin qiymətinə əlavə nəzarət rıçaqları qazandı. Doğrudan da, neftə sahib olanlar dünyanı idarə edirlər.

Bu gün İran körfəzi ölkələrində, Şimali Afrikada, xüsusilə Liviyada baş verənlər insan haqları uğrunda mübarizədən daha çox, neft resurslarına nəzarət xarakteri daşıyır. Qiymətin lazımı səviyyədə saxlanması üçün, iddialı və aqressiv diktator Müəmmar Qəddafi ilə müharibədən daha yaxşısını fikirləşmək olmazdı!

ABŞ-nin Avropa mətbuatındakı çoxsaylı apoloqetlərinin İraqa müharibənin neft uğrunda olmadığını, demokratiya və rifahın İraqa gətirilməsi olduğunu sübut etməyə çalışsalar da, Tomas Fridman kimi ABŞ-da əsl həqiqəti cəmiyyətə çatdırmağa qadir insanlar vardır⁴. O, yazırdı: "Həqiqətənmə Buşun komandasının İraqda başlamaq istədiyi müharibə neft üçün olacaqdır? Mən qısa və aydın cavab verirəm – bəli. İraqda başladığımız istənilən müharibə – neft üçün olacaqdır. Bunu inkar etmək gülməlidir. Niyə Buşun komandası Səddam Hüseyinə qarşı 82-ci hava-desant diviziyası ilə, Şimali Koreya qarşısına – diplomatik dəri əlcəklərdə çıxırlar.

Baxmayaraq ki, Şimali Koreya artıq nüvə silahına və onu hədəfə çatdıran raketlərə malikdir. Baxmayaraq ki, raketləri 100000 Amerika əsgərinə tuşlanıb. Baxmayaraq ki, istədiyinə ən təhlükəli silahı belə sata bilir və lideri öz xalqına qarşı Səddamdan daha amansızdır?"

Sual doğur – yüksək qiymət müharibənin aparıcı qüvvəsi olan ABŞ-a nədən sərf edir? Axı o, ən iri istehlakçılardan biri kimi əslində ucuz, daha doğrusu, adekvat qiymətin bərqərar olmasında maraqlı olmalı idi.

Dünya maliyyə sisteminin özəlliyi budur ki, ən qüdrətli dövlətin pul vahidinin dominantlığı həmişə vacib amil olub. Qədim dünyada bu, Roma sestersisi, daha sonra ispan qızılı, holland taleri, fransız livri olmuşdur.

Hal-hazırda planetimizdə hansı valyutanın qüdrətli olduğunu bilmək üçün, kompüterin klaviaturasına baxmaq kifayətdir.⁴

⁴ Tomas L. Fridman "Neft üçün müharibə," "Nyu-York Tayms", 5 yanvar, 2003

rəqəmli dilin üzərində hansı ölkənin valyutasının loqosu əks olub? Əlbəttə, ABŞ dollarının. Avronun da, yuanın da, bəzi məqamlarda rublun da cəhdlərinə baxmayaraq, ABŞ dolları öz mövqeyini itirmir, zəiflədir, ancaq itirmir.

İkinci Dünya müharibəsini yaşayan Avropa iqtisadiyyatı artıq ötən əsrin qırxıncı illərində öz valyutalarının qızıl standartını təmin etmək iqtidarında deyildilər, çünki ABŞ həmin dövrdə dünyaya qızıl ehtiyatının 70%-nə malik idi. Yeni valyuta sistemi Bretton-Vuddsda (ABŞ) 1-22 iyul 1944-cü ildə keçirilən BMT-nin valyuta-maliyyə konfransında rəsmi təsdiqini tapdı. Burada həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı təsis olundu. Qızilla mübadilə edilə bilən yeganə valyuta ABŞ dolları, beynəlxalq hesablaşmalarda əsas ödəniş vasitəsi oldu. Dolların və qızılın nisbəti də müəyyən olundu: 1 Troya unsiyası 35\$-a bərabər götürüldü.

Məişət dilinə çevirsək, 1 Troya unsiyası təxminən 31,1 qrama bərabərdir. Deməli, qızılın qramı kobud söyləsək, 1\$ 12 sentə bərabər olmalı idi. Ancaq bu sətirləri yazarkən, 2011-ci il mayın 22-də qızılın qramı 30 manat 84 qəpik idi.

Təsəvvür edin ki, istənilən ölkə istənilən vaxt ABŞ hökumətinə dollar təqdim edərək, əvəzində qızıl qəbul edə bilərdilər. Ancaq əslində fəvqəldövlətin qızıl ehtiyatları emissiya olunan ABŞ dollarını örtə bilmirdi. Bunu hiss edən Avropa ölkələri qızilla təmin olunmamış dollardan yaxa qurtarmaq üçün hərəkətə keçdilər. Fransanın yenidən prezidenti seçilmiş Şarl de Qoll, vaxt itirmədən, 4 fevral 1965-ci ildə ölkəsinin beynəlxalq hesablaşmalarda real qızıla keçdiyini bəyan etdi. Bretton-Vuds sazişinə əsasən, o, ABŞ-dan 1 unsiyası 35\$ dollar qəbul etməklə, 1,5 mlrd \$ əvəzinə qızıl istədi. Amerikanlar presedent yaratmamaq üçün Fransaya NATO tərəfdaşı kimi təzyiq etdilər. Ancaq Prezident De Qollun cavabı özünü çox gözlətmədi – 1966-cı il fevral ayının 21-də Fransanın NATO-dan çıxmasını elan etdi. ABŞ-ın Parisə etiraz etmək üçün əsaslan qalmadı. Fransa qızıl ehtiyatını təmin etsə də, sosial narazılıqlar ölkə arasını bürüdü – general De Qoll 1969-cu il 28 apreldə istefa verdi. 1970-ci ilin noyabr ayında dolların qəbirqazanının ürəyi dayandı.

Prezident De Qollun fərqli olaraq, Almaniya kansleri Erhard amerikalılarla səmirsiz sövdələşərək, AFR-ə məxsus dollar kütləsini qızıla mübadilə edərək, Almaniyanın iqtisadi sıçrayışını təmin etdi. Qızıl ehtiyatı azalan ABŞ, ilk öncə özgə dollarlarının qızıla mübadiləsini dayandırdılar. Daha sonra 17 dekabr 1971-ci ildə dolları qızıla münasibətdə 7,89% devalvasiya etdilər. Qızılın rəsmi qiyməti 1 troya unsiyasına görə 35\$-dan 38-\$-a, 1973-cü ildə 42,2\$-a qədər artdı. Artıq Amerika valyutasının etibarlılığını itirmiş, qızılısa heç kim satmaq istəmirdi. Vəziyyəti əsaslı dəyişmək üçün 1973-cü il martın 16-da Parisdə beynəlxalq konfrans işinə başlandı və bu, pul tarixində yeni dönəmin başlanğıcı oldu. Həmin konfransda pulun qızıl təminatı ləğv edildi. 1973-cü ilin martında pul təkcə ödəniş vasitəsi deyildi. Pul özü əmtəəyə çevrildi. Artıq ən vacib bu idi ki, valyutaya tələb olsun. Təki tələb olsun, təxminən 1\$-a başa gələn yüz dollarlıq əskinası çap etməyə nə var ki! Deməli, amerikalılar üçün neftin bir barrelinin qiyməti əslində 100\$ yox, cəmi bir dollardır. Və ən çox tələb olunan və zəruri sayılan məhsulun – neftin digər valyuta ekvivalentində satışına ABŞ qısqançılıqla baxır və baxacaqdır. (Robert Slater, Seizing Power. The Grab for Global Oil Wealth, 2010). ABŞ tədqiqatçısı Robert Sleyter kitabında yazır: "Neftin qiymətinə təsir edən amillər mübahisəli və təzadlıdır. Kartel kimi hərəkət edən ərəblər, yoxsa məhdud şəraitdə tələbatı artan Çin və Hindistanın çoxmilyonlu orta sinfi daha çox günahkardır?"

Bəlkə neftə qiymətlərin alternativ artımı enerji mənbələri proqramlarına Qərbin iri neft şirkətlərinin şeytanı sövdələşməsinin nəticəsidir?

Hadisələrin, bu və ya digər amilin neftin qiymətinə təsirini araşdırmaq, müəmmaları həqiqi müstəviyə transfer etmək üçün aşağıdakı xronologiyaya diqqət yetirək:

il	ay	hadisənin mahiyyəti
1970	Dekabr	Neftin qiyməti: barrel üçün 1,8 dollar
1973	Oktyabr	OPEC İsrailə müharibədə dəstək

		çıxan ölkələrə neft satışını dayandırır. Neftin qiyməti: Barrel üçün 4 dollar
1974	Dekabr	Neftə qənaət etmək məqsədilə bəzi ölkələrdə avtomobillərin hərəkət sürətini məhdudlaşdıran qaydalar qəbul edilir. Neftin qiymət: Barrel üçün 12 dollar
1979	Noyabr	İranda İslam inqilabı və amerika girovları ilə bağlı böhran. Neftin qiyməti: Barrel üçün 70 dollar
1981	Oktyabr	Səudiyyə Ərəbistanı bazarı ucuz neftlə doldurur. Neftin qiyməti: Barrel üçün 35 dollar
1990	Avqust	İraqın Küveytin işğal etməsi. Neftin qiyməti: Barrel üçün 24 dollar
1997	Noyabr	OPEC neft hasilatını artırır. Neftin qiyməti: Barrel üçün 18 dollar
1999	Yanvar	İraq neft hasilatını artırır. Maliyyə böhranı Asiya ölkələri iqtisadiyyatını sarsıdır. Neftin qiyməti: Barrel üçün 10 dollar
2000	Sentyabr	Neftin hasilatı ilə bağlı təhlükələr və pis hava şəraiti. Neftin qiyməti: Barrel üçün 30 dollar
2002	İyun	Venesuelada ümumxalq tətili Niger deltasında baş verən iğtişaşlar, nümayişçilərin neft mədənlərinə basqını.
2004	Sentyabr	Dünya İraqdakı müharibənin təşvişindədir. Neftin qiyməti: Barrel üçün 30 dollar
2005	Avqust	Meksika körfəzində "Katrina" tufanı. Neftin qiyməti: Barrel üçün 65 dollar.
2006	İyul	İran ətrafında gərginliyin artması.

2007	Oktyabr	Neftin qiyməti: Barrel üçün 77 dollar Türkiyənin şərqində siyasi gərginliyin artması. ABŞ dollarının kursunun enməsi. Neftin qiyməti: Barrel üçün 90 dollar
2008	Yanvar	Neftin qiyməti: Barrel üçün 100 dollar
	İyun	Neftin qiyməti: Barrel üçün 138 dollar
	Dekabr	Dünya iqtisadiyyatının zəifləməsi. Neftin qiyməti: Barrel üçün 34 dollar
	Avqust	Dünya iqtisadiyyatının tədricən bərpaası. Neftin qiyməti: Barrel üçün 70 dollar
2011	Yanvar-Fevral	Misirdə cərəyan edən hadisələr Neftin qiyməti: Barrel üçün 101,1 dollar
	Mart	Yaponiyada təbii fəlakət Neftin qiyməti: Barrel üçün 115 dollar
	İyun	Liviya və Suriyada cərəyan edən hadisələr. Neftin qiyməti: Barrel üçün 115.54 dollar
		Dünya bazarında neftə görə qiymətlər Liviyada baş verən təlatümlər nəticəsində artım nümayiş etdirir. 42 illik Müəmmar Qəddafi rejimi devrilən günü, yəni kitabımız çapa hazırlanarkən, neft katorokları sürətlə yuxarı qalxmışdır. 2012-ci ilin yekunlarına görə qiymət barrele 115 dollar gözlənilir.

VI FƏSİL

XƏZƏR BÖLGƏSİ – MARAQLARIN KƏSİŞMƏ NÖQTƏSİ

Hələ 1990-cı ildə Maykl Porter təsdiq edirdi ki, "millətlərin xarakter və mədəniyyətlərindəki fərqliliklər qlobal rəqabət nəticəsində arxa plana keçmir, əksinə, bu rəqabətdə onlar çox vacibdir. "Həmçinin o, vurğulayır ki, "qloballaşdırma prosesində ayrı-ayrı ölkələrin dəyəri artır."

Məhz buna görədir ki, qloballaşma əsərində milli dəyərlərin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Və bu istiqamətdə Heydər Əliyev fondunun prezidenti, millət vəkili xanım Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti müqayisəolunmazdır.

Qloballaşdırma cərəyanının planetimizdə mühüm təsir areallarından biri heç şübhəsiz ki, Xəzər dənizi bölgəsidir.

"Xəzər dənizinin problemləri öz regional miqyasını aşmış və qlobal mənə daşıyır. Ona görə ki, Xəzər yalnız karbohidratların perspektivli mənbəyi deyil, Xəzər bölgəsi – Avrasiya qitəsinin böyük nəqliyyat kəsişməsidir." (Panorama, -2001, 9 fevral)

Aparıcı dövlətlərin Xəzər bölgəsinə maraqları burada karbohidrat ehtiyatlarının nəhəngliyi ilə izah olunur. Xəzər dənizi hövzəsinin geostrateji mənasını dərk edən bir çox böl-

gə və dünya dövlətləri bu istiqamətdə fəal xarici siyasət aparmağa başladılar. Xəzəryanı dövlətlərlə ələqələr birbaşa və BMT, ATƏT və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə qurulur. Bölgədə mövcud olan milli və ərazi üzərində münaqişələrdə beynəlxalq təşkilatlar lider dövlətlərin timsalında fəal rol oynamağa

çalışırlar. Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişədə təxminən illik fəaliyyət buna bariz misaldır.

ABŞ "soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra, dövrün beynəlxalq münasibətlərinin yeni modelini formalaşdırmaqla", regionda daha fəal siyasət həyata keçirir¹.

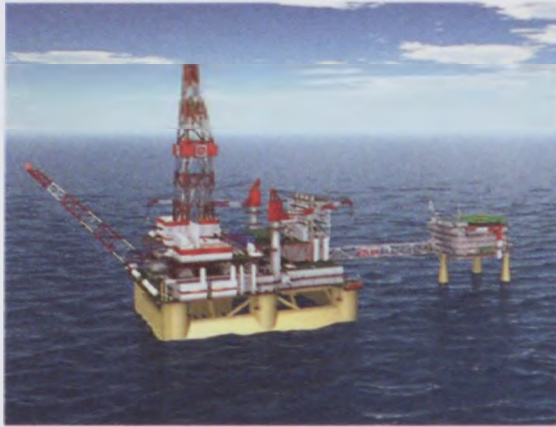
Xəzər nefti ətrafında qeyri-adi ajiotajı "Britiş Petroleum" şirkətinin analitiki Robert Nayt aşağıdakı qeyd olunan üç məfhumla izah edir: "Birincisi, dünya neft şirkətləri təbiətləri etibarilə "risklidirlər". İkincisi, Xəzər bölgəsi – onlar İran və İraqda kənara atıldıqdan, digər fars körfəzi ölkələrində sıxışdırıldıqdan sonra, yeni plasdardır. Üçüncü amil – geosiyasətinin tərkib hissəsi neft olan Amerikanın dövlət strategiyasıdır.²

Söylənilənlərin davamı olaraq, ABŞ-ın neft ideologiyasının əsas müddəaları aşağıdakılardır:

– neft və qaz – ölkənin milli təhlükəsizliyinin təməlidir (Petroleum is ammunition-II Dünya müharibəsi zamanı yaranan bu şuar,soyuq müharibə dövründə aktuallığını saxladı, hazırkı enerji böhranı illərindəsə daha inandırıcı səslənir)

– neft – tərəqqiyə xidmət edir (yəni amerikan şirkətlər elmin və texnikanın son nailiyyətlərini tətbiq etmə imkanı qazanırlar)

– neft – bu, Amerika həyat obrazıdır

– neft – bu, azadlıq və demokratiyadır.³

Xəzəryanı bölgədə iki mühüm amil yeni dünya gerçəklərinə xüsusi rəng qatır. Neftə malik massivlərin sənaye hasilatı üçün, bölgə, İran körfəzi yataqlarına

¹ Писарев В.Д. Политика США в Каспийском регионе. -М,1999

² International Dialogue-1998-1.p.134

³ Разуваев В. В.Крупный бизнес и общество в современной России, Политика-Зима 2000-2001, Н-4, стр 126

real alternativ ola biləcək qədər perspektivə malikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,ABŞ hələ də İran körfəzi neftindən asılıdır və təbii Xəzər bölgəsində mövqeyini bərkitməklə manevr imkanlarını artırır.

İkincisi, Xəzər sahillərinin 4/5-nə "müsəlman dünyası" adlandırılan topluma aid olan ölkələr nəzarət edir. Mövcud ictimai şüurda bu konfessiyaya olan münasibəti nəzərə alaraq, həmçinin iri neft mədənlərinin məhz islam ölkələrində təşəkkül tapdığını önə çıxararaq, ABŞ-ın bu bölgəyə hədsiz marağının səbəbi aydınlaşa bilər.⁴

ABŞ-ın regionda konkret layihələrlə fəaliyyətini genişləndirməsi Uilyam Klintonun administrasiyasının ikinci dönmə iqtidarı illərində daha böyük miqyas aldı (1996-2000-ci illər)

Soyuq savaştan qalibiyyətlə ayrılmanın emosiyaları ilə yaşayan ABŞ idealizm səciyyəsi daşıyan siyasətini proqmatik siyasətə dəyişdi.

Unutmamalıyıq ki, Qarabağ münaqişəsinin ilk illərində Ermənistanı loyallıq münasibətə, münaqişənin əsl səbəblərinin oyrənilməsinə cəhdlərin olmaması, ABŞ-ın Ermənistanı birtərəfli müdafiə etməsi səbəbindən, münaqişənin çözülməsi ağırlaşmışdır.

1996-2000-ci illərdə Vaşinqton bütün Xəzəryanı dövlətlərlə normal münasibətlər qurdu. Məhz möhtəşəm Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin tikintisinin lobbiləşdirilməsi, habelə

⁴ И.Б.Эжиев, Геополитика Каспийского региона, М, 2007

Xəzərin ən iri yataqlarından biri – Tengizin işlənməsi bu dövrə təsadüf edir.

12 aprel 2000-ci ildə ABŞ-ın beynəlxalq münasibətlər üzrə senat komitəsində növbəti dəfə Xəzər siyasətinin üç əsas hədəfi diqqətə gətirildi.

– regionun yeni dövlətlərinin müstəqilliyinin və davamlı inkişafının möhkəmləndirilməsi;

– əlavə karbohidrat ehtiyatlarının bazara cəlb edilməsi ilə Amerikanın enerji təhlükəsizliyini möhkəmlətmək;

– ABŞ və digər dövlətlərin şirkətləri üçün işgüzar imkanları genişləndirmək⁵.

Senatdakı dinləmələrdən təxminən bir həftə sonra, Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyi, Rusiyanın Xəzər siyasətinin prioritetlərini açıqlayan bəyanat verdi: “Biz Xəzər bölgəsi ölkələri ilə geniş ələqələrin qurulmasında, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsində, burada aşkar olunmuş böyük yanacaq ehtiyatlarının işlənilməsində, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış və siyasiləşməmiş nəqliyyat marşrutları ilə karbohidratların bazarlara çatdırılmasında maraqlıyıq.

Xəzər bölgəsində, tutduqları coğrafi mövqe, qonşu dövlətlərlə tarixi bağlar, mükəmməl boru kəmərləri sisteminin mövcudluğu, Rusiya və İran ABŞ-ı bu bölgədəki ma-

raqlarının əsas rəqiblərinə çevirir. Çin, ümumiyyətlə, ABŞ tərəfindən nəinki geosiyasi anlamda, qlobal anlamda belə, başlıca apponent hesab olunur.

“Son nəticədə, Xəzərin enerji resursları Pekinin xüsusi maraq dairəsinə daxil olacaq və onlara birbaşa çıxış Çinin əsas hə-

⁵ Виноградова О. Ресурсы «Большого Каспия» pro et contra-2000. т.5 N 3-С.103-117

dəfi olacaqdır. Beləliklə, Çinin ümumi geosiyasi maraqları Rusiyanın dominant rol əldə etmək istəyi ilə qarşıdurmaya meyillidir”.⁶

ABŞ prezidenti Corc Buş-atanın yanında dövlət katibi vəzifəsində çalışmış Ceymс Beyker təsdiq edirdi ki, “Xəzər – bu nə iqtisadi, nə geoloji, nə texniki problemdir. Bu, fəvqəlahəmiyyətli geosiyasi problemdir” (Los Angeles-1998-march)

Rəsmi olaraq, Mərkəzi Asiya və Qafqaz üzərində hökmranlığı ehtiva edən “Böyük Xəzər oyunu” ABŞ-ın Rusiya ilə rəqabətini açıq polemikaya çıxarmasa da, ABŞ xarici siyasətinin regionda prioritetlərinin enerji ehtiyatları olması, yenilik deyildir.

ABŞ və amerikan neft şirkətləri Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin salınmasına, ümumiyyətlə, marşrutların diversifikasiyasına əhəmiyyət verir. Məsələn, ABŞ-ın sabiq energetika naziri Bill Riçardson aydın göstərirdi ki, ABŞ-ın bölgədəki siyasəti, geosiyasi məqsədlərdən əlavə, geoiqtisadi xarakter daşıyır.

“Mən, dünyada neft və qaz mənbələri diversifikasiyasından asılı olan amerikan enerji təhlükəsizliyindən danışiram – o, bəyan edirdi – o, həmçinin bizim dəyərlərimizi qəbul etməyənlər tərəfindən müdaxilələrin aradan qəldirilməsini də nəzərdə tutur. Biz Xəzər regionuna xeyli “siyasi kapital” yatırmışıq və bizim üçün olduqca əhəmiyyətlidir ki, boru kəmərləri sxemi və siyasət düzgün olsun”.

SSRİ-nin süqutu ilə Xəzər bölgəsi neft və qaz bazarındakı rəqabətin mərkəzi halına gəlmişdir. 1998-ci ildə ABŞ vitse-prezidenti Dik Çeyni Qazaxstanda neft şirkətlərinin qatıldığı bir konfransda “tarixin heç bir dönəmində Xəzər bölgəsi qədər bu qədər strateji əhəmiyyətə malik olan bir torpaq parçası xatırlamıram” ifadəsini işlətmişdir. Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olan xəzər hövzəsi bütün beynəlxalq aləmi maraqlandırır. Xəzər hövzəsində təsdiq olunmuş neft ehtiyatı 15-40 milyard barrel, təxmin edilən neft ehtiyatı 70-150 milyard barreldir. Bölgəyə qoyulan xarici sərmayələrin eynilə davam etməsi halında neft ehtiyatının gündəlik artımı qaçılmazdır.⁷

⁶ Бжезинский З. Великая шахматная доска М.Международные отношения, 2003 с.116

⁷ Firat Karabayram. Güney Kafkasya jeopolitiğinde Rusiya gerçeyi. Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, səh. 318-319

Xəzər regionunda Avropa İttifaqına üzv ölkələrdə fəallıq göstərilir. Bu, təbii ki, Avropa bazarı müxtəlif mənbələrdən enerji ehtiyatlarını ixrac edə bilən məkana çevrilmək beləliklə, enerji təhlükəsizliyinin dayanıqlığını təmin etmək arzusundaadır.

Rusiyanın vədlərinə baxmayaraq, Rusiyaya mütləq güvən nümayiş etdirməyən və etibarlı tərəfdaş kimi baxmayan Avropa, Xəzəri ən perspektivli alternativ görür. Məhz TRASECA proqram çərçivəsində 1998-ci ilin sonunda istismara verilən Bakı-Supsa neft boru kəməri Rusiyanın inhisar mövqeyini zəiflətməyə hesablanmışdır.

Vaşinqton üçün də, Moskva üçün də neft və qaz xarici iqtisadi hədəflərə çatmaq üçün bir alətdir. Burada qərribə bir şey yox-

dur – bütün ölkələr neftin qüdrətindən bu və ya digər formada istifadə etməyə çalışırlar.

Nabucco layihəsində iştirak edən şirkətləri "Cənub axın"ına qoşmaqla, Moskva, Nabucco layihəsinə təzyiqlə düşür. Axı, hər iki layihə qazı eyni mənbələrdən eyni istehlakçılara çatdırmağı hədəfləyir.

Cənub qaz dəhlizi dedikdə, bu, bütün potensial qaz ehtiyatlarının, Azərbaycanın, Türkmənistanın, İranın, İraqın, gələcəkdə hətta Misirin qaz ehtiyatlarının Türkiyə ərazisindən Avropaya çatdırılmasıdır. Ümumi həcm 60 mlrd. kubmetr qaz təşkil edə-

cəyi gözlənilir.

Cənub qaz dəhlizinə alternativ bir çox layihələr, o cümlədən, Türkiyə-Yunanistan-İtaliya (İTGi) interkorrektor, "Ağ axın",

İran qaz emalı zavodu

Transxəzər qaz boru kəməri və s. gündəmdə olsa da, istifadə üçün daha ön sıraya çıxan məhz Nabucco layihəsidir. Burada İranın tutduğu xətt xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki İran qazı Cənub dəhlizinin inkişafında katalizator rolunu oynamaqla, Nabucco üçün əyləc amili ola bilər.

Bu bölgədə İran və Türkiyə amillərini nəzərə almadan, ümumi mənzərəni bilmək və təhlil etmək mümkün deyildir. İran, ələlxüsus, Azərbaycanda istənilən gücün təsirinə qısqançlıqla yanaşır. Çünki Azərbaycan İran üçün olduqca həssas nöqtədir. İranda 30 milyondan çox azərbaycanlının yaşadığını və məhz azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə neft ehtiyatlarının zənginliyini nəzərə alsaq, Şimali və Cənubi Azərbaycan amillərinin enerji böhranı dövründə nə cür böyük əhəmiyyət daşdığına şahidi oluruq. Ermənistan və Azərbaycan arasında birinci tərəfdən ədalətsiz və əsassız işğal edilmiş ərazilər ətrafında münaqişənin çözülməməsində bölgədə maraqları olan bütün dövlətlər, o cümlədən, İran maraqlıdır.

Süni sınırdılmış problemlər və onların mürəkkəbləşdirilməsi, dərinləşdirilməsi İrana, öz məqsədlərini daha komfort həyata keçirməyə imkan verir. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, 25 iyun 2011-ci il Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Kazan görüşü ərəfəsində İran bəyan edir ki, sülhməramlı qüvvələrin Qarabağda yerləşdirilməsinə razı deyildir.

VII FƏSİL

NEFT DÜNYASINDA MÖHTƏŞƏM AZƏRBAYCAN AMİLİ

NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Azərbaycan, Bakı öz nefti ilə dünyanın şirkətlərini, iş adamlarını XIX əsrin ikinci yarısından, XX əsrin əvvəllərindən cəlb etmiş və bir çox xarici şirkətlər burada uğurlu fəaliyyət göstərmiş, neft hasilatını təmin etmişlər.

Heydər Əliyev

Azərbaycan neftinin tarixi kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Əhməd Əl-Bəlaruri (IX əsr) Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmiş, Əbu-İshaq İstəxri (XI-X əsrlər), Əbu-d-Həsən Əli Məsudi (X əsr) Bakının neftli torpağı, Abşeronun

«ağ» və «qara» nefti haqqında məlumat vermişdir. İtalyan səyyahı Marko Polo (XIII-XIV əsrlər) Bakı neftinin yaxın Şərq ölkələrinə aparılması, alman diplomatı

və səyyahı Adam Oleari (XVII əsr) Bakıdakı neft quyuları, türk səyyahı Evliya Çələbi (XVII əsr) neft mədənləri, neftin İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə və Hindistana aparılması və neftin gətirdiyi illik gəlir haqqında məlumat vermişdir. Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar edilmiş daş üzərindəki yazı quyunun (35 m dərinliyində) hələ 1594-cü ildə usta Allahyar Məmmədnur oğlu tərəfindən qazılıb istifadəyə verildiyi göstərilir. Əmin Əhməd Razinin (İran, 1601) məlumatına görə XVI əsrin əvvəllərində Bakı ətrafında 500-ə qədər belə neft çalaları və quyusu mövcud idi ki, bunlardan da həm «qara», həm də «ağ» neft çıxarılırdı. Alman səyyahı, həkim və təbiətşünası Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin katibi kimi 1683-cü ildə Abşeron yarımadasında Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olmuş, neftin Abşeron yarımadasından İrana, Orta Asiyaya və Şimali Qafqaza aparılmasını təsvir etmişdir. 1803-cü (1798) ildə Bakı sakini Qa-

sımbəy Mənsurbəyov Bibiheybət yaxınlığında, dənizdə, sahil-dən 18 m və 30 m aralı iki neft quyusu qazdırmışdır.

Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf tarixində bir neçə mərhələlər ayrılır ki, bunların da hər birinin özünəməxsus nailiyyətləri olmuşdur.

I mərhələ 1847-ci ildən neftin mexaniki üsulla qazılmış quyulardan hasil edilməsi ilə başlanır və 1920-ci ilə kimi davam edir. 1847-1848-ci illərdə ilk dəfə Bibiheybət və sonra Balaxanı yataqlarında mexaniki üsulla

qazılmış quyulardan sənaye əhəmiyyətli neft alınmış və həmin ildən də Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı başlanır.

XIX əsrin əvvəllərində dünyada ilk dəfə olaraq Bibiheybətdə sahil-dən 30 m aralı dənizdə qazılmış əl quyusundan neft hasil edilmişdir.

1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu (qurğusu) tikilir. 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikirdi və dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə etdi. 1867-ci ildə 15 neftayırma qurğusu fəaliyyət göstərirdi.

Mexaniki üsulla quyuların qazılmasının texnika-texnologiyası inkişaf etdikcə bir sıra yeni neft yataqları aşkar edilir (Binəqədi, Pirallahı, Suraxanı və s.), neft hasilatı artır, neft sənayesinin infrastrukturunu və neftin emalı inkişaf etməyə başlayır, neftin hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzlərlə firmalar yaradılır. Azərbaycanda milli burjuaziya formalaşır, Bakı şəhəri dünyanın sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilir. İlk dəfə Abşeron yarımadasında 1871-ci ildə Balaxanı-Sabunçu-Ramanı yatağı sənaye üsulu ilə işlənilməyə başlandı. 1872-ci ildə neft sənayesində münasibətləri tənzimləmək məqsədilə iki qanun qəbul edilir: «Neft mədənləri və neft məhsullarından aksiz vergisi haqqında» və

«İcarədarların əlində olan neftli səhələrin hərəracla fiziki şəxslərə satılması». 31 dekabr 1872-ci ildə neftli səhələrin ilk satışında Balaxanıda 15 sahə, Bibiheybətdə 2 sahə hərəraça qoyulur.

O dövrdə dövlətə mənsub olan istifadəsiz torpaqlar neft axtarışı və aşkar edilmiş neftli səhələrin istismarı üçün 24 il müddətinə icarəyə verilir. İcarədar hasil etdiyi nefti ixrac etmək və onun satış qiymətini təyin etmək hüququna malik idi. İcarədarın satılan neftdən əldə etdiyi təmiz gəlir 14-15% təşkil edirdi. XIX əsrin 70-ci illərində neft sənayesinə təmiz milli kapital qoyuluşu cəmi 4% təşkil edirdi. Milli kapitalın iştirakı ilə qarışıq kapitalın

həcmi isə 10%-ə yaxın idi. XIX əsrin sonunda neft sənayesində fəaliyyət göstərən 167 sahibkarın 49-u (24,8%) azərbaycanlı olmuşdur. O dövrdə neft sənayesinin inkişafında milli «neft milyonçuları»nın (Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Seyid Mirbabayev və b.) böyük fəaliyyətləri olmuşdur. 1874-cü ildə Bakıda ilk səhmdar neft şirkəti - «Bakı neft cəmiyyəti» yaradılır. 1873-cü ildə milliyətçə isveç olan Robert Nobel Bakıya gəlir, neftlə əlaqədar iqtisadi yüksəlişin şahidi olur. 1876-cı ildə Nobel qardaşları Bakıda neft hasilatı və emalı üzrə neft şirkəti yaradırlar. O vaxtlar Azərbaycanda bir sıra neft mədənləri, neft emalı zavodları, ilk dəfə Xəzər dənizində quraşdırılmış neftdaşıyan tanker, barjlar, dəmir yolları, mehmanxanalar və s. Nobel qardaşlarına məxsus idi. 1876-cı ildə neft məhsullarına aksiz vergisi ləğv edildikdən sonra yeni neftayırma zavodları tikilib istismara verildi.

1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodunu birləşdirən 12 km uzunluğunda Rusiyada ilk neft kəməri inşa edilir. 1898-ci ildə neft mədənləri ilə Bakı neftayırma zavodlarını birləşdirən neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 230 km idi. Bu kəmərlərdə ildə 1 mln. t neft nəql edilirdi.

1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodunu birləşdirən 12 km uzunluğunda Rusiyada ilk neft kəməri inşa edilir. 1898-ci ildə neft mədənləri ilə Bakı neftayırma zavodlarını birləşdirən neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 230 km idi. Bu kəmərlərdə ildə 1 mln. t neft nəql edilirdi.

1883-cü ildə Bakı-Batım dəmir yolu tikilib istifadəyə verilir ki, bu da neft və neft məhsullarının Avropa ölkələrinə ixrac edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1883-cü ildən Rotşild Bakıda maliyyə-kredit əməliyyatlarına başlayır və neftin satışı ilə məşğul olmağa başlayır. 1886-cı ildə Rotşildin Xəzər-Qara

dəniz neft şirkəti yaradıldı. 1890-cı ildə Rotşildin bankı Bakı neftinin ixracının 42%-nə nəzarət edirdi. 1901-ci ildə Azərbaycanda 11 mln. t neft hasil edilmişdir ki, bu da dünya neft hasilatının 50%-dən çoxunu təşkil edirdi. 1880-ci ildə məşhur kimyaçı-alim

D.İ.Mendeleyev Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasını təmin etmək üçün Bakı-Batım neft kəmərinin çəkilməsini təklif edir. Bu kəmərin uzunluğu 833 km, d.-200 mm olub tikintisi 1897-ci ildə başlanır və 1907-cı ildə başa çatdırılır.

Azərbaycanda neft sənayesi milliləşdirilənədək 109 səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 72-si rus kapitalına (240 mln. rubl) və 37-si isə ingilis kapitalına (100 mln. funt-sterlinq) məxsus idi. Nobel qardaşlarının neft sənayesinə qoyduqları kapital 30 mln. rubl təşkil edirdi. O dövrün ən varlı neft sənayesi

sahibkarlarından olan mesenat İsa bəy Hacınskinin «Hacı-Çeleken» neft şirkətinin neft sənayesinə kapital qoyuluşu 1,25 mln. funt-sterlinq təşkil edirdi. Neft sənayesi

sinin milliləşdirilməsi ərəfəsində Azərbaycanda 270 neft istehsal edən müəssisə, neft quyuların qazılması ilə məşğul olan 49

orta və kiçik firmalar, neftin emalı ilə məşğul olan 25 firma, 100-dən artıq mexaniki sexlər, təmir emalatxanaları və s. fəaliyyət göstərirdilər. Bu mərhələnin sonuncu illərində neft sənayesində ağır vəziyyət yaranmışdı (müharibə, inqilabi hərəkət və s. nəticəsində) və neft hasilatı kəskin sürətdə azalmışdır.

II mərhələ 1920-ci ildə Azərbaycanda neft sənayesinin milliləşdirilməsindən sonra başlayır və 1949-cu ildə açıq dənizdə «Neft Daşları» yatağının kəşfi dövrünü əhatə edir. 1921-ci ildə neft hasilatı azalaraq 2,4 mln. tona enir. II mərhələdə axtarış-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda bir sıra yeni neft yataqları (xüsusilə Qala, Buzovna-

Maştağa və s.) aşkar edilib istismara verilir və neft hasilatı 1941-ci ildə 23,6 mln. tona çatdırılır ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin neft hasilatının 76%-ni təşkil edir. Bununla əlaqədar S.A.Vəzirov «Azneftkombinatın» rəisi, R.H.İsmayılov («Azneftzavodlar» birliyinin rəisi), B.Q.Babazadə («Əzizbəyovneftin» baş geoloqu), R.Rəhimov (qazma ustası) Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülən ilk neftçilər olmuşlar. 1941-1945-ci

illərdə müharibə dövründə neft avadanlıqlarının və neftçi mütəxəssislərin SSRİ-nin şərq rayonlarına (Tatarıstan, Türkmənistan, Başqırdıstan və s.) köçürülməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda neft hasilatı 11,1 mln. tona düşür.

7 noyabr 1949-cu ildə Neft Daşlarında 942 m dərinlikli 1 №-li quyuyu (Qala lay dəstəsindən) gündə 100 t hasilatla istismara daxil oldu və dənizdə neftçıxarmanın əsasını qoydu. Yataq üzrə ilk geoloq Ağa Qurban Əliyev olmuşdur.

Sovet buruqçuları.
Neft daşları, 1960

III mərhələ 1950-ci ildə «Neft Daşları» yatağının istismara verilməsi ilə Azərbaycanda dəniz neft sənayesinin inkişafı ilə başlanır və bu 1969-cu ilə kimi davam edir. Bu mərhələdə dəniz geoloji-kəşfiyyat işləri genişlənir, bir sıra neft və qaz yataqları aşkar edilib istismara verilir (Qum-dəniz, Səngəçal-Divannı-dəniz-Xərə-Zirə a.-sı, Bahar, Bulla-dəniz, Darvin küpəsi, Palçıq pilpilosu və s.), dəniz qazma işlərinin (o cümlədən axtarış -kəşfiyyat qazmasının), hidrotexniki neft qurğularının tikilməsinin texnika və texnologiyası, dənizdə neftçıxarmanın infrastrukturunu inkişaf etdirilir.

Bu mərhələdə quru sahələrində də bir sıra yeni neft və qaz-kondensat yataqları aşkar edilib istismara verilmişdir (Kürovdağ, Mişovdağ, Kürsəngə, Qarabağlı, Qalmaz, Qaradağ və s.). Bu

dövrə əsasən «Neft Daşları»nın və digər yataqların intensiv sürətdə işlənilməsi və istismarı həyata keçirilmişdir. Dünya təcrübəsində ilk dəfə açıq dənizdə estakada dirəkləri üzərində dəniz mədəni tikildi. Burada kompleks mühəndis və elmi-texniki tədbirlərin tətbiqi nəticəsində külli miqdarda kapital qoyuluşuna, metala qənaət edilərək yüksək əmək məhsuldarlığına, neftin hər bir tonunun maya dəyərinin aşağı düşməsinə nail olunmuşdur.

IV mərhələ 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi neft və qaz sənayesinin də yüksək dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə səciyyələnir və bu da ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin xüsusilə dəniz neftinin hasilatının inkişaf tarixində yeni mərhələ başlayır. 1970-ci ildə «Xəzərdənizneft» İstehsalat Birliyi (İB) yarandı və SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Xəzərdə Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitində iş aparmaq təcrübəsini nəzərə alaraq Xəzərin bütün sektorlarında (həmin ildən Xəzər sektorlara bölündü) geoloji-kəşfiyyat, qazma, işləmə, istismar və digər işlərin aparılmasını Azərbaycan neftçilərinə həvalə etdi.

Bu tarixə kimi Xəzər dənizində istifadə olunan texniki vəsait yalnız dənizin dərinlikləri 40 m-ə qədər olan sahələrdə işləməyə imkan verirdi. Həmin dövrdə Xəzərin Azərbaycan sektorunda 40 m-ədək dərinlikdəki perspektivli sahələrdə demək olar ki, bütün neft-qaz yataqlarının hamısı aşkar olunmuşdu. Dənizdə neft və qazın hasilatının artırılması daha böyük dərinliklərdə yatan neft və qaz yataqları ilə bağlı idi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində 70-80-ci illərdə Azərbaycana 75 növdə 400-dən çox ağır yük qaldıran kran gəmisi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnişin və s. gəmi növləri gətirildi. Xəzərdə 2500 t gücündə «Azərbaycan» kran gəmisi işə başladı. Bundan başqa ilk vaxtlarda dənizin 70 m dərinliyində olan sahələrdə geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq üçün «Xəzər» tipli özüqalxan, sonralar isə dənizin 200 m dərinliyindəki sahələrdə işləməyə imkan verən «Şelf» tipli yarım dalma

üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. Nəticədə 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yataqları kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a (şərti yanacaq) çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və

onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu (Günəşli, Çıraq, Azəri və b.).

Bu dövrdə dünyada analoqu olmayan Dərin Dəniz Özülləri zavodunun Azərbaycanda, Bakıda tikilməsi üçün o zaman Sovetlər məkanında 450 mln. ABŞ dollarının ayrılması, bunun üçün belə bir icazənin alınmasına nail olunması (bu zavodun Həştər-xanda tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu) cənab Heydər Əliyevin möhkəm iradəsinin və cəsarətinin nəticəsi idi.

V mərhələ SSRİ-nin dağılması, müstəqillik dövrün və Azərbaycanın yeni tarixini əhatə etməklə «Yeni neft strategiyası»nın yaranması ilə səciyyələnir.

Əsrin müqaviləsi ilə qoyduğumuz təməl XXI əsrdə Azərbaycan xalqının inkişafı, firavan həyatı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün gözəl imkanlar yaradır və inanıram ki, XXI əsr müstəqil Azərbaycan dövləti üçün ən xoşbəxt dövr olacaqdır.

Heydər Əliyev

1993

1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanda siyasi və iqtisadi müsbət dəyişikliklərin başlanğıcı oldu. Gəlişinin ardı ilə, dahi lider Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişi üçün tədbirlər görməyə başladı. ARDNŞ-nin I-ci vitse-prezidenti və millət vəkili vəzifələrinə təyin olunan andan, İlham Əliyev yeni neft strategiyasının hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə cəlb olundu. O, bu istiqamətdə saysız görüşlərdə oldu və hər dəfəsində xarici şirkətlərlə bütün danışıqları Azərbaycan xalqının mənafeyini qoruyaraq apardı.

1994

1994-cü ildə ümummillə liderin apardığı siyasət öz bəhrəsini verməyə başladı, belə ki həmin ildə sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında «məhsulun pay bölgüsü» tipli müqavilə imzalandı. Bu gün nəinki Azərbaycanda, həmçinin MDB çərçivəsində də dönüş yaradaraq tarixə yazıldı. Qazaxstanın aparıcı neft şirkətlərinin rəhbərlərindən biri Azərbaycan neftçilərini Xəzərdə müəllimləri kimi ifadə etdi. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə «Əsrin müqaviləsi» adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. «Əsrin müqaviləsi»ndə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir. Bununla da «Yeni neft strategiyası» və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı. «Əsrin müqaviləsi» Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. İlk dəfə hesablanmış çıxarıla bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olmuş, sonralar qiymətləndirici quyuların nəticələrinə görə bu ehtiyat 730 milyon tona çatmışdır və bununla əlaqədar yataqların işlənilməsinə tələb olunan sərmayə xərcləri 11,5 milyard ABŞ dolları qəbul edilmişdir; ümumi təmiz gəldirdən

Azərbaycanın payına 80%, sərmayəçilərin payına 20% düşür.

İmzalanmış neft sazişləri üzrə Azərbaycanın neft sənayesi-nin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş 64 milyard ABŞ dolları qoyu-luşunun 57,6 milyardı dəniz yataqlarının mənimsənilməsinə və perspektivli strukturlarda axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına yönəldilmişdir.

Birinci növbədə 1995-ci ildə ilkin neft hasilatı layihəsi çər-çivəsində Çıraq-1 özülü Qərb standartlarına uyğun olaraq bərpa olundu və böyük maillikli quyuların qazılması məqsədilə bu özü-lün üst modulu modernizə edilərək yeni qazma avadanlıqları ilə təchiz olundu. Yeni qazma qurğusu laylara horizontal quyuların qazılmasına imkan verdi. Maksimal mailliklə qazılmış A-18 (in-hirafı-5500 m), A-19 (inhirafı-6300 m-dən artıq) və s. istismar quyuları böyük neft hasilatı ilə işə düşdülər. 1997-ci ildə Çıraq yatağından neft hasilatına başlandı.

1995

1995-ci ilin aprelində "Əsrin müqaviləsi"ni gerçəkləşdir-mək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) təş-kil olundu.

Bağlanmış beynəlxalq neft müqavilələri sayəsində Azər-baycana mütərəqqi texnologiyalarının gətirilməsi, neft sənayesi infrastrukturunun yenidən qurulması, nəqliyyat və xidmət sahə-lərinin inkişafı, yüksək peşəkar milli kadrların hazırlanması və minlərlə iş yerlərinin açılması üçün geniş imkanlar açdı.

1996

1996-cı il yanvarın 18-də Azərbaycanla Rusiya arasında bağlanan sazişə əsasən Azərbaycan nefti Bakı-Novorossiysk boru kəməri vasitəsilə dünya bazarına nəql edilməyə başlandı.

1996-cı ilin mayında Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında yük daşımaları haqqında sazişlər imza-landı. Dekabr ayında Ukrayna da həmin sazişə qoşuldu.

1996-cı ilin iyunun 4-də Bakıda BP, Statoil, LUKAgip, Elf Aquitaine (sonralar TotalFina Elf, hazırda isə TOTAL of France),

OIEC (hazırda NICO of Iran), TPAO və SOCAR şirkətləri arasın-da "Şah-Dəniz" perspektiv strukturuna (qaz-kondensat yatağı) dair 3 sayılı müqavilə imzalanıb. Müqavilənin dəyəri 4 mlrd. USD təşkil edirdi; 500 mlrd. kubmetr qaz və 100 mln. ton neft çıxarıl-ması planlaşdırılırdı.

1996-cı ilin noyabrın 10-da "Pennzoil" (US), "LUKoil" (Russia), "Agip" (Italy) LU-KAgip (Russia / Italy) və SOCAR şirkətləri arasında "Qarabağ" perspek-tiv strukturuna dair

2 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 1,7 mlrd. USD müəyyən olunub. Proqnozlaşdırılan neft ehtiyatları 52 mln. ton-dan 85 mln. tonadək; qaz ehtiyatları 30 mlrd. kubmetr təşkil edir. (Bu struktur seysmik tədqiq olunub və 1959-cu ildə aşkar edilib).

14 dekabr-da Amoco, UNO-CAL, Itochu (Japan), Delta Ni-mir (Saudi Arabia) və SO-CAR şirkətləri arasında "Dan Ulduzu" və "Əş-rəfi" perspektiv strukturlarına

dair 4 sayılı müqavilə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan neft ehtiyat-ları: "Dan Ulduzu" – 55 mln. ton, "Əşrəfi" – 90 mln. ton. Kapi-tal qoyuluşları 2 mlrd. USD müəyyən olunub. 1999-cu ildə dağılmış bu şirkətlər konsorsiumu Şimali Abşeron Əməliyyat Şir-kəti (NAOC) adlandırılmışdı.

1997

1997-ci ilin yanvarın 13-də Parisdə, Fransa və Azərbaycan prezidentləri Jak Şirak və Heydər Əliyevin iştirakı ilə Fransanın Elf Aquitaine və Total şirkətləri və SOCAR arasında "Lənkəran" və "Talış" perspektiv strukturlarına dair 5 sayılı müqavilə imzalanıb. Neft ehtiyatları aşağıdakı kimi müəyyən olunub: "Lənkəran" üçün 20-30 mln. ton, "Talış" üçün 15-20 mln. ton. Kapital qoyuluşları 2 mlrd. USD həcmində qiymətləndirilib.

Həmin ilin iyunun 4-də Moskvada "SOCAR" və "LUKoil" arasında 800 mln. barel neft və 50 mlrd. kubmetr qaz proqnoz ehtiyatlarına malik "Yalama" sərhəd strukturunun mənimlənməsinə dair 1,5 – 2 mlrd. dollar məbləğində 6 sayılı müqavilə imzalanıb.

1 avqustda Vaşinqtonda, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qorun iştirakı ilə Amerikanın Chevron, Exxon və Mobil şirkətləri, həmçinin SOCAR arasında "Abşeron", "Oğuz" və "Naxçıvan" neft strukturlarına dair 7, 8, 9 sayılı müqavilələr imzalanıb. Hər bir müqavilənin müddəti 25 ildir. Kapital qoyuluşları 7 sayılı müqavilə ("Abşeron") üzrə 3,5 mlrd. USD; 8 və 9 sayılı müqavilələr ("Oğuz" və "Naxçıvan") üzrə hər biri 2 mlrd. USD müəyyən olunub.

26 sentyabrda Romada, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Ağip (əsas operator), Mitsui (Japan), TPAO, Repsol və SOCAR şirkətləri arasında "Kürdaşi" neft strukturuna dair 10 sayılı müqaviləni imzalayıb. Kapital qoyuluşları 2,5 mlrd. USD qiymətləndirilib.

12 noyabrda "Çıraq-1" platformasının sutkada 1000 tondan artıq debite malik quyusundan ilk neft alınıb. Bu platformadan (dünya standartlarının tələblərinə uyğun tikilmiş müasir kompleksdən ibarətdir) ümumi neft çıxarma həcmi ildə 5,75 mln. ton və qaz həcmi 620 kubmetr olan 24 quyunun qazılması planlaşdırılmışdır.

Səngəçaldə gündə 115 min barel neft qəbul etmək iqtidarında olan neft terminalının tikintisi sona çatıb.

Qərb istiqamətində uzunluğu 837 km, diametri 530 mm və ötürmə qabiliyyəti sutkada 105 min barel olan Bakı-Supsa boru kəməri inşa edilərək, 17 aprel 1999-cu ildə işə salınmışdır.

Şimal istiqamətindəki uzunluğu 231 km, diametri 720 mm olan Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin Azərbaycan hissəsi bərpa və inşa edilmişdir və ilk dəfə 25 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan nefti Novorossiysk limanına (Rusiya Federasiyasına) nəql olunmuşdur.

1997-ci ildə respublikada neft hasilatı 9 milyon ton idisə, 2010-cu ildə Azərbaycanda ümumilikdə 50,7 milyon ton neft hasil edilib. Bunun çox hissəsi «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağının payına düşüb. ARDNŞ-nin I vitse-prezidentinin sözlərinə görə, Azərbaycanda neft hasilatının ildə 50-55 milyon ton səviyyəsində saxlanması neftin respublikada istifadəsi, eləcə də «Azəri-Çıraq-Günəşli»nin işlənməsinin səmərəliliyi və pul vəsaitlərinin xərci baxımından optimaldır.

1998

1998-ci ildə Ankarada Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas ixrac boru kəmərinin inşası haqqında ilk Bəyannamə imzaladılar.

BTC neft kəməri dünyada əvəzi olmayan mühəndis qurğusudur. Onun uzunluğu 1762 km-dir. Onun 443 km-i Azərbaycan, 249 km-i Gürcüstan və 1070 km-i isə Türkiyənin ərazisindən keçir. Kəmərdə ildə 50 milyon ton neft ötürmək gücünə

malikdir. Kəməre H.Əliyevin adı verilmişdir. Son hesablamalara görə neft strategiyası əsasında bağlanmış müqavilələrdən əldə olunacaq gəlir 210-215 milyard dollar olmalıdır. Bu «əsas ixrac neft kəməri»nin texniki-iqtisadi əhəmiyyətindən başqa, onun

siyasi rolu da böyükdür. Belə ki, bu neft kəməri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin, dünya xalqları ilə Azərbaycan xalqının əlaqələrinin

yenidən qurulmasına təkan verəcək, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır.

6 apreldə SOCAR-ın nəzdində Pirallahı adasına (Abşeron arxipelaqının ən böyük adası) bitişik neft yataqlarının qazılmasının intensivləşdirilməsi məqsədi ilə «Pirallahı» Dəniz qazma işləri idarəsi yaradılır. 2003-cü ilə bu idarə 46 işləyən quyu qazacaq.

2 iyunda Bakıda, «Gülüstan» sarayında SOCAR, Union Texas şirkətləri, Çin milli neft şirkəti və başqaları arasında «Qobustan» strukturuna dair 11 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 900 mln. USD qiymətləndirilib.

21 iyulda Böyük Britaniyada BP və SOCAR şirkətləri arasında «İnam» perspektiv strukturuna dair 12 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 3.5 mlrd. USD qiymətləndirilib (struktur 1953-cü ildə seysmik metodlarla aşkarlanıb).

21 iyulda Londonda, Böyük Britaniyanın baş naziri Toni Bleyer və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə BP, Statoil, ExxonMobil, TPAO, Encana və SOCAR şirkətləri arasında «Araz-Alov-Şərq» və «Muradxanlı» strukturlarına dair 13, 14 sayılı neft müqavilələri imzalanıb. Kapital qoyuluşları 10 mlrd. ABŞ dollarından artıq qiymətləndirilib.

5-8 oktyabrda Bakıda akademiklər M.F.Nağıyev və V.S.Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş III Beynəlxalq neft-kimya konfransı keçirilib. Konfransda bir çox ölkələrdən (ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Ukrayna, Başqırdıstan, Qazaxıstan və s.) neft işi üzrə məruzələr təqdim olunmuşdu.

15 dekabrda Frontera Resources Corporation, Chinese Salyan Oil Company və SOCAR şirkətləri arasında Bakıdan 100 km cənub-qərbdə yerləşən «Kürsəngi-Qarabağlı» strukturuna dair 15 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 1 mlrd. USD qiymətləndirilib.

25 dekabrda dörd Yaponiya firması və SOCAR arasında «Atəşgah» strukturuna dair 16 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 2,5 mlrd. USD qiymətləndirilib.

Neft hasilatından gələn gəlirlərin artması ilə əlaqədar olaraq 1999-cu ilin dekabrında prezidentin fərmanı ilə «Azərbaycan Dövlət Neft Fondu» təşkil olundu. Yarandığı gündən 2010-cu ilin sonuna kimi Dövlət Neft Fonduna (ARDNF) 40 mlrd. dollar vəsait daxil olub və bunun 20 mlrd. dolları xərclənib. Bunu ARDNF-in icraçı direktoru Şahmar Mövsümov bildirib.

Mənfəət nefti ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarılır və satışdan əldə edilən valyuta Dövlət Neft Fonduna daxil olur və xalqa fayda verir.

Neft Fondunun başlıca məqsədi indiki və gələcək nəsillərə xidmət etməkdir.

Heydər Əliyev

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərəvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı realığa çevirən isə Heydər Əliyevdir.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda «Gülüstan» sarayında Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanmış neft sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin şanlı səhifəsini açdı. Sonradan

haqlı olaraq «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan bu saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft tarixinə əbədi həkk olundu.

1999-cu il dekabrın 29-da ümummilli lider Heydər Əliyev «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında» fərman imzalamışdır.

Fondun qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biri neft gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün toplanaraq artırılmasıdır, digəri, bu gəlirlərdən ölkəmizin cari sosial ehtiyaclarını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələblərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadə edilməsidir.

Neft Fondu yaradılarkən dünyanın bir sıra dövlətlərində bu cür qurumların təcrübəsindən, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının məsləhətlərindən istifadə olunmuş, eyni zamanda yerli xüsusiyyətlər və mövcud ehtiyaclar da nəzərə alınmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, bugünkü nəsillərin ehtiyacları üçün istifadə olunan və gələcək nəsillər üçün ehtiyat şəklində toplanan valyuta vəsaitləri arasında optimal balansın təmin edilməsi məsələsi Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müdrik qərarı əsasında Neft Fondundan ilk vəsait Azərbaycan xalqının ən ağır şəraitdə yaşayan və ən həssas sosial təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələlərinin həlli ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. 2001-ci ildən 01.04.2011 tarixədək olan dövr ərzində Neft Fondunun büdcəsinin icrası çərçivəsində, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərman və Sərəncamlarının icrasına uyğun olaraq Neft Fondundan ümumilikdə 737,9 milyon manat vəsait qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşması problemlərinin həlli ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi çərçivəsində Neft Fondundan 2001-ci ildə 0,7 milyon manat, 2002-ci ildə 37,8 milyon manat, 2003-cü ildə 20 milyon manat, 2004-cü ildə 15 milyon manat, 2005-ci ildə 40,4 milyon manat, 2006-cı ildə 110 milyon manat, 2007-ci ildə 154 milyon manat, 2008-ci ildə 145 milyon

manat. 2009-cu ildə 90 milyon manat, 2010-cu ildə 104,9 milyon manat, 2011-ci ilin birinci rübü üzrə 20,1 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Ayrılmış vəsait hesabına Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Goranboy, Ağdam, Füzuli, Biləsuvar, Sabirabad, Ağcubədi, Beyləqan, Qəbələ, Şəmkir, Ağstafa, İsmayilli, Oğuz, Şəki, Gədəbəy rayonlarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Bakı, Sumqayıt, Yevlax şəhərlərində, Mehdiabad, Ramanı, Pirsəği və Fətmayı qəsəbələrində qaçqın və məcburi köçkünlər üçün yaşayış evlərinin, müvafiq sosial-mədəni obyektlərin tikintisi həyata keçirilmiş, ümumilikdə 16 677 yaşayış evi istifadəyə verilmiş, müvafiq infrastruktur sistemlərinin və digər sosial-mədəni obyektlərin tikintisi təmin edilmişdir. 2007-ci ilin sonunda Sabirabad rayonunda yerləşən məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı son Qalaqayın düşərgəsi ləğv edilmişdir.

2003-cü ildən 01.04.2011 tarixədək olan dövr ərzində Neft Fondundan dövlət büdcəsinə edilmiş transfertlərin ümumi məbləği 17 510 milyon manat təşkil etmişdir. Transfertlərin 100 milyon manatı 2003-cü ildə, 130 milyon manatı 2004-cü ildə, 150 milyon manatı 2005-ci ildə, 585 milyon manatı 2006-cı ildə, 585 milyon manatı 2007-ci ildə, 3 800 milyon manatı 2008-ci ildə, 4 915 milyon manat 2009-cu ildə, 5 915 milyon manat 2010-cu ildə, 1 330 milyon manat isə 2011-ci ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinə köçürülmüşdür.

2002-2006-cı illər ərzində Neft Fondundan 297,9 milyon manat Azərbaycan üçün mühüm siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Ümumi uzunluğu

1768 kilometr olan kəmərin 443 kilometri Azərbaycan, 249 kilometri Gürcüstan, 1076 kilometri isə Türkiyədən keçir. Layihənin həyata keçirilməsi çərçivəsində boru

kəmərinin çəkilməsi ilə yanaşı Səngəçal terminalının genişləndirilməsi təmin edilib, 8 nasos stansiyası tikilmiş, Ceyhan limanında müasir standartlara cavab verən yeni terminal inşa edilmişdir. Kəmərdə 50 milyon ton və ya gündə bir milyon barel xam neft ötürmək qabiliyyətindədir.

2006-cı ildən 01.04.2011 tarixədək olan dövr ərzində Neft Fondunun ümumilikdə 749,4 milyon manat məbləğində vəsaiti "Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi" layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Layihənin əsas məqsədi Oğuz-Qəbələ ərazisindəki yeraltı su mənbələrini istifadə etməklə Bakı şəhərinə saniyədə 5 kubmetr həcmində suyun nəql olunması və beləliklə də əhalinin yüksək keyfiyyətli su ilə təmin edilməsidir. Bunun üçün təxminən 150 metr dərinlikdə və 350 mm diametrində olan 100-ə qədər istismar quyusundan ibarət sugötürücü qurğunun tikilməsi nəzərdə tutulur. Bakıya ötürüləcək suyun təzyiqi saniyədə 19 kubmetrə qədər çatacaq və Bakı şəhərinin su ilə 24 saat ərzində fasiləsiz olaraq təmin edilməsinə şərait yaranacaq.

2006-cı ildən 01.04.2011 tarixədək olan dövr ərzində Neft Fondunun ümumilikdə 534,5 milyon manat vəsaiti "Samur Abşeron suvarma sisteminin yemədən qurulması" layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Layihənin əsas məqsədi Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin su təchizatı sistemləri üçün sabit su sərfinə malik etibarlı su mənbəyi yaratmaq, suyun nəqlində mövcud enerji sərfini aradan qaldırmaq və bunun müqabilində 25 MVT gücündə enerji istehsal etməkdir.

2006-cı ildə Neft Fondu tərəfindən 90 milyon manat Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Şirkətin investisiya fəaliyyətinin məqsədini ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin və digər kommersiya təşkilatların nizamnamə kapitalındakı iştirak payını, o cümlədən səhmlərini almaqla müddətli investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi təşkil edir.

2007-ci ildən 01.04.2011 tarixədək olan dövr ərzində Neft Fondunun ümumilikdə 62,8 milyon manat vəsaiti "Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu" layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu vəsait Gürcüstan və Azərbaycan dövlətləri arasında 2007-ci il fevralın 7-də imzalanmış ikitərəfli Sazişə müvafiq olaraq, Marabda-Türkiyə Respublikası sərhədinə qədər dəmir yolu sahəsinin və müvafiq infrastruktur obyektlərinin layihələndirilməsi, inşası, rehabilitasiya-rekonstruksiya və istismarı üzrə işlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyinin dövlət xəzinədarlığında hesabına köçürülmüşdür.

2008-ci ildən etibarən Neft Fondu tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli 2090 sayılı Sərəncamının icrasına uyğun olaraq "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsinə başlanmışdır. 01 aprel 2011-ci il tarixinə bu proqramın maliyyələşdirilməsinə Neft Fondu tərəfindən 23,1 milyon manat vəsait yönəldilmişdir. Bu tarixə Dövlət proqramı çərçivəsində 494 nəfərin təhsili ilə bağlı xərclər Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Neft Fondu Mineral Ehtiyatların Hasilatı ilə Məşğul olan Sənaye Sahələrində Şəffaflıq Təşəbbüsünün (MHŞT) Azərbaycanda tətbiqi prosesində fəal iştirak edir. Azərbaycan bu təşəbbüsə 2003-cü ildən qoşulmuşdur.

Neft Fondunun İcraçı Direktoru Azərbaycan hökumətinin 2003-cü ilin noyabr ayında yaratdığı MHŞT üzrə Hökumət Komissiyasının sədridir. MHŞT-nin Azərbaycanda tətbiqi mexanizmi MHŞT tərəfləri – MHŞT üzrə Hökumət Komissiyası, Azərbaycanda hasilat sənayesində fəaliyyət göstərən yerli və xarici şirkətlər, Mədən Sənayesində Şəffaflığın Artırılması üzrə QHT Koalisiyası tərəfindən hazırlanıb və bu mexanizmə uyğun olaraq Azərbaycan hökuməti müntəzəm olaraq Təşəbbüs üzrə hesabatlarını açıqlayır. Azərbaycan MHŞT üzrə dünyada ilk hesabatı açıqlayan ölkədir (2005-ci il martın 15-də).

2006-cı il oktyabrın 14-16-da Norveçin paytaxtı Oslo şəhərində keçirilmiş MHŞT üzrə 3-cü Beynəlxalq Konfransda Şəffaflıq

lıq Təşəbbüsünə beynəlxalq dəstəyin təmin olunması və Təşəbbüsün fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi məqsədilə İdarə Heyətinin yaradılması qərara alınmışdır. Azərbaycan Təşəbbüsün həyata keçirilməsində lider ölkə kimi İdarə Heyətinə üzv qəbul olunmuşdur.

2007-ci ilin mayında Neft Fondu MHŞT-nin tətbiqinə görə "BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı" ilə təltif edilmişdir. Dövlət idarəçiliyi sahəsində ən nüfuzlu mükafat hesab olunan «BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı» dünyanın müxtəlif ölkələrində dövlət qurumlarının həmin ölkələrin inkişafına verdiyi töhfənin və əldə etdikləri uğurların qiymətləndirilməsi məqsədilə BMT tərəfindən 2003-cü ildə təsis olunub. Neft Fondu Şərqi Avropa və MDB ölkələrinin dövlət təşkilatları arasında "BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı"na layiq görülən birinci dövlət qurumudur. 2007-ci il üçün "BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı" uğrunda mübarizəyə 200-ə yaxın ölkə qoşulmuş, lakin bir neçə mərhələdən sonra yalnız 14 ölkə bu mükafatı qazanmağa müvəffəq olmuşdur.

2008-ci il sentyabrın 11-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən təqdim edilmiş MHŞT-ni dəstəkləyən qətnamə layihəsi BMT-nin Baş Assambleyasında konsensusla qəbul edilmişdir.

2009-cu ilin fevralında Qətərin paytaxtı Doha şəhərində keçirilmiş MHŞT üzrə 4-cü beynəlxalq konfransda Azərbaycanda mədən hasilatı ilə məşğul olan şirkətlərin hökumətə ödənişləri və hökumətin şirkətlərdən daxilolmaları barədə məlumatların müntəzəm olaraq auditdən keçərək ictimaiyyətə açıqlandığı və dərc edildiyi, Azərbaycanın MHŞT-yə qoşulan ölkələr tərəfindən MHŞT prinsip və meyarlarının tam tətbiq edildiyini təsdiqləyən qiymətləndirmə prosesindən keçən ilk ölkə olduğu nəzərə alınaraq MHŞT üzrə Beynəlxalq İdarə Heyəti tərəfindən Azərbaycanın MHŞT-nin tamhüquqlu üzvü statusu təsdiq edildi. Bununla da Azərbaycan MHŞT-ni tətbiq edən və namizəd statusu almış ölkələr arasında tamhüquqlu üzv statusunu almış ilk ölkə oldu. Konfransda Azərbaycana MHŞT prinsip və meyarlarına tam cavab verən ölkə olması və MHŞT-nin tətbiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə "2009-cu il MHŞT mükafatı" təqdim edilmişdir.

2010-cu ilin oktyabrında "Revenue Watch" İnstitutu və "Transparency International" təşkilatlarının birgə dərc olunmuş təbii resursların idarə edilməsində şəffaflıq indeksinə dair hesabatında Azərbaycan 41 ölkə sırasında 9-cu yerdə qərarlaşmışdır. Bu hesabatda Azərbaycan təbii resurslar fondları bölümünə və Mədən Hasilatı Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsünün həyata keçirilməsi bölümünə görə maksimal, yəni 100 bal əldə etmişdir.

1999

21 aprelə Vaşinqtonda, ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 17, 18, 19 sayılı üç neft müqaviləsi imzalanıb. İlk iki müqavilə Exxon Mobil və SOCAR şirkətləri arasında "Zəfər-Marşal" və "Lerik" strukturlarına dair imzalanıb. Üçüncü isə (№ 19) Moncrief (US) və SOCAR şirkətləri arasında "Padar" strukturuna dair bağlanıb. Kapital qoyuluşları 2 mlrd. USD qiymətləndirilib.

İyunda "Şah-Dəniz" yatağında "İstiqlal" qurğusundan (keçmiş "Self-2" yarımşalınan üzücü qazma qurğusu) ilk kəşfiyyat quyusunun qazılması sona çatıb. 2-ci və 3-cü qiymətləndirmə quyularının qazılması müvafiq olaraq 2000-ci ilin aprelində və 2001-ci ilin noyabrında sona çatacaq.

21-24 sentyabrda "Enerji, Ekologiya, İqtisad" V Bakı Beynəlxalq konqresi keçirilib. 4 seksiyada 220 məruzə təqdim olunub: "Xəzər dənizinin ekoloji problemləri", "Şimal və Qərb istiqamətləri boru kəmərlərinin ekoloji problemləri", "Enerjiyə qənaət. İqlim dəyişikliyi. Bərpa olunan enerji mənbələri" və "Qanunvericilik və normativ sənədlər üzrə tövsiyələr". (Əvvəlki Simpozium və Konfranslar Bakıda 1991, 1993, 1995 və 1997-ci illərdə keçirilib).

Noyabrda İstanbulda ATƏT-in Sammiti (OSCE Summit) zamanı Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinə yardım olaraq Hökumətlərarası saziş imzalayıblar.

1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində

keçirilmiş ATƏT-in Sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan

(BTC) «Əsas İxrac Neft Kəməri»nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası Müqavilə imzalanmışdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında ümummillil liderimiz Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməl daşı qoyulmuş və tikintisinə başlanmışdır. BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu. 2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Ümumiyyətlə, BTC istismara verilən gündən 2011-ci ilin yanvar ayının 1-ə qədər Ceyhan limanından 141,9 milyon ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salınıb.

22 dekabrda içində "TotalFina" (TotalFina) şirkəti tərəfindən yüklənib göndərilmiş 1 mln. barel ilk Azərbaycan mənfəət nefti olan "Berç" (Birch) tankeri Supsadan Laveraya (Fransa) yola düşüb.

2000

Kəşfiyyat qazmasının (2-ci quyuda) nəticələrinə görə fevral ayına "Şah-Dəniz" yatağında təbii qaz ehtiyatları 700 mlrd. Kub m. təşkil edib ki, onlardan 400 mlrd. kub m-i çıxarılan idi.

12 sentyabrda Moncrief və SOCAR şirkətləri arasında "Kələməddin-Mişovdağ" strukturu üzrə 22 noyabrda qüvvəyə

minmiş 20 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 1 mlrd. USD həcmində qiymətləndirilib.

2001

9 yanvarda Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycana ilk rəsmi dövlət səfəri zamanı Bakıda LUKoil və SOCAR şirkətləri arasında "Zığ-Hövsan" strukturu üzrə 21 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 250 mln. USD həcmində qiymətləndirilib.

2001-ci il martın 12-də Türkiyə, sentyabrın 29-da isə Gürcüstanla "Bakı-Tbilisi-Ərzurum" qaz kəməri vasitəsilə Azərbaycan qazının nəqli və satışı barədə sazişlər imzalandı. Artıq 2003-cü ildə layihədə uzunluğu 1050 km müəyyən edilən qaz kəmərinin inşasına başlandı.

2002

Martda Azərbaycanın ilk dövlət neft müəssisəsi "Xəzərdənizneftqaztikinti" tresti beynəlxalq keyfiyyət sertifikatını alıb.

Martdan Dübəndidə yerləşən neft terminalı tranzit daşınmasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmiş "Middle East Petrol" Dubay neft şirkəti tərəfindən nəzarət olunur. Dübəndi (və ya Abşeron) limanı 1970-ci ildə tikilib və Bakıdan 47 km şimalda, Abşeron yarımadasında yerləşir.

Avqustda ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində Azərbaycan Texniki Universitetinin (keçmiş Azərbaycan Politexnik İnstitutu) professoru Rəhim Şükürovun "Metalşünaslıq" dərsliyi nəşr olunub ki, burada da onun neft, neft-mədən və mədən avadanlıqları üçün yeni çox möhkəm az qatışıqlı poladların işlənilib hazırlanması üzrə çoxillik tədqiqatları təqdim olunub.

2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında ümummillil liderimiz Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməl daşı qoyulmuş və tikintisinə başlanmışdır.

29 sentyabrda Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin Türkiyə hissəsinin inşasının başlanmasına həsr olunmuş təntənəli

mərasim keçirilib. Layihəyə əsasən, 32 aydan sonra Xəzər (Bakı) nefti Türkiyə ərazisindən keçərək Qərb bazarlarına getməli idi.

Oktyabrda Azərbaycan hökuməti tərəfindən hasilat və çıxarılma üzrə "Şah-Dəniz" layihəsi çərçivəsində, noyabrda isə Cənubi Qafqaz boru kəmərinin inşası layihəsi çərçivəsində ətraf və sosial mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üzrə sənədlər təsdiq olunub.

29 oktyabrda rəsmi ikigünlük səfərlə Bakıya gəlmiş Rumıniya prezidenti İon İliesku bəyan edib ki, Rumıniya Azərbaycan nefti və qazını Avropaya nəql etməyə, həmçinin Xəzərin enerji resurslarını əldə etməyə hazırdır.

22 noyabrda ABŞ dövlət katibinin Xəzər hövzəsi energetika məsələləri üzrə müşaviri Stiven Mann Bakı İqtisad Universitetinin tələbələri qarşısında çıxış edərkən qeyd edib ki, regionda kəşfiyyatı aparılmış neft ehtiyatları 50 mlrd. barel təşkil edir, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 85 mlrd. barelə çata bilər. Xəzər regionunda qaz ehtiyatları isə 6 trilyon kubmetr təşkil edir.

Azərbaycan yataqlarında ümumi neft çıxarılması 12,686 təşkil edib (mln. tonla); o cümlədən: 7,444 – SOCAR tərəfindən və 5,242 ABƏŞ tərəfindən çıxarılıb (ABƏŞ "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarında dəniz hasilatını əlaqələndirir).

2003

Fevralda BP (əsas operator), Statoil, Total, NICO, LUKA-gip, TPAO və SOCAR neft şirkətləri arasında "Şah-Dəniz" qaz-kondensat yatağının inkişafı üzrə "Faza-1" sənədi imzalanıb ki, buna əsasən də Azərbaycandan Qara dənizədək (Gürcüstandan keçməklə) yeni Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri layihəsi təqdim olundu. Qaz kəmərinin uzunluğu 690 km müəyyən olunub ki, bunun da 442 km-i Azərbaycandan və 248 km-i isə Gürcüstandan keçir, ötürücülük qabiliyyəti isə ildə 20 milyard kubmetr həcmində ölçülür.

23 iyulda LUKoil-un prezidenti, bakılı Vahid Ələkbərov Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda D-222 layihəsi üzrə detalların dəqiqləşdirilməsi üçün Bakıda işgüzar səfərdə olub.

V.Y.Ələkbərov "Maersk Explorer" firması (Danimarka) tərəfindən tikilmiş yeni üzən "Lider" qazma qurğusunun (DSS-20) açılışında da iştirak edir.

15 oktyabrda "Lider" (DSS) yeni qurğusunun köməyi ilə "Zəfər-Marşal" dəniz yatağında ilk kəşfiyyat quyusunun qazılmasının başlanması planlaşdırılır. Qazmanı 618 m dərinlikdə aparmaq planlaşdırılır (layihəyə görə, quyunun dərinliyi 6800 m təşkil edir).

Noyabrda "Exxon" şirkəti tərəfindən "Lider" qurğusunun köməyi ilə "Zəfər-Marşal" yatağında ilk kəşfiyyat quyusunun qazılması başlayıb. ("Zəfər-Marşal"dan başqa "Exxon" "Naxçıvan" və "Oğuz" blokları üzrə operatorudur ki, burada da "Exxon Mobil"-in iştirak payı 50%; həmçinin "Alov" blokunda 15% və "Azəri-Çıraq-Günəşli" blokunda 8% təşkil edir).

Noyabrda "Krasnoye Sormovo" Rusiya gəmi tərsanəsində düzəldilmiş "Cəlil Məmmədquluzadə" neft tankeri Bakıya gətirilib. 800 ton yük qaldırma qabiliyyətinə malik bu tanker Qazaxıstan neftinin Bakı limanına daşınması və daha sonra Əsas ixrac boru kəməri ilə Bakıdan Ceyhana nəqli üçün nəzərdə tutulub.

Azərbaycanda ümumi neft çıxarılması 15,38 mln. t.; qaz isə 5,17 mlrd. kub m. təşkil edib; SOCAR-ın payına neft çıxarılmasının 58%-i və qaz çıxarılmasının 80%-dən çoxu düşür.

Bakıda 4 iyunda Shengli Oil və SOCAR şirkətləri arasında "Pirsaat" strukturu üzrə 22 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb.

2004

Fevralın əvvəllərində Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin 2.6 mlrd. USD məbləğində maliyyələşdirilməsi haqqında əsas sənədləri imzalayaraq, neft kəməri və Ceyhan neft terminalını Azərbaycanın keçmiş prezidenti Heydər Əliyevin (1923-2003-cü illər) adı ilə adlandırılıb. Fevralda "Dədə Qorqud" yarımşalınan qazma qurğusunun köməyi ilə BP-Azərbaycan şirkəti "East Azeri" neft yatağında qabaqlayıcı quyuların qazılmasına başlayıb.

Apreldə SOCAR "Cənub-Qərbi Qobustan" müqavilə sa-

həsində fəaliyyət göstərən "Gobustan Operating Co." şirkəti üçün cari ilə qazma proqramını təsdiq edib. 10 quyunun qazılması planlaşdırılır ki, onlardan 5-i kəşfiyyat quyusudur. Quyuların debiti sutkada 15 min kub m-ə yaxın yanacaq təşkil edəcək.

Aprelin ortalarına "Çıraq" dəniz yatağında neftçıxarma həcmi 32 mln. tondan artıq təşkil edib ki, onlardan 28 mln. tonu 1999-cu ildə istismara verilmiş Bakı-Supsa boru kəməri ilə ixrac olunub.

Devid Vudvord (BP-Azərbaycan) qeyd edib ki, mayda Azərbaycan və Gürcüstanda Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin 70%-ə yaxın sahəsi artıq qaynaq olunub; neft kəmərinin ən uzun hissəsinin yerləşdiyi Türkiyədə isə 50%-ə yaxın boru qaynaq olunub.

18 mayda Xəzərdə BP və "Azəri-Çıraq-Günəşli", "Şah-Dəniz", "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" və "Cənubi Qafqaz boru kəməri magistralı" layihələri üzrə iştirakçıların planları çərçivəsində Sanqaçal neft terminalı ərazisində tikilmiş ilk Texniki hazırlıq mərkəzinin açılışı oldu. Devid Vudvordun sözlərinə görə, "bu Xəzər regionunda dünya standartlarına uyğun təchiz olunmuş yeganə belə mərkəzdir ki, burada da gündə 400 qazma operatoru hazırlıq keçə biləcək".

İyunda Bakının Hyatt Regency otelində SOCAR və Nobl Sky Ltd. arasında "Qaraçuxur" yatağının kəşfiyyatı və istismarı üzrə 23 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Müqavilə 25 il müddətinə imzalanıb. Nobl Sky Ltd.-nin payı 75%-ə, SOCAR-ın isə 25%-ə bərabərdir. Nobl Sky Ltd.-nin bu layihəyə investisiyalar 220 mln. USD təşkil edir.

BP-Azərbaycanın "Şah-Dəniz" layihəsi üzrə vitse-prezidenti Rob Kelli bildirib ki, bu yataqdan ilk qazın çıxarılması 1 oktyabr 2006-cı il tarixinə nəzərdə tutulub. Yatağın istismarının 1-ci mərhələsinin dəyəri 3,2 mlrd. USD qiymətləndirilir ki, bundan da 2,3 mlrd. USD yatağın istismarına, 900 mln. USD Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin inşasına sərf edilməsi planlaşdırılmışdır.

BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu.

Oktyabrın əvvəllərində Bakıda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Bolqarıstan prezidenti Georgi Pırvanov arasında danışıqlar baş tutub; Azərbaycan neftinin Avropa bazarlarına ixracı məsələləri müzakirə olunub.

Oktyabrda respublikada Azərbaycan qazının "Şah-Dəniz" yatağından ixracı məqsədi ilə Cənubi Xəzər Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin inşası başlayıb. Qaz kəmərinin diametri 106,6 sm; ötürmə qabiliyyəti ildə 20 mlrd. kub metr; inşaa dəyəri 950 mln. USD təşkil edir. Qaz kəmərinin Azərbaycan sahəsində boruların çəkilməsi üzrə podratçı Yunanıstanın Ninsolidated Contractors International Co. şirkətidir. Noyabrda Aktaudan Bakıya Qazaxıstan nefti ilə dolu (12 min tona yaxın) "Heydər Əliyev" tankeri gəlib. Tanker müntəzəm olaraq (ayda 7 reys) Aktau-Bakı xətti ilə işləyəcək (Dübəndi limanı).

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev noyabrda "Neft daşları" yatağında Xəzərdə dəniz neft çıxarılmasının 55 illiyinə həsr olunmuş təntənələrdə iştirak edib.

Dekabrdə "Energy Intelligence Group" cəmiyyəti 2003-cü ildə dünyanın ən iri neft şirkətlərinin reytingini dərc edib. Kri-

terilər kimi şirkətin malik olduğu neft və qaz ehtiyatları və hasilat həcmələri götürülürdü. İlk yeddiliyə Saudi Aramco (Səudiyyə Ərəbistanı), Exxon-Mobil (ABŞ), PDV (Venesuela), NIOC (İran), RD/Shell (Böyük Britaniya-Niderland), BP (Böyük Britaniya) və Chevron-Texaco (ABŞ) daxil oldu. Rusiyanın "LUKoil" və Azərbaycanın "SOCAR" şirkətləri – müvafiq olaraq 20-ci və 36-cı yerlərdə idi.

Bakıda 29 oktyabrda AzEN Oil və SOCAR şirkətləri arasında "Binəqədi" strukturuna dair 24 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 618 mln. USD qiymətləndirilib.

Bakıda 5 noyabr tarixində Caspian Energy Group və SOCAR şirkətləri arasında "Kürovdag" strukturuna dair 25 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 200-300 mln. USD qiymətləndirilib.

2005

İlk dörd ay ərzində ABƏŞ "Central Azeri" neft yatağından hasilatın başlaması (bu ilin fevralından) sayəsində 2 mln. 774 min ton neft ixrac edib. Bu ondan əvvəlki ilin ilk dörd ayında olduğundan 34,5% və ya 709 min ton neft çoxdur.

10 mayda Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəmərinə texniki neftin vurulmasının birinci mərhələsi həyata keçirilib (boru kəmərinə ilk neftin verilməsi isə 25 mayda baş tutub). BP-Azərbaycan-ın press-relizində qeyd olunmuşdu ki, uzunluğu 1770 km olan bütün boru kəmərinin doldurulması üçün "Azəri-Çıraq-Günəşli" ("AÇG") yatağından daxil olan 10 mln. barel neft tələb olunur. Neftin Ceyhanda ilk tankərə yüklənməsi 2005-ci ilin dördüncü rübündə planlaşdırılır.

I iyunda Bakıda ABŞ, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Rusiya, Türkiyə, İran və digər ölkələrdən alimlərin iştirak etdiyi üçgünlük VIII Beynəlxalq "Enerji, ekologiya, iqtisad" konqresinin açılışı baş tutub. Konqresdə müzakirə olunan əsas məsələlər Xəzər dənizinin ekologiyasının mühafizəsi, neft-qaz boru kəmərlərinin təhlükəsizliyi, alternativ enerji mənbələri və s. olub.

Neft-mədən avadanlığının buraxılması üzrə iri müəssisə

"Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodu" açıq səhmdar cəmiyyətinin 105 yaşı olub. Bu zavod 1900-cü ildə Sabunçu qəsəbəsində "A. Benkendorf" neft firmasının emalatxanalarının bazasında yaradılıb. (SSRİ-də zavod neft-mədən dəzgahlarının istehsalı üzrə 1-ci yeri tutur, onun məhsulu isə nəinki İttifaqda, həm də dünyanın 27-dən çox ölkəsində istifadə olunurdu). Akademik Y. H. Məmmədəliyevin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə YUNESKO-nun qərarı ilə 2005-ci il Yusif Məmmədəliyev ili elan olunub; görkəmli alim – Qələbə yanacağıının ixtiraçısı II Dünya müharibəsində faşizmin darmadağın edilməsinə çox qiymətli töhfə verib.

25-27 sentyabrda Yoxannesburqda (Cənubi Afrika Respublikası) işində Dünya neft şurasının (DNŞ) üzvü olan 65 ölkədən 3000 nümayəndənin iştirak etdiyi XVIII Ümumdünya neft konqresi keçirilib. Bu forumda Azərbaycan DNŞ-nin tam hüquqlu üzvü qəbul olunub.

Bakıda 16 avqustda Rafi Oil və SOCAR şirkətləri arasında "Suraxanı" strukturuna dair 26-cı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 400 mln. USD qiymətləndirilib.

Həmin il Azərbaycanda 22 mln. 248 min ton neft və 5 mlrd. 818,3 mln. kub metr qaz çıxarılıb. Ümumi hasilat həcmindən 8 mln. 967 min SOCAR, birgə müəssisələr və fəaliyyətdə olan şirkətlər tərəfindən çıxarılmış neftin payına düşür.

2006

Martda BP şirkəti ("AÇG" yataqlarının istismarı layihəsinin operatoru) "Central Azeri" yatağında sonuncu, onuncu çıxarma quyusunu istismara verib. Cari ildə "AÇG" yataqlarından çıxarılma həcmi sutkada 458 min barel səviyyəsində olması planlaşdırılıb.

Mayda Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə 399 min 361 ton neft nəql olunub. Göstərilmiş neft həcmindən 66 min 790 ton SOCAR-ın, 332 min 571 ton isə ABƏŞ-in payına düşür.

İlk dəfə olaraq, SOCAR neft müəssisələrində istehsalat dövrlərində nanotexnologiyanın akademik A. Mirzəcanzadə tə-

rəfindən tövsiyə olunan tətbiqi prosesinə başlayıblar. Mədən sınaqlarının ilkin nəticələrini mütəxəssislər uğurlu kimi qiymətləndirirlər.

2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi.

Ümumiyyətlə, BTC istismara verilən gündən 2011-ci ilin yanvar ayının 1-ə qədər Ceyhan limanından 141,9 milyon ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salınıb.

Noyabrda "BP-Azərbaycan"ın prezidenti Bill Şnayder təyin olunub. O son 8 il ərzində bu vəzifədə çalışmış Devid Vudvord əvəz edib.

Noyabrda Bakıda SOCAR və "Rusneft" arasında neftverən "Zığ-Hövşan" bloku üzrə məhsulun bərpası, hasilatı və bölüşdürülməsinə dair sazişin imzalanması baş tutub. Layihəyə investisiyalar təqribən 100-150 mln. USD təşkil edəcək. "Rusneft" Azərbaycanın quru yataqlarını istismar edəcək ilk Rusiya şirkətidir.

"Petroleum intelligence weekly" və "Petroleum economics policy solutions" jurnallarının tədqiqatlarının nəticələrinə görə, dünya karbohidrogen ehtiyatlarının 94%-i 20 ölkənin payına düşür ki, bu da 1,37 trilyon barel təşkil edir. Ehtiyatlarına görə birinci yeri Səudiyyə Ərəbistanı tutur, onlar 289 mlrd. barelə bərabərdir, ikinci yerdə isə 179 mlrd. barellə Kanada tutur. Azərbaycan 17-ci yerdədir (14 mlrd. barel).

2006-cı il ərzində Azərbaycanda ümumi neft çıxarılması 32 mln. ton təşkil edib. Əvvəllər, Azərbaycanda maksimal neft ha-

silatı 1941-ci ildə əldə olunub və 23,5 mln. tona bərabər olub.

2006-cı ildə Azərbaycanın neft emalı zavodlarında 7 mln. 392 min ton neft emal olunub.

2007

Yanvardan may ayı da daxil olmaqla Azərbaycanın neft emalı zavodları 3 mln. tondan artıq neft emal ediblər.

10 aprel tarixində "Shell" şirkətinin vitse-prezidenti Qay Outen qeyd edib ki,

onun şirkəti "Shell"-in işlədiyi Qazaxıstan yataqlarından ("Kaşaqan" və s.) neftin BTC boru kəməri ilə nəqli imkanlarını tədqiq edir. "Shell" həmçinin neftin çıxarılması, emalı və marketinq sahəsində SOCAR-la əməkdaşlıqda da maraqlıdır.

23-24 aprelə Bakıda Britaniyanın Confidence Energy Ltd. şirkəti tərəfindən SOCAR-la birlikdə təşkil olunmuş I Xəzər neft ticarət-nəqliyyat konfransı keçirilib. Konfransın məqsədi Xəzər dəniz gəmiçiliyinin Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizi ilə Qərb ölkələrinə inteqrasiyasının mümkünlüyünü göstərməkdir.

Bu ilin iyul ayı ərzində BTC neft kəməri ilə 2 mln. 875 min 125 ton Azərbaycan nefti vurulub; bu neftin 2 mln. 625 min tonu dünya bazarına Ceyhan limanından (Türkiyə) göndərilib. Həmin ay SOCAR Bakı-Novorossiysk (şimal marşrutu) boru kəməri ilə 100 min tondan artıq xam Azərbaycan nefti ixrac olunub.

16 avqustda BP-Azerbaijan şirkəti Xəzər dənizində ən dərin və ən bahalı quyunu qazıb. Bu Şah-Dəniz qaz-kondensat yatağında qazılmış dördüncü kəşfiyyat quyusudur (SDX-4): quyunun dərinliyi 7301 metr, bu ana maya dəyəri isə 240 mln. USD təşkil edir.

4 sentyabrda uzunluğu 47 km və ötürmə qabiliyyəti sutkada 5-6 kubmetr olan 48 düymlük Səngəçal – Qazı-Məmməd qaz kəmərinin inşası sona çatıb. Qaz kəməri Şah-Dəniz qaz-kondensat yatağından təbii qazın tədarükü üçün nəzərdə tutulub.

2008

2004-cu ildə Azərbaycanda neft hasilatı 44 mln. ton olmuşdur. “Neft Daşları”ndakı beşbloklu 1887 N-li platformadan sayca 10-cu olan 2297 sayılı quyu istismara verilib. Geoloqların əvvəlcədən də hesabladığı kimi, quyu sutkada 30 ton yüksək keyfiyyətli neft verir. Ehtiyatda daha bir neçə məhsuldar horizont vardır ki, onlar da gələcəkdə işlənməyə cəlb ediləcəkdir. Ümumilikdə platformadan 36 quyu qazılacaqdır ki, həmin quyulardan da sutkada 1000 ton neft əldə ediləcəkdir. O günədək artıq 10 quyu qazılmışdır. Onlardan 7-si işləyir, qalan 3-ü isə təmirdədir. Quyular birlikdə sutkada 500 ton neft verir.

2009

2009-cu ildə Azərbaycanda neft hasilatı (kondensatla birlikdə) 50,9 mln. tona çatıb. Məlumatda bildirilir ki, bunun 9,06 mln. tonunu ARDNŞ tərəfindən hasil olunan xam neft təşkil etmişdir. Hasil olunmuş neftin 6,04 mln. tonu emal edilib, 44,3 mln. tonu isə ixraca göndərilib. İxrac olunmuş neftin 29,9 mln. tonu dünya bazarlarına ARDNŞ tərəfindən, 14,4 mln. tonu isə xarici tərəfdaşlara məxsus şirkətlər tərəfindən çıxarılıb. ARDNŞ 2009-cu ildə İtaliya, ABŞ, İsrail, Fransa, İndoneziya, İspaniya da daxil olmaqla 24 ölkəyə xam neft ixrac etmişdir.

2010

2010-cu ilin yekunu üçün Azərbaycanda rekord həcmdə neft hasil edilib. Hökumət mənbələrində əldə etdiyi məlumata görə, hasilat 51 mln ton və ya 380 mln barrel olub. Bu həcmdən 41 mln ton “Azəri-Çıraq-Günəşli”nin payına düşüb. Ötən il “Az-neft” 7,3 mln ton, Azərbaycanda quruda çalışan əməliyyat şirkətləri və birgə müəssisələr 1,2 mln ton neft və kondensat hasil edib. “Şahdəniz”dən 1,8 mln ton kondensat çıxarılıb.

2011

Azərbaycanda karbohidrogenlərin proqnozlaşdırılan

ehtiyat həcmələri 10 milyard ton şərti yanacaq vahidində, sübut edilmiş karbohidrogen ehtiyatları isə 4,2 milyard ton şərti yanacaq vahidində qiymətləndirilir.

Qısa müddət ərzində Azərbaycan qaz idxalçısından ixracatçıya çevrilib, xüsusilə də qaz Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, Yunanıstan, eləcə də İrana tədarük edilir. 2004-2010-cu illərdə ölkədə qaz hasilatı 5,2 dəfə artaraq ildə 26 milyard kubmetrə çatıb.

Hazırda ARDNŞ həm müstəqil, həm də xarici tərəfdaşlarla birgə respublikada qaz hasilatının artırılması üzrə işlər aparır: Xüsusilə, indi sutkada 23 milyon kubmetrə yaxın qazın və 5 min ton kondensatın hasil edildiyi “Şahdəniz” qaz yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsinin həyata keçirilməsinə başlamaq üçün hazırlıq gedir.

Xarici şirkətlərlə işlərlə yanaşı, ARDNŞ Xəzərdə strukturların müstəqil surətdə mənimsənilməsinə aparır. Ötən il şirkət Xəzərin Azərbaycan sektorunda yeni “Ümid” yatağını kəşf edib. Bu yatağın ehtiyatları 200 milyard kubmetr qaz və 40 milyon ton kondensat qiymətləndirilir. Bu yatağın kəşfi ARDNŞ-nin yeni inkişaf mərhələsi olub, yeni yataqların kəşfinin perspektivini və imkanlarını artırıb. Belə ki, “Ümid” yatağının kəşfi ARDNŞ-yə “Babək” strukturunda ehtiyatları 400 milyard kubmetr qaz və 80 milyon ton kondensat qiymətləndirməyə imkan verib. Proqnozlara əsasən, 2015-ci ilə Azərbaycanda qaz hasilatının həcmi ildə 30 milyard kubmetrədək artacaq, bu isə Azərbaycanın ümumilikdə regionun enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verəcək, eləcə də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmini üçün imkanlar yaradacaq

Azərbaycan ən azı yaxın 15 il ərzində iri neft hasilatçısı kimi qalacaq

Azərbaycanda görülmüş tədbirlər nəticəsində neft hasilatının indiki səviyyəsi ən azı 2025-ci ilə qədər saxlanılacaq və həmin tarixə qədər neft hasilatı kəskin şəkildə aşağı düşməyəcək.

Bu açıqlamanı iyulun 12-də Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin ilk yarısının yekunlarına həsr olunmuş iclasında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirib. Prezident deyib ki, 2025-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatının aşağı düşəcəyi barədə hesablamalar artıq köhnədir. Görülmüş tədbirlərdən sonra aparılmış yeni hesablamalara görə, 2025-ci ilə qədər neft hasilatı aşağı düşməyəcək.

Bu açıqlama Azərbaycan iqtisadiyyatı, onun inkişaf perspektivləri ilə bağlı olduqca mühüm xəbər sayıla bilər. Çünki neft hasilatına dair əvvəlki hesabatlarda qeyd olunurdu ki, Azərbaycanda 2016-cı ildən sonra neft hasilatı azalacaq, 2025-ci ildə isə hazırkı dövrlə müqayisədə hasilat həcmi kəskin aşağı düşəcək. Lakin prezidentin açıqlamasından dəqiq aydın olur ki, Azərbaycan ən azı yaxın 15 il ərzində iri neft hasilatçısı kimi qalacaq. Qeyd edək ki, 2000-ci ildən indiyədək Azərbaycanda neft hasilatında (2000-ci ildən bəri Azərbaycanda illər üzrə neft hasilatına dair statistik məlumatı aşağıdakı cədvəldə görmək olar - red.) ciddi artıma nail olunub və 2010-cu ildə Azərbaycan tarixində ən böyük miqdarda - 50,8 milyon ton neft çıxarılıb. Ümumilikdə, son 11 il ərzində cəmi neft hasilatı 318 milyon ton təşkil edib.

İllər üzrə	Xam neft hasilatı, milyon ton
2000	14,1
2001	14,8
2002	15,3
2003	15,38
2004	15,549
2005	22,214
2006	32,268
2007	42,597
2008	44,514
2009	50,415
2010	50,8
Cəmi	317,9

Son 11 ildə ilk dəfə olaraq ölkəmizdə neft hasilatı bu il azalacaq. Rəsmi məlumatlara əsasən, ilin ilk yarısında 20 milyon ton neft hasilatı edilib. İlin sonuna qədər hasilatın 47-49 milyon ton səviyyəsinə çatacağı proqnozlaşdırılır.

2011-cü ildə neft hasilatının azalması texniki məsələ ilə əlaqələndirilir. Verilmiş açıqlamalara əsasən, bunun səbəbi «Çıraq-1» platformasının əsaslı təmir ilə əlaqədar fəaliyyətinin dayandırılmasıdır. Bu platformanın yenidən təmir olunmasında məqsəd isə neft hasilatının yüksək həddinin qorunub saxlanmasıdır. Neft Araşdırmaları Mərkəzinin sədri İlham Şabanın bildirdiyinə görə, ən azı yaxın 10 il ərzində bu platforma ildə 4,5 milyon ton neft hasilatına imkan verəcək. Halbuki, 1997-ci ildə bu platforma istifadəyə verildəndə onun fəaliyyətinin 2011-ci ildə tamamilə dayandırılacağı gözlənilirdi. Lakin Çıraq yatağında daha çox neftin olması platformanın fəaliyyətini davam etdirməsi zərurətini yaradıb.

Həmçinin, «Mərkəzi Azəri» platformasında aparılan bəzi işlər 2011-ci ildə hasilatın həcmində aşağı düşməsinə texniki baxımdan vacib edib. İ.Şaban 2012-ci ildə də neft hasilatının artmayacağını bildirir. O, Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin «Qərbi Günəşli» platformasının kommunikasiya sistemindəki qoşullarla əlaqədar 33 gün fəaliyyətini dayandıracağını xatırladaraq söylədi ki, bu səbəbdən gələn il hasilatda artım gözlənilir.

Amma 2013-cü ildən etibarən ən azı 2016-cı ilə qədər Azərbaycanın neft hasilatında artımlar müşahidə ediləcək. 2016-cı ildə neft hasilatının 55-56 milyon tona çatdırılması realdır. 2015-ci ildə isə Azərbaycanda neft hasilatının pik mərhələyə çatması proqnozlaşdırılır. Həmin il 60 milyon ton neft hasilatı gözlənilir. İ.Şabanın sözlərinə görə, ümumiyyətlə illər üzrə dəqiq proqnoz söyləmək çətinidir. Məsələn, əvvəllər Azərbaycanda neft hasilatının pik həddinin 2011-ci ildə qeydə alınacağı deyilirdi. Həmin il 60 milyon ton neft çıxarılmalı, 2016-cı ilə qədər isə hasilat 35 milyon tona düşməli idi. İllik 50 milyon ton neft hasilatı planına daha tez – 2008-ci ildə nail olunacaqdı.

Amma 2008-ci ildə Azərbaycanda 44 milyon ton neft çıxarılıb.

İndi və sonrakı illərdə 51 milyon tondan artıq neft hasil edilmədi. Buqna sözlə neft hasilatının pik mərhələsinin vaxtı uzadıldı və bu, illər üzrə yüksək neft hasilatı sənayesinin daha uzun müddətə qorunmasına imkan verdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dövləti il ərzində 50-52 milyon ton neft hasilatını daha optimal variant hesab edir. Məhz bu optimal variant Azərbaycana hələ uzun müddət neft hasilatını davam etdirməyə imkan verəcək.

Onu da unutmamaq lazım deyil ki, «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarında neftin həcmi ilə bağlı verilmiş proqnozlar yenilənib. Hər yeni proqnozda bu yataqlarda daha böyük həcmdə neftin olduğu təsdiqlənir. 1994-cü ildə adıçəkilmiş yataqlarda çıxarılabi-
lən neftin həcmi 510 milyon ton olduğu bildirilirdisə, indi bu həcm 800 milyon tondan çoxdur. Əgər 2025-ci ilə qədər hər il orta hesabla 50 milyon ton neft hasil edilərsə, 2012-2025-ci illər ərzində əlavə olaraq 700 milyon ton neft çıxarılacaq. Bu həcmi on azı 550 milyon tonu məhz «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarının payına düşə bilər.

Qeyd edilmişlərdən aydın olur ki, Azərbaycanda neft hasilatının illik həcmi 2025-ci ildə yox, bir qədər gec – 2035-ci ildən sonra düşəcək. Bir şərtlə ki, həmin dövrə qədər Azərbaycanda yeni neft yataqları və ya hasilat ehtiyatları tapılmasın.

Əslən Azərbaycandan olan elm və sənaye xadimləri nəinki bizim diyarımızın, digər ölkələrin neft sənayesinin inkişafına da layiqli töhfələr vermişlər. Onların əziz xatirəsini yad etmədən kitabın məzmunu və mahiyyəti mənasını itirmiş olardı.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Rusiyada və bütün müsəlman dünyasında tanınmış və hörmətli neft maqnatlarından biridir. Kasıb ailədə doğulmuş, çətin, lakin sadə bənnadan milyoner biznes adamına qədər şərəfli yol keçmişdir. 1875-ci ildə əsası qoyulmuş “H.Z.Tağıyev” firması güclü neft sənaye birliyinə çevrilmişdi və 25 il ərzində neft işinin bütün sahələrini özündə birləşdirmişdi. Tağıyev milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə: neftçixarmaya, ticarət mərkəzlərinin, un üyüdən fabriklərin tikintisinə, balıqçılığa və s. sərmayə qoymuşdu. Azərbaycanın yüngül sənayesinin özəlini qoymuş ilk toxuculuq fabrikinin (1900-cü ildə işə salınıb), Mərdəkanda ilk peşə məktəbinin (1892), Bakıda ilk qadın gimnaziyasının (1895), Mərdəkanda ilk bağçılıq məktəbinin (1899), ilk dramatik teatrın və Şollar şirin suyu kəmərinin inşası onun adı ilə bağlıdır. H.Z.Tağıyev geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti sayəsində müasirləri tərəfindən görkəmli şəxsiyyət kimi tanınırdı: Bakıda fəaliyyət göstərən müsəlman, rus, yəhudi və digər cəmiyyətlər Tağıyevi fəxri nümayəndə seçmişdilər. O, Rusiya, İran və Buxara əmirliyinin çoxlu orden və medalları ilə təltif olunmuşdu. O, 1881-ci ildə Bakıda o zamanın irəlində gedən ziyalılarını: Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov (qəzetin redaktoru) və başqalarını öz ətrafına toplayan “Xəzər” qəzetini nəşr etdirdi. 1897-ci ildə onlar tərəfindən “Lifli materialların emalı üzrə Qafqaz səhmdar cəmiyyəti” yaradıldı. 1901-ci ildə Tağıyev Bakı qadın məktəbini açdı. 1906-cı ildə isə H.Z.Tağıyev və M.Muxtarov Bakıda

162

əhalinin maariflənməsində və milli şüurun oyanmasında hakim rol oynayan “Neşri-maarif” və “Nicat” maarif cəmiyyətlərinin yaranmasına kömək etdilər. Digər yerli sahibkarlarla ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün 1914-cü ildə Bakı kommertiya bankının əsasını qoydu və bu bankın idarə heyətinin nümayəndəsi seçildi. 1916-cı ildə Tağıyev Azərbaycanda və Dağıstanda fəaliyyət göstərən “Tağıyev balıq sənayesi səhmdar cəmiyyətinin” əsasını qoydu. H.Z.Tağıyev çoxlu xeyriyyəçilik işləri gördü: məktəblər, o cümlədən qızlar üçün məktəb və indiyə qədər də fəaliyyət göstərən teatr tikdirmiş, qəzet və jurnallar təsis etmişdir. İngiltərədə, Almaniya, Fransada və Rusiyada yüzlərlə gənc, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəriman Nərimanov kimi tanınmış şəxsiyyətlər onun pulu ilə təhsil almışdı.

Musa Nağıyev digər tanınmış neft maqnatıdır. Son dərəcə ehtiyacı olan ailədə doğulmuş, iti zəkası və bacarığı sayəsində milyon olmuşdur. Əgər 1915-1916-cı illərdə Tağıyevin kapitalı qızılla 6 milyon rubl təşkil edirdisə, Nağıyevin kapitalı dəfələrlə çox dəyərləndirilirdi. M.Nağıyev Bakıda çoxlu evlər tikdirmişdi, yüzlərlə binanın sahibi idi. İndiyə qədər də Bakıda onun vəsaiti hesabına tikilmiş gözəl binalar saxlanılır. Bunların arasında 28 May küçəsində ikimərtəbəli bina, Qış klubu (indiki H. Aslanov adına zabitlər evi), “Astoriya”, “Yeni Avropa” (indiki Göygöl) mehmanxanaları, xəstəxana binaları (indi onun adını daşıyır),

böyük oğlu İsmayılın şərəfinə tikdirdiyi əzəmətli “İsrailliyə” binası (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası) və s. var. Musa Bibi-Heybət buxtasının qurudulması üzrə ortaqlığın təsis olunmasına, quruma üzrə kifayət qədər tez aparılan tikinti işlərinə xeyli pul vəsaiti ayırmışdı (1917-ci ilə qədər layihə işlərinin 70%-i həyata keçirilmişdi). Bakıda

texniki ibtidai məktəbi tikdirərək onun rəhbərliyini öz üzərinə götürür və ibtidai sınıflarda 25 azərbaycanlı uşağın pulunu ödəmişdi.

Şəmsi Əsədullayev – təkcə Bakıda deyil, həm də onun hüdudlarından uzaqda tanınmış neft maqnatı və nüfuzlu iş adamı olmuşdur. Şəmsi neft bumunun, ağıl və bacarığının sayəsində milyon olub. 1893-cü ildə o, 500 rubl kapitalı olan “Şəmsi Əsədullayev” neftçixarma firmasını yaratdı, 1913-cü ildə isə onun firmasının kapitalı artıq 10 milyon rubl təşkil edirdi. Əsədullayevə məxsus dəniz gəmiləri Xəzər dənizini və

Volqanı yarım keçirdi; Şəmsi neft və neft məhsullarının daşınması üçün gəmilərin tonnağı üzrə yalnız Nobel firmasına güzəştə gedirdi. Beləliklə, Xəzərdə “Zərdüş” Nobel gəmisi görünəndən sonra Əsədullayev neftdaşıyan, üç “A”- Asiya, Afrika və Amerika adlanan üç tanker aldı. “1870-1917-ci illərə görə Bakının tarixi üzrə sənədlər” toplusunun məlumatlarına görə 1907-ci ildə Nobel firmasında neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 17 verst, Ş. Əsədullayevdə isə 12, 5 verst təşkil edirdi. O, Rusiyada, Türkiyədə, İranda və Avropanın bəzi ölkələrində öz nümayəndəliklərini açdı. Əsədullayev neft biznesi ilə yanaşı xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdu. Ehtiyacı olan ailələr üçün evlər tikir, məktəblər açdırırdı. Onun tərəfindən Bakı real məktəbinin (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutu) tikintisinə böyük məbləğdə pul ayrılmışdı. Əsədullayevin vəsaiti hesabına 1901-ci ildə ilk azərbaycanlı Zivər bəy Əhməd bəyov Peterburqda mülki mühəndislər institutunu bitirdi. Sonradan bu görkəmli memar Əjdərbəyov, Təzə-Pir, Muxtarov (Əmircan kəndində) məscidlərinin layihəsinin müəllifi oldu. İndiyə qədər də Moskvada Kiçik tatar döngəsində Ş.Əsədullayevin vəsaiti hesabına tikilmiş və Tatar mədəniyyəti cəmiyyətinə bağışlanmış bina var. (Bu binada 1 may 1917-ci ildə nəzərdə tutulan 500 nə-

fər əvəzinə 900 nümayəndənin, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Səliyev və başqalarının da iştirak etdiyi Müsəlmanların Ümumrusiya qurultayı açıldı). Ş.Əsədullayevin sahibkarlıq fəaliyyətinin coğrafiyası Xəzər dənizinin fars sahillərindən Avropa şəhərlərinə qədər uzandı. “Romanovlar evinin hakimiyyətinin 300 illiyinin” yubiley nəşrinin “Ticarət və sənaye” bölməsində adı çəkilən daha çox tanınmış 8 azərbaycanlıdan Şəmsi Əsədullayevin adı birinci çəkilir.

Murtuza Muxtarov – neft maqnatıdır; kasıb ailədən çıxmış, fəhləlikdən briqadirliyə, sonra işə firma sahibinə qədər çətin bir yol keçmişdir. Digər Bakı milyonerləri kimi neftin sayəsində varlanmışdı, lakin neft istehsalı üçün müasir texnologiya və avadanlıqlar onun adı ilə bağlıdır. O, xüsusi təhsil almadan özü öyrənmiş istedadlı ixtiraçı idi. Onun “Muxtarov” adı ilə ixtira etdiyi qazma aləti bütün dünyada məşhur idi və bir çox ölkələrə ixrac olunurdu. (Rusiyanın podrat qazması və mexaniki emalatxanalarının iri cəmiyyətlərinə “Murtuza Muxtarov” cəmiyyətindən başqa “Molot”, “Rapid”, “Votan” və “Robur” kimi cəmiyyətləri də əlavə etmək olar.)

Neft sənayeçisinin həyatında ən maraqlı doğuran fakt Muxtarovlar cütlüyünün Azərbaycan (həm də bütövlükdə sovet) operasının gələcək ulduzu Fatma (Katya) Muxtarovanı qızlığa götürmələri idi. Muxtarovun vəsaiti hesabına tikilən çoxlu sayda böyük binalar arasında Əmirçanda və Vladıqafqazda ikimilərəli iki Məscidi, Mərdəkanda axund Abu-Turab məqbərəsinin günbəzini və Bakının mərkəzi küçələrinin birində yerləşən, 1991-ci ildən onun adını daşıyan yarışqlı evi (indiki “Səadət” sarayı) qeyd etmək olar.

İstedadlar və xeyirxah insanlarla zəngin Azərbaycan müasir dövrdə də dünya neft sənayeçiləri sırasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Vahid Ələkbərov

Vahid Yusif oğlu Ələkbərov Bakıda neftçi ailəsində doğulub. Əmək fəaliyyətinə Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda (indiki Neft Akademiyası) təhsil aldığı vaxt «Kaspromneft» müəssisəsinin 2 nömrəli mühəndis-texnoloji xidmətində neft və qaz hasilatı üzrə operator kimi başlayıb. İnstitutu 1974-cü ildə neft və qaz mədənlərinin emalının kompleks mexanikləşdirilməsi və texnologiyası üzrə dağ mühəndisi ixtisası üzrə bitirib.

Növbəti 5 ildə (1974-1979 illərdə) karyerasında sürətli iləriləyiş baş verib. Neft və qaz hasilatı üzrə operator vəzifəsindən başlayaraq, mühəndis-texnoloq, növbə rəisi, baş mühəndis və nəhayət neft yatağının rəisi müavini vəzifələrində çalışmışdır.

1979-1985-ci illərdə Vahid Ələkbərov “Surqutneftqaz” və “Başneft” kimi sənaye birləşmələrinin yüksək vəzifələrində çalışmışdır. 1985-1987-ci illərdə “Başneft”-in baş direktorun 1-ci müavini, 1987-1990-cı illərdə “Koqalimneft”-in baş direktoru olmuşdur. 1990-1991-də SSRİ Neft və Qaz Sənayesi nazirinin müavini və 1-ci müavini vəzifələrini tutmuşdur. 1991-ci ilin sonunda V.Ələkbərov Perm, Volqoqrad və Majeyski (Litva) zavodları ilə «Lanqenpasneftqaz», «Urayneftqaz» və «Koqalimneftqaz» (sonradan bu üç zavodun baş hərfləri «LUKOyl» şirkətinin adına çevrildi) arasında müqavilənin imzalanmasına nail olaraq Rusiyada ilk neft konsernini yaradıb.

Vahid Ələkbərovun başçılıq etdiyi Lukoyl şirkətinin Azərbaycanla aktiv əməkdaşlığı 1994-cü ildə başlamışdır, belə

ki Rusiyanın ən nəhəng neft şirkəti "Əsrin müqaviləsinin" vacib iştirakçılarında oldu.

Lukoyl şirkəti Azərbaycan iqtisadiyyatına 300 milyon dollardan çox sərmayə qoymuşdur. Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsi ilə paralel olaraq Lukoyl Şah-Dəniz və D-222 bloku neft yataqlarında da geniş fəaliyyət aparır. Vahid Ələkbərovun fikrincə, Lukoylun bu layihələrdəki işi, Azərbaycanı vacib strateji partnyor hesab edilməsinə imkan verir.

Lukoylun Azərbaycanda geniş fəaliyyət sahəsinin ələ keçirməsi həm Azərbaycan-Rusiya arasındakı iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, həm də başqa şirkətlərin marağ dairəsinin artmasında prioritet rol oynayır.

V.Ələkbərov dünyada rəsmən milyarder kimi tanınan yeganə azərbaycanlıdır. O, Rusiya vətəndaşdır.

Abdullayev Rövnəq İbrahim oğlu

Abdullayev Rövnəq İbrahim oğlu 1965-ci il aprel 3-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, V.V.Kuybişev adına Moskva İnşaat Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdir.

R.Abdullayev 1989-1990-cı illərdə "28 May" adına NQÇİ-də mühəndis, 1991-94-cü illərdə "Xəzərdənizneftqazınşaat" Trestinin 3 saylı Tikinti Quraşdırma İdarəsində istehsalat-texniki şöbənin rəisi, 1994-97-ci illərdə "Xəzərdənizneftqaztikinti" Trestinin 3 saylı Tikinti Quraşdırma İdarəsində baş mühəndis, 1997-2003-cü illərdə "Xəzərdənizneftqaztikinti" Trestinin müdiri kimi məsul vəzifələrdə səmərəli fəaliyyət göstərmiş, böyük nüfuz qazanmışdır.

Rövnəq Abdullayevin təşkilatçılıq bacarığı və yüksək ixtisası nəzərə alınmış, 2003-cü ilin mart ayının

31-də o, Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunun direktoru kimi çox məsul vəzifəyə irəli çəkilməlidir. 2005-ci ildən in-

diyə kimi ARDNŞ-nin prezidenti vəzifəsində fəaliyyət göstərir.

Rövnəq Abdullayevin ARDNŞ prezidenti kimi fəaliyyəti – yeni neft-qaz yataqlarının işlənməsi, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin istismara verilməsi, neftayırma zavodlarının rekonstruksiyası, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, neft-kimya kompleksinin inkişaf proqramının icrasına başlanılması, genişmiqyaslı sosial layihələrin həyata keçirilməsi, Dövlət Neft şirkətinin xarici sərmayədar və etibarlı partnyor kimi beynəlxalq layihələrdə iştirak etməsi. Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin gələcək prioritetlərə söykənən möhtəşəm neft strategiyasının icra olunması ilə əhəmiyyətli olmuşdur.

Fəxr edirik ki, neft elminin bayraqdarı Dmitri Mendeleeyevin adını daşıyan universitetin məzunuyam (müəllif)

Neft mövzusu **D.İ.Mendeleeyevi** hələ XIX yüzilliyin 60-cı illərində, S.-Peterburq texnoloji universitetinin professoru olduğundan və 1863-cü ildə Qafqaza və Abşerona (Bakıya) ilk səfərini etdikdən sonra maraqlandırdı.

Hadisələri qabaqlayaraq qeyd edək ki, 1860-cı illərdən başlayaraq 40 ildən artıq bir müddət ərzində alim Rusiya neft sənayesinin inkişaf məsələləri ilə dərindən və hərtərəfli məşğul olub və bir neçə dəfə (1863, 1880, 1884, 1886-cı illərdə) Bakı neft

rayonunda olub.

İlk dəfə alim Bakıya Suraxanıda ağ neft zavodunun sahibi Vasili Kokorevin xahişi ilə gəlir. Alimin bir sıra tövsiyələrini həyata keçirərək, müəssisə ağ neft istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirir. 1867-ci ildə Suraxanı zavodu artıq ildə 100 min pud ağ neft hasil edirdi ki, Moskva, S.-Peterburq, Bakı və imperiyanın digər iri şəhərləri də bununla təchiz olunurdu.

1876-cı ildə (21 iyundan 12 iyul tarixinədək) Mendeleyev ABŞ-a, Filadelfiyada keçirilən Ümumdünya sərgisinə yollanır. Səfərin əsas məqsədi ağ neftin qiymətinin düşməsinin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və Amerikada neft işinin müasir vəziyyətinin dəqiqləşdirilməsindən ibarət idi. Mendeleyev "Reports of a Commission appointed for a revision of the revenue system of the US" in 1865-1866-cı illər üzrə, həmçinin "Laws of the US relating to internal revenue" nun amerikan hesabatlarını nəzərdən keçirib və təhlil edib belə bir nəticəyə gəlmiş ki, "...Pensilvaniya neftindən ağ neft almaq çətin deyil, çünki, neftin özü, demək olar ki, yalnız qarışıqlı ağ neftdir, kənara yalnız beşdə birdən bir qədər çox hissə gedir. Bizim Bakı ... texniklərinin distillə ilə bağlı amerikalılardan öyrənəsi bir şey yoxdur, müəyyən qədər götürülməli olan bəzi mexaniki qurğulardır, lakin onlar Amerika zavodları kimi nəhəng zavodlarda səmərə ilə tətbiq oluna və məyasını çıxara bilər".

Amerikada olması alimi inandırdı ki, neftdən yalnız ağ neftin alınması tamamilə düzgün deyil, bu "... keçiləsi, tarixi, ancaq məhvedici səhvdir.

"Qolos" qəzetində (22.09.1880-ci il) dərc olunmuş "Bakı nefti ilə nə etməli?" məqaləsində Mendeleyev neft emalı sənayesinin səmərəli yerləşdirilməsi məsələsini nəzərdən keçirərək, dəfələrlə neft zavodu sahibləri ilə münaqişəyə girərək öz müstəqil fikrində qalırdı. Alim sübut edirdi ki, neft zavodlarını çıxarılma yerlərində deyil, neft məhsullarının istehsalının təşkil olunması üçün zəruri materiallar və işçi qüvvəsinin olduğu yerdə; neftin çatdırılmasının iqtisadi baxımdan sərfəli olduğu yerdə tikmək lazımdır.

1882-ci ildə isə artıq "Nobel qardaşları" firmasının Bakı zavodunda ilk dəfə olaraq neftin Mendeleyev tərəfindən təklif olunmuş fasiləsiz sənaye distilləsi prosesi həyata keçirilib.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tanınmış neft sənayəçisi, "H.Z. Tağıyev" neft firmasının yaradıcısı **Hacı Zeynalabdin Tağıyev** (1838-1924-cü illər) 1872-ci ildə boru kəməri məsələsində Mendeleyevi tam dəstəkləyərək, onun inşasının doğma

Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün necə əhəmiyyətli olduğunu dərk edirdi. Daha sonra, Tağıyevin təşəbbüsü ilə Bakıda başda Ağbala Quliyev (1862-1924-cü il) olmaqla yerli sahibkarlar tərəfindən bu tikintini maliyyələşdirən səhmdar cəmiyyəti yaradıldı.

Öz dövrünün iki görkəmli şəxsiyyətini: böyük alim, Elementlərin dövrü sistemi, Dövrü qanunun yaradıcısı və Qafqazın ən iri sahibkarını birləşdirən dostluq haqqında da danışmaq lazımdır. Onları çox şeylər birləşdirirdi: xüsusilə də iqtisadi maraqlarını hər şeydən yüksək tutduqları Vətənlərinə məhəbbət; entuziazm və işlərində fədakarlıq.

Alim öz nüfuzu ilə istedadlı kimyaçı və neftçiləri hər cür dəstəkləyir, onlara məsləhət və işlə köməklik edirdi. Tağıyevin xeyriyyəçiliyi isə təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Rusiyanın hüduqlarından kənarda belə məşhurdur. Tağıyevin kabinetində stolun üstündə alimin üzərində hədiyyə yazısı olan fotosu var idi.

F.A. Brokqauz və İ.A. Yefronun Ensiklopedik lüğətində (SPb., 1897, t.20, s.941) "Neft" fəslində Mendeleyev Rusiya neft sənayesinin inkişafı işində Tağıyevin xidmətlərini qeyd edib.

"...Bakı neft işinin kifayət qədər mühüm yerli hərəkətvericisi böyük inadla dəniz və Bakı yaxınlığında yerləşən Bibi-Heybət adlanan yeri satın alaraq, orada qazma işlərinə başlamış; demək olar ki, hamısı fontan vurmuş çoxlu qazma quyusu açmış; düz hasilat yerinin yanında böyük zavod təşkil etmiş; öz rus və xarici ticarətini yaratmış və bütün işi həmişə Bakıda baş vermiş bir çox böhranlara sakitcə davam gətirəcək dərəcədə ehtiyatla apararaq, ağ vəsaitlə (1863-cü ildə mən cənab Tağıyevi xırda podratçı kimi tanıyırdım), lakin bütün əməliyyatlara ağılla yanaşaraq, neft işi sayəsində sürətlə vəsait yığmağın bariz nümunəsi olaraq qalan Hacı Tağıyev hesab olunmalıdır".

80-90-cı illərdə "H.Z. Tağıyev" firması öz neft emalı zavodlarının gücünə görə 4-cü yeri tuturdu ("Nobel qardaşları" firması, Rotsildin "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti" və "Xəzər ortaqlığı"ndan sonra). Məşhur ingilis səyyahı, yazıçı və jurnalisti Çarlz Marvinin (1854-1890-cı illər) 1886-cı ildə Londonda nəşr olunmuş "Bakı - Avropa nefti" kitabında göstərilir ki, Ta-

ğiyev zavodlarında Bakı neftindən yeni yanacaq – benzin alınan ilk şəxslərdən biri idi. Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin inşasının ən qızgın tərəfdaşları Rotşild qardaşları – baronlar Alfons və Edmond idi. Boru kəmərinin inşasını sürətləndirmək üçün onlar Lion kredit cəmiyyətinin S.-Peterburq şöbəsində 4%-li daxili borc istiqrazları şəkildə 1 mln. rubl girov qoymuşdular. 1897-ci ilin aprel ayında, əsas inşaat işlərinin başlanması ərəfəsində Alfons Rotşild S.-Peterburqa yazırdı: “Bizim başlamaq arzusunda olduğumuz işin ona yatırılmış kapitalla mənfəət gətirəcəyinə və ölkənin sənaye və kommertiya baxımından inkişafına yardım edəcəyinə ümid etmək üçün mənim bütün əsaslarım var”.

Vladimir Qriqoryeviç Şuxovun (1853-1939-cu illər) adı demək olar ki, öz parlaq izini qoymadığı elə bir sahəsinin qalmadığı Bakı neft işi ilə sıx bağlıdır. Hadisələri qabaqlayaraq qeyd edək ki, Şuxovun həyatının bu dövrü ən uzunmüddətli və məhsuldarlarından biri olub, Şuxovun ixtira etdiyi krekinq prosesi isə neftin distilləsi işində xüsusi bir dövr təşkil etdi, çünki avto- və aviamotorlar üçün çox qiymətli yanacaq – benzinin alınmasına yardım etdi.

Neftin quru ilə nəqli məsələsini Şuxov aşağıdakı kimi həll edir: o onu su kimi boru kəməri ilə vurmağı təklif edir. Və artıq 1878-ci ildə, o, iyirmi yaşlı mütəxəssis, A.V.Barinin rəhbərliyi altında Nobel qardaşları firması üçün Rusiyada ilk kəmə, uzunluğu 9 km və diametri 3 dm olan Balaxanı – Qara şəhər neft kəmərinə layihələndirir və inşa edir (neft Balaxanı neft mədənlərindən Bakıda, Qara şəhərdə yerləşən neftayırma zavodlarına vurulur).

1879-cu ildə uzunluğu 12 km olan ikinci Balaxanı – Qara şəhər neft kəməri istismara verilir. 1884-cü ildə isə Balaxanı mədənlərində sutkada 200 min pudan çox neft ötürmək qabiliyyə-

tinə malik artıq 5 neft kəməri var idi; bütün bu neft kəmərləri istedadlı mühəndislər Aleksandr Bari və Vladimir Şuxovun rəhbərliyi altında inşa edilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcədən Abşeronda neft 200 funtadək tutuma malik, nefti buruğunun yaxınlığında yerləşən taxta çənlərdə saxlayırdılar, daha sonra onu 70 min funtadək tutumu olan yeraltı torpaq anbarlarında saxlamağa başladılar. Quyuların güclü fontan verdiyi halda yeraltı anbarlar 2 saat ərzində dolurdu, amma bu zaman çoxlu neft torpağa hopur və buxarlanırdı. Belə saxlanmanın əlverişli olmadığını – böyük itkiləri nəzərə alaraq, “Nobel qardaşları” firması Rusiyada A.V.Barinin, Şuxovun (artıq bizə məlum olduğu kimi) baş mühəndis işlədiyi inşaat kontoru ilə sıx əməkdaşlıqda rezervuar xidməti yaratmağa başlayır. Neft və neft məhsullarının saxlanması məsələsi Şuxov tərəfindən böyük pərçimli dəmir rezervuarların qurulması yolu ilə müvəffəqiyyətlə həll olundu (bütün Rusiya boyu 20 mindən artıq metal rezervuar tikildi; onların konstruksiyası bu günlərdə saxlanılıb).

1888-ci ildə Şuxov verilmiş keyfiyyətli məqsədli neft məhsulları almağa imkan verən defleqmotor işləyin hazırlayır. İki ildən sonra o bu ixtiraya 9783 sayılı patent alacaq. Bakıda bu defleqmotorlar “Nobel qardaşları” və “Elrix” firmalarının zavodlarında quraşdırılacaq. Benzin zavodundan başqa bütün neftayırma zavodlarında əks cərəyan prinsipindən istifadə olunurdu, yağ distillyatlarının mazutdan çəkilməsi qızdırılmış su buxarı ilə aparılırdı. Şuxov defleqmotorları sayəsində bütün Nobel zavodlarında isti yay dövründə texnoloji suyun soyudulması üçün soyuducu qurğular quraşdırmağa və istifadə etməyə başladılar. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, müasir krekinq prosesi öz aparatura tərtibatı və geniş tətbiqinə görə məhz 24 yanvar 1890-cı il tarixində Sergey Qavrilovla birlikdə rəsmi olaraq tamamilə yeni təzyiq altında fasiləsiz krekinq prosesini qanuniləşdirmiş Şuxova borcludur.

Həmin dövrdə ağ neft xam neftin distilləsi zamanı əsas məhsul idi: məsələn, 3 t Bakı neftindən 1 t ağ neft alınır, 2 t isə neft mazutları təşkil edirdi. Şuxovun metodu da neft qalıqlarından əlavə ağ neftin çıxarılması üçün nəzərdə tutulmuşdu, çünki yük-

sək temperatur və təzyiqin təsiri altında neft mazutunun tərkibinə daxil olan ağır (yüksək temperaturda qaynayan) fraksiyaların daha mürəkkəb molekulları ağır neft və benzinin tərkibinə daxil olan daha sadə molekullara parçalanırdı.

Rüstəmbəyov Fətullabəy (1867-1946-cı illər) – görkəmli mühəndis-texnoloq. 1893-cü ildə S.-Peterburq texnoloji institutunu bitirib. 1906-cı ildən 1919-cu ilədək 1887-ci ildə təsis olunmuş “Nağiyev Musa” firmasının baş müdiri olub; 1923-1930-cu illərdə ən iri sovet birliyi olan “Azneft”in texniki direktoru vəzifəsini tutub; 1923-cü ildə “Azneft”də onun rəhbərliyi altında M.Kapelyuşnikov tərəfindən ixtira olunmuş turbobur uğurla sınaqdan keçir. 1929-cu ildə ABŞ-a ezam olunur. 1934-1937-ci illərdə “Azneftlayihə” trestinin baş mühəndisi işləyir. 1925-ci ildə

sovet (Azərbaycan) neft işinin inkişafında əvəzsiz köməyə görə Əmək Qızıl Bayraq ordeni ilə təltif olunur; M.Kalinin ona şəxsi təşəkkürünü bildirir. Uzun müddət V.Q.Şuxovla birlikdə sonuncunun ölümünədək məhsuldar iş birliyi aparır. 1934-cü ildə “Azərbaycan neft sənayesi” jurnalında məqalələr və oçerklər silsiləsi dərc etdirərək, yerli və xarici təcrübənin öyrənilməsi əsasında dünya neft praktikasında ilk dəfə olaraq sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının, Xəzərdə qazma işlərinin təşkili və neft quyularının qazılmasının nəzəri və praktik əsaslarını izah edir. Bu məqalələrdə o ilk dəfə olaraq dəniz neft yataqlarının istismarı haqqında təkliflərini verir və Xəzər dənizində 6 potensial-perspektiv şelf sahələrini sadalayır. Onun fikrinin doğruluğu 1949-cu ildə bütün dünyada məşhur olan Neft Daşları yatağının kəşfi ilə təsdiq olunur. Zavodda alınmış aviabenzin 90-95 oktan ədədi və aşağı donma temperaturuna malik olacaq. Bir ildən sonra, 1932-ci ildə Bakıda Şuxov-Kapelyuşnikov-Rüstəmbəyov sistemli krekinq zavodunda SSRİ-də ilk

dəfə olaraq yüksək temperaturlu krekinq prosesi (510°C və daha yüksək) həyata keçiriləcək ki, nəticədə də sürətləndirilmiş rejimlərdə işləyən motorlar üçün yüksək aromatisasiyalı benzinlər (52%-dək) alınacaq.

Şuxov tərəfindən təklif olunmuş və qurulmuş distillə qazanlarının qızdırıcıları, qarışdırıcı və su təmizləyicilərin orijinal konstruksiyalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, onun tərəfindən icad olunmuş su-boru qazanları (“Şuxov qazanları” kimi məşhurdur); konstruksiyasına görə sadə və orijinaldır, quraşdırılması, təmizlənməsi və təmirinin sadəliyi nəticəsində daşınması asandır; ona məxsus sistemli buxar qızdırıcısı ilə təchiz olunub.

Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, Vladimir Şuxovun bütün mühüm ideya, ixtira və qurğularından (onlar isə tək-cə neft işində olmayıb) ən əhəmiyyətli neftin onun tərəfindən ixtira olunmuş, Bakının və ümumilikdə bütün Rusiyanın neft işində inqilab etmiş krekinq prosesidir.

Bəşəriyyətin faşizm üzərində qələbəsinin 60 illiyi və alimin 100 illiyi münasibətilə BMT-də **Y.H.Məmmədəliyev**in ixtiralarının nasizmin darmadağın edilməsindəki əhəmiyyətinə həsr olunmuş xüsusi iclas keçirildi. 2005-ci il UNESCO tərəfindən sülh və tərəqqinin müdafiəsinə əvəzsiz töhfə vermiş görkəmli kimyaçı, gözəl insan, patriot və humanist Yusif Məmmədəliyev ili elan edilib.

Tanınmış dövlət xadimi, SSRİ-nin iri neft-qazçıxarma regionları – Azərbaycan, Volqa və Uralın (“ikinci Bakı”) və Qərbi Sibirin (“üçüncü Bakı”) istismarının təşkilatçısı N.K.Baybakov xüsusilə qeyd edirdi ki, “...Bakı ölkənin əsas neft rezervuarı, döyüşən ordunun hərbi texnikasının yanacaq təchizatının əsas mənbəyi idi. Bütün ölkə neftçıxarmasının 70-75%-i, aviasiya benzininin istehsalının 85-90%-i onun payına düşürdü; o SSRİ-nin Hərbi Dəniz Qüvvələrini

sortluq yanacaq – sürtkü materialları ilə təmin edirdi”.

Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında neft kimyaçıları qrupu tərəfindən benzolun alkiləşdirilməsi üsulunun geniş və intensiv öyrənilməsi artıq 1942-ci ildə neft xammalından toluolun yeni sintezi prosesinin işlənilib hazırlanması və istehsalatda tətbiqinə gətirib çıxardı. Bu İttifaqın müdafiə sənayesinin inkişafına mühüm töhfə idi, çünki partlayıcı maddələrin yaradılması üçün toluol resursları nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı.

Daha sonra, Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında nisbətən qısa müddət ərzində sənaye miqyasında kumolun – aviasiya benzininin yüksəkoktanlı komponentinin alınması təşkil olundu.

Məmmədəliyevin motor yağlarının köpüklənməsinin qarşısının alınması üzrə mühüm işlərini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

40-cı illərin sonları – 50-ci illərin əvvəllərində Məmmədəliyev bir sıra tədqiqatları ilə xarici neft kimyaçıları qabaqlayırdı: dünya elmi ədəbiyyatında ilk dəfə onun tərəfindən sikloparafınların kükürd turşusunun iştirakı ilə olefinlərlə alkiləşməsi təsvir olunub, həmçinin haloidbenzolların alkiləşməsi prosesi təklif olunub.

Məmmədəliyevin işləri dünya elm ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunub. 1946-cı ildə Amerikanın “Review of Petroleum Technology” (v.8, s.373) jurnalı alimin tədqiqatlarının nəzəri əhəmiyyətini belə qeyd edib: “Alkiləşdirmə reaksiyasının nəzəri aspektinin öyrənilməsi sahəsində Y.H.Məmmədəliyevin “Aviasiya yanacaqlarının istehsalında alkiləşdirmə reaksiyası” monoqrafiyası ən yüksək qiymətə layiqdir.

Azneftkombinatın o zamankı rəhbəri S.A.Vəzirov 1943-cü ilin sonlarında Məmmədəliyevə belə xarakteristika verib: “Professor – kimya elmləri doktoru yoldaş Məmmədəliyev Böyük vətən müharibəsi dövründə katalitik alkiləşdirmə - dealkiləşdirmə reaksiyasına əsaslanan üç mühüm prosesi işləyib hazırlayıb və yarımzavod miqyasında yoxlayıb... Beləliklə, gənc alim, professor, doktor Məmmədəliyevin səmərəli fədakar yaradıcı əməyi artıq Azneftkombinata Qızıl Ordunu yüksəkoktanlı aviabenzin-

lərlə təmin etmək işində böyük yardım göstərüb və gələcəkdə mühüm müdafiə neft məhsullarının hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması üçün perspektivlər açır”. (Cəbhənin aviasiya yanacağı ilə təmin olunmasına görə professor Y.H.Məmmədəliyev 1944-cü ildə Lenin ordeni ilə təltif olunub). O, Azərbaycan SSR EA yarandıqdan (1945) sonra Neft İnstitutuna rəhbərlik etmişdir.

M.Nağıyev, istilik krekinqinin timsalında neft elmində ilk dəfə olaraq təkrar dövretmənin köməyi ilə kimyəvi proseslərin intensivləşdirilməsinin nəzəri əsaslarını qoydu: o, resirkulyasiya əmsalı ilə benzinin çıxması arasında asılılığı müəyyənləşdirən tənlik qurdu.

Mühəndis-texnoloq **E.Tağıyev** neft işi sahəsində məşhur elmi kəşflərinə görə üç dəfə SSRİ Stalin (dövlət) mükafatının laureatı oldu: 1942-ci ildə – turbin qazma metodunu işləyib-hazırladığına görə; 1947-ci ildə – maili-istiqamətlənmiş qazma metoduna görə; 1952-ci ildə isə çoxlüləli qazmaya görə. Neft praktikasında ilk dəfə olaraq 1936-1940-cı illərdə (P.P.Şumilov və E.İ. Tağıyev və başqalarının rəhbərliyi altında) rotlrulu qazma ilə rəqabət apara biləcək çox pilləli reduktorsuz çox güclü turbo- bur (qazma maşını) yaradıldı.

Akademik **M.F.Nağıyev** elmi-tədqiqat fəaliyyətini elmi təşkilat işi ilə uzlaşdıran görkəmli alimlərdəndir. O, uzun müddət akademiya institutlarına rəhbərlik etməklə yanaşı, 1952-57-ci il-

lərdə AMEA-nın Fizika-Texnika bölməsinin akademik-katibi, 1957-59-cu illərdə AMEA-nın vitse-prezidenti, 1961-66-cı illərdə isə AMEA-nın baş elmi katibi olmuşdur. 1958-ci ildən ömrünün sonuna kimi keçmiş SSRİ Ali Təhsil Nazirliyi nəzdindəki Ali Attestasiya Komissiyasının üzvü olmuşdür. O, həmçinin keçmiş SSRİ-dəki Neft konqresinə dair Beynəlxalq komitə-

nin (1962), Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası Kimya Komissiyasının (1960-75) üzvü olmuşdur. Akademik M.F.Nağıyev elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, pedaqoji işlə də daim məşğul olmuşdur. O, uzun müddət ASİ-nin kimya texnologiyası fakültəsində «Krekinq proseslərinin texnologiyası» fənnindən dərs demiş, 1959-60-cı illərdə BDU-nun «Fiziki-kimya» kafedrasına rəhbərlik etmiş və «Kimyəvi kinetika» sahəsi üzrə xüsusi kurslardan tələbələrə müəhazirələr oxumuşdur.

Ana dilimizdə neftin texnologiyasına dair ilk dərslik onun qələminin məhsuludur. «Kimya texnologiyasında resirkulyasiya proseslərinin nəzəriyyəsi», monoqrafiyasını dünyanın bir sıra (ingilis, alman, Çin) dillərinə tərcümə etmişdir. Akademik M.F.Nağıyev əsas elmi işləri neft kimyası və texnologiyası, kimyəvi reaksiyaların kinetika və termodinamikasına həsr edilmişdir. Onun adı ilə yeni bir elm sahəsi – kimya texnologiyasının nəzəriyyəsi yaranmış və inkişaf edərək müstəqil bir elm səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Çox böyük elmi dünyagörüşünə malik olan M.F.Nağıyev fizika, kimya, kibernetika, riyaziyyat və iqtisadiyyat kimi elmləri özündə birləşdirən resirkulyasiya proseslərinin nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu işə mürəkkəb kimya-texnologiya prosesləri kompleksinin optimallaşdırılması və idarə edilməsinin mümkün olan yeganə elmi yoludur. Bütün dünyada etiraf edilmişdir ki, resirkulyasiya nəzəriyyəsindən istifadə edilmədən kimya kombinatlar qurğularını, hətta ayrıca reaktorları belə layihələşdirmək qeyri-mümkündür.

M.İ.Rüstəmovun elmi tədqiqatlarının istiqaməti heterogen-katalitik proseslərinin texnologiyasını, neft emalı və neft kimya prosesləri üçün katalizatorların yaradılmasını, neft emalı məhsullarının keyfiyyətlərinin yüksəldilməsini əhatə edir. O, heterogen-katalitik prosesləri aparmaq üçün lift reaktorlarının hidrodinamikasını, kiçik ölçülü mikrosferik katalizatorların, qaynar lay və lift reaktorlar sistemində kimyəvi proseslərin effektivliyini nəzəri cəhətdən tətqiq etmiş, mikrosferik katalizatorların axıcılıq indeksinin proseslərin effektivliyinə təsirini öyrənmişdir. Akademik M.Rüstəmov yüksək effektivliyi Q. 43-107 katalitik krekinq

kompleksinin müəlliflərindən biridir. Bu proses Bolqarıstan, Rusiya, Ukrayna, Latviya, və Azərbaycan neft emalı zavodlarında istismar olunur. Onun tədqiqatlarının bir qismi neft emalı məhsullarının keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə hidrokrekinq, hidroizomerləşmə, destruktiv izomerləşmə, seolit katalizatorları iştirakında oksigenli əlavələrin alınması proseslərinin yaradılmasına həsr edilmişdir. Nəticədə tərkibində qurğuşun olmayan, ekoloji cəhətdən təmiz Aİ-93-, Aİ-95 avtomobil benzinlərinin alınma texnologiyası təklif etmişdir. M.Rüstəmov Azərbaycanda hidrogen energetikası sahəsində tədqiqatların əsasını qoymuşdur. Onun tərəfindən Azərbaycanda neft emalı qaz emalı və neft kimya sənayesinin inkişaf konsepsiyası yaradılmış və onun əsasında neft emalı zavodlarının 2010 ilə kimi koimpreks modernizasiyasının tərkib hissəsi və sxemi hazırlanmışdır. M.Rüstəmov bir çox Beynəlxalq və Respublikada fəaliyyət göstərən elmi şuraların və assosiasiyaların üzvü olmuşdur, Beynəlxalq konfranslarda, Simpoziumlarda Azərbaycanı təmsil etmişdir.

Azərbaycan elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan **Azad Mirzəcanzadə** ölkəmizdə tətbiqi mexanika və neft-mədən işləri sahəsində qiymətli araşdırmaları ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Neftin çıxarılmasında texnoloji proseslərin mexanikası, riyazi fizika metodlarının neft sahəsində tətbiqi ilə bağlı problemlər onun tərəfindən fundamental elmin nəzəri məsələləri səviyyəsində araşdırılmışdır.

Alimin neft və qaz-kondensat yataqlarının mənimsənilməsi və istismarının əsaslarına həsr olunmuş tədqiqatlarında neft sənayesinin qazma, istehsal və neft maşınqayırması kimi sahələrinin aktual problemləri öz həllini tapmışdır. 400-ə yaxın elmi əsərin, 50-dən artıq ixtira və patentin müəllifi olan Azad Mirzəcanzadə özünün elmi fəaliyyətində neft və qaz çıxarılması proseslərinin global optimallaşdırılma-

sına xüsusi diqqət yetirmişdir. Dəniz neft yataqlarının işlənməsinin dinamik metodlarının hazırlanması və tətbiq edilməsi tanınmış alimin başlıca elmi nailiyyətləri sırasındadır. Yaradıcılığının son dövründə onun tədqiqatlarının əsas elmi istiqamətlərini neft-qaz yataqlarının sinergetik analizi təşkil edirdi.

Elmi nailiyyətləri

- Maye və qabların süzülməsində başlanğıc təzyiqlər qradienti nəzərə alınmaqla qanun təklif edilmişdir. Məsaməli mühidə qazkondensat sistemlərinin süzülməsi və özlü plastik mayelərin hərəkətini təsvir edən differensial tənlik təklif edilmişdir.
- Süzülmənin relaksasiya qanunu təklif edilməsi qazkondensat sistemləri və qeyri-niuton neft yataqlarının işlənməsinin metodik əsasları işlənmiş və tətbiq edilmişdir.
- Mürəkkəb şəraitdə quyuların qazılmasının hidrodinamik əsasları işlənmişdir.
- Quyuların qazılması, neft-qaz yataqlarının işlənməsi və neft nəqlinin iş rejimlərinin tənzimlənməsi üçün müxtəlif fiziki sahələr təklif və tətbiq edilmişdir.
- Neftqazçıxarmanın texnoloji prosesləri üçün sistemli təhlil işlənmişdir. Dəniz neft yataqlarının işlənməsinin dinamik metodları yaradılmış və tətbiq edilmişdir.

Fərman Salmanov

1961-ci ildə Qərbi Sibirin Tümen vilayətinin nəhəng neft və qaz yataqlarını kəşf etmiş məşhur azərbaycanlı geoloq.

Fərman Qurban oğlu Salmanov 28 iyul 1931-ci ildə Şəmkir rayonunun Morul kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi yüksək qi-

mətlərlə başa vuran Fərman Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Dövlət Neft Akademiyası) geoloji-kəşfiyyat fakültəsinə daxil olur.

Ali təhsilini başa vurduqdan sonra Kuzbasa neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatına göndərilir. O tezliklə Kuzbasın heç bir neftlilik-qazlılıq potensialının olmadığı qərarına gəlir və Sovet rəsmilərinin icazə olmadan kəşfiyyat qrupundan olan könüllülərlə Sibirin Surqut bölgəsinə getməyi qərara alır.

O vaxt Sovet geoloji dairələrində Sibir perspektivsiz ərazi kimi təqdim edilirdi. Rəsmi dairələr Salmanovun bu qərarına görə ona qarşı cinayət işi qaldırmaq istəyirlər, lakin komandasının tətillə hədə-qorxuları hakimiyyət dairələrinin misiyaya razılıq verməsi ilə nəticələnir.

Salmanov 1961-ci ilin 21 mart tarixində Megion yatağını kəşf edir. Yatağa qazılmış ilk kəşfiyyat quyusu neft fontanı verir. Salmanov əleyhdarlarına belə bir məktub yazır: "Möhtərəm yoldaşlar, Megyonda 2180 metr dərinlikdən neft fışqırır. Aydınıdır". Salmanovun SSRİ Geologiya nazirliyindəki əleyhdarları hadisənin təbii anomaliya olduğunu deyir və neft fantanın tezliklə tükənəcəyini bildirirdilər.

Salmanov Üst-Balıqda ikinci neft-qaz yığımını kəşf etdikdən sonra Kommunist Partiyasının 22-ci konqresinə Sovet lideri Nikita Xruşova məktub ünvanlayır. "Mən neft tapmışam. Bax belə". Tezliklə Sovet liderləri Salmanovun kəşflərinin əhəmiyyətini dərk edirlər və Sibir qısa müddətə ölkə iqtisadiyyatının əsas aparıcı qüvvəsinə çevrilir.

Fərman Salmanov ömrünün 50 ilini Sovet İttifaqı və Rusiya Federasiyasının neft-qaz sənayesinə həsr etmiş, 100-dən artıq nəhəng neft-qaz yatağını kəşf və ya onların kəşfində iştirak etmişdir. Belə nəhəng yataqlardan Mamontov, Megiyon, Pravdinsk, Üst-Balıq, Surqut, Urengoy, Yamburq və s. misal göstərmək olar. 1966-cı ildə Salmanov Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, 1970-ci ildə isə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür. 1978-ci ildən 1987-ci ilə qədər Salmanov Tümen vilayətinin neft-qaz kəşfiyyatı idarəsi "Qlavtumengeologiyaya" rəhbərlik etmişdir.

1987-1991-ci illərdə SSRİ Geologiya nazirinin birinci müavini işləmişdir. Ölümünə qədərki dövrdə isə Rusiyanın "İtera Qaz Şirkəti" prezidentinin məsləhətçisi kimi çalışmışdır.

Fərman Salmanov eyni zamanda geologiya-minerologiya elmləri doktoru, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvu olmuşdur. Görkəmli geoloq 160-dan artıq monoqrafiya və elmi əsərlərin müəllifidir. O Xanti-Mansi və Yamalo-Nenets Muxtar dairələrinin, Surqut şəhəri və Texas ştatının fəxri vətəndaşı seçilmişdir.

Əliyev Natiq Ağa Əmi oğlu

Əliyev Natiq 1970-ci ildə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunu (indiki Neft akademiyasını) bitirib. İş fəaliyyətinə "Xəzərdənizneft" İB-də başlayıb. 1971-1974-cü illərdə aspiranturanı bitirərək geologiya-mineralogiya elmləri namizədi adını alıb. Dənizdə geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmasında, yeni mədənlərin aşkar edilməsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. 1993-2005-ci illərdə ARDNŞ prezidenti olub.

ARDNŞ-nin prezidenti kimi çalışdığı dövrdə Azərbaycan neft sənayesinin inkişafına, xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsinə, peşəkar kadrların hazırlanmasına töhfələr vermişdir. Bu dövrdə həmçinin xəzərin böyük dərinliklərində yerləşən sahələrdə dərin kəşfiyyat quyularının qazılması məqsədilə "Dədə Qorqud" (keçmiş "Kaspmorneft") yarımdayma üzən qazma qurğusu təmir və modernizə edilmişdir. Digər qurğu "İstiqlal" (keçmiş "Self-5") yarımdayma üzən qazma qurğusu təmir və modernizə edilərək, 50-700 m dəniz dərinliyində 7620 m dərinliyə qədər quyu qazmaq mümkün olmuşdur.

N.Əliyev Beynəlxalq Şərq Neft Akademiyasının akademi-

kidir. Bir neçə dövlət mükafatlarına layiq görülüb. Hal-hazırda Sənaye və Energetika naziridir.

Yusifzadə Xoşbəxt Bağı oğlu

Xoşbəxt Bağı oğlu Yusifzadə Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirdikdən sonra əmək fəaliyyətinə "Dənizneft" İstehsalat Birliyində başlamış və sonra "Neft Daşları" Neftqazçıxarma İdarəsində 10 ildən çox bir müddətdə böyük geoloq, idarənin baş geoloqu vəzifələrində işləmişdir. 1970-ci ildən 1990-cı ilə qədər 22 il

fasiləsiz olaraq Dənizdə Neft və Qazçıxarma İstehsalat Birliyində baş direktorun müavini – baş geoloq vəzifəsində çalışmışdır.

Dünyada tanınmış "Bahar", "Səngəçal"-"Duvani"-"Xərzirə", "Bulla-dəniz", "Günəşli", "Azəri", "Çıraq", "Kəpəz" və bu kimi dənizdə 17 neftqazkondensat yataqları bilavasitə onun rəhbərliyi və iştirakı ilə kəşf edilmişdir.

1960-cı ildə namizədlik, 1987-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, alimlik dərəcəsi almışdır.

Onun axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılması üçün işləyib hazırladığı mərtəbələrle kəşfiyyat metodikası Xəzər dənizi sahəsində bir sıra yataqlarda tez bir zamanda kəşfiyyat işlərinin başa vurulub istismara verilməsi üçün imkan yaratmışdır.

X.B.Yusifzadənin rəhbərliyi altında Xəzər dənizində neftqaz yataqlarının səmərəli işlənməsində suvurma üsulunun geniş tətbiqi işlənmə prosesinin effektivliyinin artmasına imkan vermişdir.

Dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq açıq dənizdə Neft Daşları yatağında neftvermə əmsalının 50%-dən çox olmasında onun danılmaz rolu vardır.

X.B.Yusifzadə dərc olunmuş 127 elmi əsərin müəllifidir ki, bunlardan 8-i monoqrafiya, 10-u isə xarici jurnallarda dərc olunmuş elmi məqalələrdir.

O, beynəlxalq Şərq Neft Akademiyasının akademiki və birinci vitse-prezidenti, Rusiyanın Beynəlxalq Mühəndislər Akademiyasının müxbir üzvüdür. Böyük xidmətlərinə görə ona iki dəfə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatı verilmişdir. (1982, 1991). İki dəfə “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Şərəf Nişanı” və “İstiqlal” ordenləri, müxtəlif medallar və fəxri fərmanlarla təltif edilmiş, Azərbaycan Respublikasının “Əməkdar mühəndisi”, SSRİ-nin “Fəxri neftçisi”, “Yer təkinin fəxri kəşfiyyatçısı” kimi adlara layiq görülmüşdür.

Hazırda X.B. Yusifzadə ARDNŞ-nin geologiya, geofizika və yataqların işlənməsi üzrə 1-ci vitse-prezident vəzifəsində çalışır.

X.B. Yusifzadə Respublikada neft kontraktlarında fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin istehsalat sahələrində və yataqların geologiya, geofizika, qazıma və işlənməsi üzrə texniki-texnoloji və texniki-iqtisadi layihələrinin tərtib edilməsinə bilavasitə rəhbərlik edir.

Baybakov Nikolay Konstantinoviç

N.K. Baybakov 1932-ci ildə Bakının neft mədənlərində fəaliyyətə başlamışdır. 1937-ci ildən Bakıda və Kuybişevdə neft sənayesi sahəsində rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. O, 1940-cı ildən SSRİ xalq neft sənayesi komissarının müavini, 1944-cü ilin noyabrından komissarı, 1946-1948-ci illərdə SSRİ-nin cənub və qərb rayonlarının neft

sənayesi naziri, 1948-1955-ci illərdə SSRİ Neft sənayesi naziri, 1955-1957-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti Dövlət Plan Komissiyasının sədri, 1957-1958-ci illərdə RSFSR Dövlət Plan Komitəsinin sədri, RSFSR Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini, 1958-1963-cü illərdə Krasnodar, sonra Şimali Qafqaz iqtisadi rayonları Xalq Təsərrüfatı Şuralarının sədri, 1963-1965-ci illərdə SSRİ Dövlət Plan komitəsi yanında Dövlət Kimya Komitəsinin

sədri – nazir, Dövlət Neftçixarma Sənayesi Komitəsinin sədri – nazir, 1965-ci ildən SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini – Dövlət Plan komitəsinin sədri vəzifələrində işləmişdir.

N.K. Baybakov Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında böyük töhfəsinə, Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə “Şöhrət Ordeni” ilə təltif edilmişdir.

O, texniki elmləri doktorudur, Lenin mükafatı laureatıdır. 5 dəfə Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və digər medallarla təltif edilmişdir. Rusiya İctimai Elmlər Akademiyasının üzvü, Beynəlxalq Yanacaq Energetika Kompleksi Akademiyasının akademiki, Sosialist Əməyi Qəhrəmanıdır.

Sabit Orucov

S.A.Orucov ayrı-ayrı vaxtlarda SSRİ neft sənayesi nazirinin müavini (1949-1953, 1955-57-ci illər), Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri və Azərbaycan Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1957-59-cu illər), SSRİ Nazirlər Soveti nəzdində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin daimi nümayəndəsi (1959-62-ci illər), SSRİ Kimya, Neft və Yanacaq Sənayesi Dövlət Komitəsinin sədr müavini, SSRİ Dövlət Plan Komitəsi sədrinin 1-ci müavini (1962-65-ci illər), SSRİ neftçixarma və neft sənayesi naziri vəzifələrində çalışmışdır.

Bir sıra elmi işlərin və ixtiraların müəllifi olmuş S.A.Orucov texniki elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

Dəfələrlə Ümumdünya Konqreslərində (Moskva, Yaponiya, İngiltərə, Kanada) məruzələr etmiş. Dünya neft Konqreslərinin vitse-prezidenti seçilmişdir (8-ci, Moskva).

S.A. Orucovun xidmətləri dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin mükafatı, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan SSR əməkdar elm və texnika xadimi adlarına layiq görülmüşdür. 2 dəfə Lenin, “Oktyabr İnqilabı”, 4 dəfə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordenləri və medallarla təltif edilmişdir.

Urenqoy Neft və Qazçıxarma İB-nə S.A.Orucovun adı verilməmişdir. “Xəzərdənizneftdonanma”sının sərnəşinin gəmilərindən biri onun adını daşıyır.

Vəzirov Süleyman Azad oğlu

Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Azərbaycan SSR Əməkdar elm və texnika xadimi, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı Süleyman Azad oğlu Vəzirov 1928-ci ildə Azərbaycan Politexnik İnstitutunun dağ-mədən fakültəsinə daxil olmuşdur. Onun bu ixtisası seçməsinə “Azneft” İB-nin baş mühəndisi Fətullabəy Rüstəmbəyovun böyük təsiri olmuşdur. 1932-ci ildə İnstitutu bitirdikdən sonra S.A.Vəzirov “Artyom adası”na göndərilmiş, burada o, əvvəl istismar üzrə mühəndis, daha sonra iriləşdirilmiş qrupun müdiri olmuşdur.

1935-1937-ci illərdə “Molotovneft” Trestində mədən müdirinin müavini, 1937-40-cı illərdə “Kaqanoviç” trestinin baş mühəndisi vəzifələrində çalışmışdır.

O, 1948-49-cu illərdə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyində texniki idarənin rəis müavini vəzifəsində işləmişdir.

Respublika hökumətinin zəmanəti ilə SSRİ Nazirlər Soveti 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyi yaratdı. Neft naziri S.A.Vəzirov təyin edildi.

Görülmüş tədbirlər sayəsində “Qaradağ”, “Kürovdağ”, “Mişovdağ”, “Zirə”, “Qalmaz”, “Qum adası”, “Pal-

çıq pilpiləsi” neft və qaz kondensat yataqları aşkar edildi, “Neft Daşları” yatağı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirildi. Quruda və dənizdə kəşfiyyat işlərinin həcmi artırıldı.

S.A.Vəzirovun xidmətləri hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 5 dəfə Lenin, 6 dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri və bir çox medallarla təltif olunmuşdur.

Mehdiyev Şəfaət Fərhad oğlu

Ş.F.Mehdiyev 1934-cü ildə ildə dağ-mədən mühəndisi ixtisas üzrə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun (indiki Neft Akademiyası) “Geoloji Kəşfiyyat” fakültəsinə bitirmişdir.

1933-1941-ci illərdə bir sıra aparıcı geoloji təşkilatlarda fəaliyyət göstərmişdir. 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, mərdlik nümunəsi göstərərək zabıt rütbəsinə yüksəlmişdir. 1945-ci ildə “Abşeron yarımadasının neft yataqlarının geotermiyası” mövzusunda namizədlik, 1950-ci ildə isə “Lənkəran vilayətinin geoloji quruluşu və neftlilik perspektivliyi” mövzusunda

doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. 1954-1958-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutunun direktoru olmuşdur. 1955-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1958-ci ildə həqiqi üzvü seçilmişdir. 1958-1965-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru işləmişdir. 1965-ci ildən Geologiya İnstitutunun “Neft və qaz geologiyası” şöbəsinin rəhbəri olmuşdur. Neft və qazın geologiyası və geokimyası sahəsində böyük alim və neftçi geoloqların Azərbaycan məktəbinin əsasını qoyanların birincilərindən, neft mənşəyinin dərinlik biogen nəzəriyyəsinin isə müəllifi olmuşdur. Respublikanın termal və bitumlu suların, bitumlu süxurların sənayesində istifadə edilməsinin elmi əsasını vermişdir.

“Azərbaycan SSR neft-qaz yataqları və perspektiv strukturları” xəritəsinin baş redaktoru və əsas müəllifi olmuşdur. O, geologiya elminin tarixi üzrə SSRİ-də Beynəlxalq Komissiyanın müxbir üzvü, SSRİ Elmlər Akademiyasının regional Komissiyası Elmi Şurasının sədri olmuş, 400-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 40 monoqrafiyanın müəllifidir. O, Azərbaycanın Dövlət Mükafatına, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi, SSRİ-nin Fəxri neftçisi, SSRİ-nin qaz sənayesinin Fəxri işçisi adlarına layiq gö-

rülmüşdür. O, həmçinin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Fəxri Fərmanları ilə, "S.Vavilov" medalı və bir sıra mükafatlarla təltif olunmuşdur. Şəfaət Mehdiyev adında təqaüd təsis edilmişdir.

İstinadlar

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. (Çoxcildliyin I-IX cildlərinin köməkçi aparatı).- Bakı,
2. Mirbabayev M.F. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı, Azərneşr, 2007 –296 səh.
3. www.azerbaijan.az saytı
4. www.Trend.az saytı
5. Caspian Energy Dərgisi

VIII FƏSİL

NEFTSİZ ENERJİ ERASI

Göründüyü kimi, neftin-vacib enerji mənbəyi kimi tükənil-tükənməməsi haqqında fikirlər müxtəlifdir. Ancaq həmişə alternativ enerji mənbəyi tapılacaqdır. Mənim Amerika tədqiqatçısı Culian Saymona, onun tədqiqat və ifadə tərzinə böyük rəğbətım var. Ona görə də onun "Tükənməz ehtiyat" əsərindən məmnuniyyətli sitat gətirirəm.¹

O yazır: "Bəzi vaxtlarda ehtiyatların sonsuzluğu ideyasına riyazi nöqtəyi-nəzərdən qarşı çıxırlar. Hətta Barrou və Tipler kimi riyaziyyatçı statistiklər təsdiq edirlər ki, "fizika qanunları sonsuz iqtisadi artım imkanlarını inkar etmirlər. Mən sonsuzluq mövqeyində qalıram, çünki ondan imtina etdikdə, arqumentlərim zəifləyir." Saymona görə, biz son danışıqqa, gərək ən böyük enerji mənbəyi – Günəş sistemini nəzərə almalıyıq. Çünki bu sistemdəki enerji o qədər bizim tələbatımızı üstələyir ki, əhalinin sayı və istehlak norması dəfələrlə artsa belə, Günəşin 7 milyard il sonra sönmə perspektivi bizim bugünkü qərarlarımıza təsir edə bilməz.

Hətta əhalinin sayı və istehlak etdiyi enerji o qədər yüksək olarsa ki, Günəş sistemi belə öhdəsindən gələ bilməsin, onda bəşəriyyətin,

kosmosun digər hissələrində mövcud olan ehtiyatları istismar etmək imkanları vardır. Fizik Frimen Dayson özünün "Hər istiqamətdə sonsuzluq" (Infinite in All Directions) kitabında düşünür ki, hətta Kainat soyusa belə, insanlar uyğunlaşa və yaşaya biləcəklər. O yazır ki, "mən həyatın sonsuzluğuna, deməli insan taleyinin sonsuzluğuna da inanıram"? Üç əlamət bizim yaşadığımız zamanı əvvəlkilərə nisbətə fərqləndirir. Əvvəla, qida məhsullarının istehsalında keyfiyyətli irəliləyiş baş verib. Bu kənd təsərrüfatında mineral yanacaq vasitəsilə istehsal edilən gübrə və

¹ Джулиан Саймон «Неисчерпаемый ресурс», М, Социум, 2005

pestisidlərin istifadəsilə,neft yanacağı ilə çalışan maşınların fermalarda insan əməyini əvəz etməsi ilə mümkün olmuşdur. Beləliklə, kənd yerindən gələn milyonlarca insanlar sərbəst qalmışlar.İkincisi,qida məhsulları istehsalında və təbabətdə əldə edilən möhtəşəm uğurlar sayəsində XX əsrdə əhalinin sürətli artımı baş vermişdir.Üçüncüsü,mineral yanacağın istifadəsi, milyonlarca insanı təşkilatlanmış sosial sistemdə birləşdirən qüdrətli nəqliyyat və elektrik şəbəkəsini qurmağa imkan vermişdir.Beləliklə,müasir sosial arxitekturanın böhran nöqtələri bunlardır:

- neft-kimyaya əsaslanan kənd təsərrüfatı;
- əhali sıxlığı yüksək olan şəhərlər;
- nəqliyyat şəbəkəsi;
- elektrik şəbəkəsi;
- telekommunikasiya şəbəkəsi.

Yuxarıda sadalanan bütün həyatı əhəmiyyətli elementlər-yəni sənaye və informasiya erasının iqtisadiyyatını formalaşdıran bu elementlərin mövcudluğu və inkişafı neft və təbii qazın fasiləsiz təminatı ilə mümkündür.

Əgər bu sistemlərdə problem yaşansa,bütün sosial orqanizm sıradan çıxacaqdır.

İran körfəzi ölkələrində,Şimali Afrikada cərəyan edən hadisələr bəşəriyyəti narahat etməyə bilməz. Bu ölkələrdə siyasi sabitsizlik artır, xalqın narazılığı güclənir, radikal İslam düşüncələri daha geniş kütləyə nüfuz edir,terrorizm özünü daha sərbəst hiss edir. ABŞ və səkkizliyə daxil olan digər ölkələrdə terror həmlələrindən qorunmaq üçün hərbi xərclər,beləliklə də ehtiyatları azalan neft və qaz tədarükü artır.Sanki baş verən gərginliklər neft hasilatçı ölkələrə və transmilli neft şirkətlərinə sərf edir.Neft qiymətin dünya bazarlarında artması, üzv neftin tükənməsi digər alternativ mənbələri gözdən keçirməyə sövq edir,kömürə təkrarən müraciət olunur.bitumlaşmış qumlar,ağır neft və bu kimi əvvəllər istifadə olunmayan ehtiyatların dövryyəyə buraxılması gündəmdən düşür.Bu kimi çirkləyən yanacaq növlərinə keçid karbon-2-oksidin havaya buraxılmasını artıraraq, Yerdə temperaturun yüksəlməsinə,ekoloji fəlakətə səbəb olacaqdır.

Biz bitkin energetika rejiminin son mərhələsində yaşayırıq.Enerji ehtiyatları tükənir,entropiyaya görə ödənc yüksəlir.Nefti hasil etmək üçün xərclər artır,qurulan nəhəng infrastruktur daha çox problemlərlə üzləşir.

İnfrastrukturun saxlanmasına daha çox vəsait xərclənir,enerji şəklində əldə edilən səmərə azalır. Kənd təsərrüfatı, zənnimizcə, bu durumda ən ilk qurbanlardan biri olacaqdır. Enerji ehtiyatlarının tükənməsi yaxın dövrdə iri şəhərlərdə elektrikin kaskad söndürülməsinə səbəb olacaq və yaşayış həyat tərzlərindən məmnun qalmayan şəhər əhalisi kəndlərə axışacaqlar.

Sivilizasiyanın qarşısında çox vacib bir sual durur: Mineral yanacaqdan imtina edən, Yer əhalisinin artan tələbatını ödəyən yeni energetika sistemi qurmaq və bəşəriyyətin xidmətinə vermək mümkündürmü?!

Beləliklə, qarşımızda sual durur:neft ehtiyatlarının tükənməsi perspektivləri necədir və enerjiyə görə qiymətlər necə dəyişəcəkdir? Arqumentləri anlamaq və təhlili sadələşdirmək üçün adətən yekunlaşdırılan məqamdan-nəticədən başlayaq.

1.Enerji təbii ehtiyatların ən əhəmiyyətli sidir,ona görə ki:

a) o, təbii ehtiyatların digər növlərini almağa lazımdır.

b) insanlar, kifayət qədər enerjiyə malikdilsə, digər ehtiyatları yaratmağa qadirdilər.

2)Tarix sübut edir ki,enerjinin tükənməsi haqqında bütün dövrlərdə qorxu olmuş,ancaq bu təşvişin əsassızlığı da təsdiqini tapmışdır.

3)Enerjinin artan tələbata uyğun təmin olunması elmin,texnikanın,texnologiyaların inkişafı ilə qarşılanmışdır.

Deməli,ciddi təhlükə görünür.Təhlükə mövcud enerji ehtiyatlarının getdikcə çətin üsullarla hasil olunaraq,bazarlara çatdırılmasındadır.Vəziyyətin bu cür dəyişməsi alternativ enerji qaynaqlarının təşvişini zəruri edir.

XX əsrin ilk ilində-2001-ci ildə,Royal Dutch Shell transmilli korporasiyanın Direktorlar Şurasının sədri cənab Fil Vatts, BMT inkişaf proqramının təşkil etdiyi enerji forumunda çıxış edərkən bəyan edir ki,Shell şirkəti karbohidrat erasının sonuna

hazırlaşır. Onun sözlərinə görə, XXI əsrdə, uzun müddət bəşəriyyətə xidmət edən və dünyanı sənaye erasına gəvəşdürən daş kömür, neft və təbii qaz yerini yeni energetika rejiminə, hidrogenin istifadəsinə əsaslanmış rejimə verəcəkdir və Shell şirkəti artıq bərpa olunan ehtiyatlar iqtisadiyyatına keçid üçün 1 mlrd. ABŞ dolları həcmində vəsait ayırmışdır.

Hidrogenli enerji həyatı indidən dünyanın aparıcı enerji və avtomobil şirkətlərinin, kommunal xidməti müəssisələrinin və çox şübhəsiz ki, progressiv siyasi liderlərin ictimai xadimlərinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının istər inkişaf edən sənaye ölkələrinin, istərsə də üçüncü dünya ölkələrinin diqqət obyektinə çevrilmişdir.

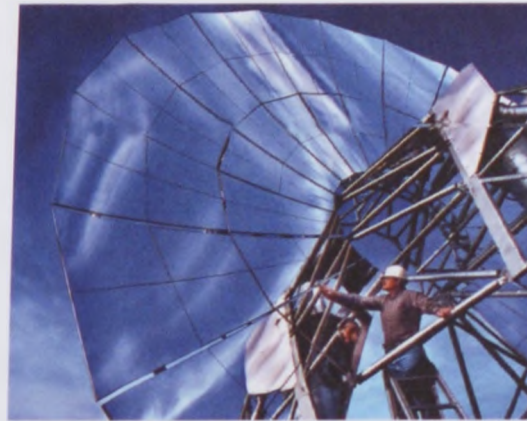
Perspektiv inkişaf baxımından mütləq alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə istiqamətində dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən aidiyyəti orqanlar qarşısında konkret vəzifələr qoyulub: «Biz alternativ enerji mənbələrini yaratmağa çalışmalıyıq. İlk növbədə kiçik çaylarda mini su-elektrik stansiyaları tikilməlidir. Bununla yanaşı, biz külək və günəş enerjisindən də səmərəli istifadə etməliyik. Günəş də, külək də bizdə kifayət qədərdir. Biz bu təbii imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik. Bu sahəyə həm yerli, həm də xarici özəl şirkətləri cəlb etmək olar».

Ölkəmizdə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrini istismara cəlb etməklə enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə Prezident tərəfindən 2004-cü il 21 oktyabr tarixində "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq edilib. Proqramda qeyd edildiyi kimi, ənənəvi enerji mənbələrinin tədricən tükənməsini və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitə vurulan külli miqdarda ziyanı nəzərə alaraq, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ekoloji cəhətdən təmiz alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən (günəş və külək enerjisi, kiçik SES-lər, termal sular, biokütlə enerjisi) geniş istifadə olunur. Bu sahədə ABŞ, Kanada, Almaniya, Finlandiya, Norveç, Danimarka, İspaniya, Yaponiya və Çin daha qabaqcıl mövqe tuturlar. Statistika görə, inkişaf etmiş ölkələrdə bərpa olunan

enerji mənbələrinin payına (su elektrik stansiyaları daxil olmaqla) ümumi istehsal olunan enerjinin 13,5 faizi düşür.

Bərpa olunan enerji mənbələri arasında külək enerjisi mühüm yer tutur. Külək enerjisindən istifadəyə görə Almaniya dünya ölkələri arasında liderlik edir. Həmin ölkədə "Bərpa olunan enerji mənbələri haqqında" Qanunun qəbul edilməsi bu işə güclü təkan vermişdir. İndi Almaniya külək enerji qurğularının istehsalı, quraşdırılması və istismarı sahəsində 35 mindən çox işçi çalışır.

Elektrik enerjisinin istehsalında suyun potensial-enerjisi ekoloji baxımdan təmizdir. Bu mənbədən alınan elektrik enerjisinin istehsalı 1990-cı ildən başlayaraq yüksələn tempə artır. Böyük su ehtiyatlarına malik olan Latın Amerikasını, Asiyayı və Afrikanın bəzi ölkələrini, həmçinin Avropanın şimal ölkələri digər alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməklə yanaşı, bu mənbədən də istifadə etməyi prioritet istiqamət kimi qəbul etmişlər.

Günəş enerjisinin birbaşa istilik enerjisinə çevrilməsi dünya praktikasında geniş yayılmışdır və bu, inkişaf etmiş ölkələrdə energetikanın əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. 1997-ci il Kioto

razılaşmasının protokoluna əsasən Avropa Birliyi ölkələrində və ABŞ-da alternativ enerji mənbələrindən istifadə etmək üçün iri miqyaslı stansiyaların tikintisinə başlanmışdır. Günəş enerjisindən istifadə etməklə alınan istilik enerjisinin həcmi elektrik enerjisi ekvivalentində kifayət dərəcədə yüksəkdir. Belə ki, bu göstərici ABŞ-da 600 MVt, Fransada 100 MVt, İsraildə 100 MVt, Türkiyədə 50 MVt və b. səviyyəsindədir.

ABŞ-da, Almaniyada, Yaponiyada və Çində Günəş enerjisini birbaşa elektrik enerjisinə çevirən Günəş stansiyalarının əsas işçi elementinin (fotoelementin) hazırlanması üçün yüksək səmərəliliyə malik texnologiyalar tətbiq edilir. Onların faydalı iş əmsalı 12-14 faiz təşkil edir. Belə fotoelementlər əsasında yaradılan stansiyaların tutduğu ərazi 1 MVt üçün 2 hektar təşkil edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fotoelementlərin sahə tutumlarının azaldılması istiqamətində geniş elmi-tədqiqat işləri aparılır.

Beləliklə, yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe və iqlim şəraiti dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ekoloji cəhətdən təmiz alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsinə imkan verir. Bu, istilik elektrik stansiyalarında yandırılan böyük miqdarda yanacaq qənaətlə yanaşı, ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların miqdarını da xeyli azaldar. Ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə alternativ enerji mənbələrinin elektrik və istilik enerjisi istehsalına cəlb edilməsi elektroenergetikanın gələcək inkişaf istiqamətlərində mü-tərəqqi dəyişikliklər etməyə imkan yaradar.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 16 iyul 2009-cu ildə, respublikada alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrini istismara cəlb etməklə ölkənin enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək, «Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı»ndan irəli gələn məsələlərin ardıcıl və səmərəli həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə «Sənaye və Energetika Nazirliyinin Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə

Dövlət Agentliyinin yaradılması haqqında» fərman imzalayıb.

Hidrogen-Kainatda ən çox yayılmış elementdir.

Sadiq bəndəniz təhsilini Moskvada.dünyanın ən ünlü elm-təhsil ocaqlarından biri, D.İ.Mendeleyev adına Rusiya Kimya-Texnologiya Universitetində almışdır. Qeyri-ixti-

yanı.birinci kursda oxuyarkən,qeyri-üzvi kimya kafedrasının hazırda professoru V.Solovyovla səmimi söhbətimi xatırlayıram.Solovyov deyindi:

“Hidrogen D.İ.Mendeleyev cədvəlində yerini haqq edən elementdir.”Düzü,daxilimdə mübahisə etmək həvəsi olsa da,müəlliminin biliyi,savadı,statusundan savayı,olduqca gülürüz xoş siması məni bu polemikadan çəkirdi.Yaxşı ki də susmuşam...

Hidrogen molekullarının payına Kainatdakı mövcud molekulların 90%-i düşür.

Karbonsızlaşdırma termini dedikdə,alimlər,enerji mənbələrinin bir birini ardıcıl əvəz etməsində karbon və hidrogen atomlarının nisbətinin dəyişməsinə nəzərdə tuturlar.Bəşəriyyət tarixinin böyük zaman kəsiyinin əsas enerji mənbəyi olan ağac məmulatında karbon və hidrogen atomlarının nisbəti ən böyük həddi ilə səciyyəvidir.Onun birə!Kömürdə nisbət bir hidrogen atomuna iki karbon atomu,neftdə iki hidrogen atomuna bir karbon atomu,təbii qazda dörd hidrogen atomuna bir karbon atomudur. Bu,o anlama gəlir ki,hər növbəti enerji mənbəyində,ətraf mühitə daha az karbon qazı(CO₂) atılır.

Hidrogen, məntiqi olaraq, karbonsızlaşma tarixini yekunlaşdırır. Onda karbon atomları yoxdur. Hidrogenin, gələcəkdə əsas enerji mənbəyi kimi istifadə edilməsi,bəşəriyyət tarixində karbon energetikasının hökmranlığına son qoyur.Günəşin 30%-ni təşkil edən və günəş enerjisinin mənbəyi olan hidrogenə, Yerdə bəşəriyyətin tərəqqisinin davamlı olmasının ən mühüm nicatı kimi baxırlar.

Bu,yanarkən ən səmərəli,ən yüngül enerji formasıdır.

Hidrogenlə Yerdə bir çox təzahürlərdə rastlaşmaq mümkündür:o suyun,yanacağın,bütün canlı aləmin tərkibinə daxildir.

Suyun və üzvi maddələrin tərkibində olan hidrogen Yer səthinin 70%-ni əhatə edir.Ancaq hidrogen,kömür,neft və təbii qaz kimi,çox nadir hallarda sərbəst halda mövcud olur.

O,enerjinin ikinci forması,enerji daşıyıcısıdır.

Hidrogen ilk dəfə yanacaq kimi ötən əsrin 20-ci və 30-cu illərində aviasiyada tətbiq edilmişdir.

Alman mühendisleri onu sənişinləri Atlantika üzərindən daşıyan dirijablarda istifadə etmişlər. Hava gəmiləri üçün əsas yanacaq növü kerosin və benzinin qatışıqlı olmuşdur. Mühərriklər elə modifikasiya edilmişlər ki, hava gəmilərinin qalxma qüvvəsini təmin etmək üçün, hidrogen əlavə enerji ehtiyatı funksiyasını yerinə yetirə bilsin.²

Ötən əsrin 30-cu və 40-cü illərində hidrogen Almaniyaya və İngiltərədə avtomobillərdə, lokomotivlərdə, hətta sualtı qayıqlarda eksperimental yanacaq keyfiyyətində istifadə olunmuşdur.

Hal-hazırda dünyada 400 mlrd.kubmetr hidrogen istehsal olunur ki, bu göstərici ilə o, 1999-cu ildə hasil edilən neftin təxminən 10%-ni əvəz edə bilər.

Belə sual durur ki, karbonla bağlı olmayan, bərpa olunan mənbələrdən alınan dağılmış enerjini, məsələn fotoelektrik enerjini, külək və günəş enerjisini, hidroenerjini, geotermal enerjini, suyu hidrogen və oksigenə ayıran elektroliz prosesində istifadə etmək mümkün olacaqmı? Çünki hidrogenin alınmasında tələb olunan elektrik miqdarı yüksəkdir. Hazırda hidrogenin alınmasında dünyada əsasən istifadə edilən və populyar olan təbii qazdan buxar reforminqi vasitəsilə hidrogen əldə edilməsi prosesinə nisbətən, elektroliz daha çox elektrik tələb edir.

Buxar reforminqi prosesində təbii qaz katalitik konvertorda buxarla reaksiyaya girir, bu zaman hidrogen atomları sərbəst qalır, aralıq məhsul kimi isə karbon qazı çıxır.

Hidrogenin alınması üçün kömürü də istifadə etmək olar, ancaq bu, təbii qazdan hidrogenin alınmasına nisbətən, məsrəfli texnologiyadır. Hidrogenin neftdən yaxud biokütlədən alınması da maraqlı istiqamətlərdir.

Təbii qazın hasilatının və qiymətinin zirvə nöqtəsinə çatacağı təqdirdə, bərpa olunan enerji mənbələri hesabına elektrik enerjisinin alınmasına ehtiyac artacaqdır.

Günəş enerjisinin fəth edilməsi və onun praktiki tətbiqi alim və mühəndislərin çoxdanki arzudur. Günəş şüaları vasitəsilə Yerə daxil olan enerji miqdarı həqiqətən aqlasızdır. Jon

² Hoffmann, Peter. Tomorro's Energy, MIT Press, 2001, p.32

Hauson hesab edir ki, 40 dəqiqə ərzində il ərzində istifadə edilən enerji qədər günəş enerjisi daxıl olur.

Yüz il bundan əvvəl Günəş enerjisini əldə etmək bir xəyal olsa da, indi bu cür deyil. Günəş batareyaları, daha sürətlə yayılır və daha geniş spektrdə istifadə edilir.

Günəş enerjisinin genişmiqyaslı istifadəsinin ilkin nümunələri ötən əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Günəş şüalarını udmaq üçün parabolik güzgülərlə təchiz edilmiş doqquz elektrik stansiyası Las-Vegas və Los-Anjeles arasında Moxava səhrasında inşa edilmişdir. Onlar yaşayış binalarında və sənayedə istifadə etmək üçün 354 meqavatt elektrik verirdilər.

Bir çox transmilli şirkətlər, xüsusilə Royal Dutch/Shell və Britiş Petroleum Günəş enerjisindən və digər bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni nəzərdə tutan texnologiyalara milyardlarla dollar yatırırırlar.

Shell şirkəti hesab edir ki, 2050-ci ilə, günəş və digər bərpa olunan enerji, ümumi bazarın üçdə birini əhatə edəcək, onların satışı həcmisə 150 mlrd dolları aşacaqdır.³ Britiş Petroleumda daha qətiyyətli mövqe tutaraq, hesab edirlər ki, 2050-ci ilə dünyanın enerji tələbatının 50 %-i Günəş və digər bərpa olunan enerji mənbələri hesabına təmin olunacaqdır.

Növbəti mərhələdə, günəş enerjisinin 2%-i atmosferin sirkuliyası nəticəsində külək enerjisinə çevrilir. Külək enerjisi bu gün bərpa olunan enerjinin ən səmərəli formasıdır. Küləyin sürəti saniyədə 7.5 metrə çatan rayonlarda külək enerjisi almaq üçün istifadə edilən generatorlar 250 kilovatt elektrik verə bilər. Amerika külək enerjisi assosiasiyasının məlumatına əsasən, bu cür enerjiyə görə olan qiymət 1980-ci illərdəki 40 sent/kilovatt-saat

3 Romm, Joseph J. and Charles B. Curtis. "Mideast Oil Forever?" The Atlantic Online April 1996

dan 1 kilovatt-saata görə 3 sentə qədər enib.

ABŞ Energetika Nazirliyi belə hesab edir ki, ölkənin bir çox bölgələrində külək enerjisi elektrik enerjisi ilə rəqabət edə bilən dərəcədə ucuz və səmərəlidir. Əgər yaxın illərdə bu enerjinin dəyəri 1 kilovatt-saata görə 1.5 sentə qədər enərsə, külək enerjisinin köməyi ilə alınan hidrogen benzinlə müvəffəqiyyətlə rəqabət apara biləcəkdir.⁴

Son illərdə dünya üzrə külək enerjisinin istehsalı hər il 30%-ə qədər artır. Avropa külək enerjisi assosiasiyası təxmin edir ki, 2020-ci ildə bu enerji dünyada istehsal edilən enerjinin 10%-ni təşkil edəcəkdir. Avropa külək enerjisindən istifadəyə görə ən qabaqcıl möv-

qədədir. Danimarkada müasir dövrdə külək generatorları ölkədə istehsal edilən elektrik enerjisinin 14%-ni, Almaniyanın bəzi şimal rayonlarında isə hətta 15%-ni təşkil edir. Böyük Britaniyanın qərb sahillərində güclü küləklər naminə külək enerjisi bu ölkənin energetika sistemində mühüm yer tuta bilər. Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, yaxın dövrdə külək enerjisi Böyük Britaniyanın elektrikə olan tələbatının 10%-ni təmin edəcəkdir.⁵ Lloydun alman bölməsinin apardığı tədqiqatlara əsasən, Baltik və Şimal dənizlərinin sahil bölgələrində alınan külək enerjisi bütün Avropa qitəsinin elektrikə olan tələbatını ödəyə bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr həmçinin külək enerjisinin istehsalını artırır. Hindistan – bu sektorda beş aparıcı istehsalçıdan biridir.

⁴ Hoffmann, Tomorrows Energy, p. 90

⁵ Report of the Renewable Energy Advisory Group Energy Paper Number 60 UK Department of Trade and Industry, November 1992

2030-cu ilə, Hindistan külək energetikası texnologiyalarını istifadə etməklə, elektrik enerjisinə olan bu günkü tələbatın 25%-ni istehsal edə biləcəklər.

Son 5 ildə Çin küləkdən alınmış enerjinin miqdarını 35, ABŞ 20 dəfə artırmışdır. Ən böyük artım isə Türkiyədə müşahidə olunmuşdur – 66 dəfə.

Yaponiya alimlərinin 1999-cu ildə apardığı tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Abşeronda küləyin orta illik sürəti 7.9 – 8.1 m/c təşkil edir. Külək enerjisi türbinlərinin ətraf mühitə ziyanlı olmaması, az yer tutması onu daha da faydalı edir.

Hidroelektrostansiyalar – hidrogenin alınması üçün bərpa olunan enerjinin daha bir əhəmiyyətli mənbəyidir. Hidrotermal enerji dünyada geniş tətbiqini tapmasa da, o da bərpa oluna bilən enerjinin potensial mənbəyidir.

Kənd təsərrüfatı və sənaye tullantıları formasında mövcud olan biokütləni də elektrik enerjisinin alınmasında, suyun elektrolizində və hidrogenin istehsalında istifadə etmək olar.

Məsələn, Birləşmiş Krallıqda hər il 30 mln ton bərk tullantı əmələ gəlir ki, bu tullantılar enerji alınmasında istifadə edilərsə, ölkənin elektrikə olan tələbatının 5%-i təmin oluna bilər. Shell şirkəti proqnozlaşdırır ki, XXI əsrin əvvəllərində, biokütlənin qazlaşdırılması yolu ilə alınan enerji dünyanın enerji tələbatını 5%-ni ödəyəcəkdir.

Hidrogenin alınması məqsədi ilə bərpa oluna bilən enerji mənbələrinin istifadəsinin xüsusi özəlliyi budur ki, günəş və külək enerjisini, habelə hidroenerjini və geotermal enerjini saxlanıla bilən enerjiyə çevirmək və havaya CO₂ tullantıları buraxmadan, qatı formada istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan – Rusiya birgə müəssisəsi olan AzRosPromInvest - bentonit gilinini istehsalını, emalını və satışını həyata keçirən müəssisədir.

Müəssisənin layihə istehsal gücü ildə 250 000 ton təşkil edir.

Cari istehsal gücü ildə 100 000 ton təşkil edir.

Əsas ixrac bazarları Rusiya, Belarus, Ukrayna, Türkiyə və s.
Perspektiv bazarlar - Avropa ölkələri

Bentonit əsasən polad və tökmə sənayesi, neft qaz və qazma, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq, ekologiya, şərəbçilik və mülki tikintidə geniş tətbiq olunur.

Bentonit - Qazma işlərində qazma məhlullarının hazırlanmasında, neft quyularında sulu layların bağlanması, gil məhsullarının ağırlaşdırılmasında istifadə olunur.

Bentonit - əla adsorbsiya edici xassəyə malik olduğundan tikintidə və ekoloji proqramlar üçün əvəzəilməz məhsuldur. Nəmləndikdən sonra özündə çoxlu maddəni saxlamaq xüsusiyyətini qazanır. Bentonitin bu xassəsindən istifadə edərək qurult və içməli suyun təmizlənməsində, çirkəndirici maddələrin adsorbsiya edilməsində, məişət, sənaye və radioaktiv tullantıların basdırılmasında və hidroizolyasiya edici pərdələrinin yaradılmasında istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası,
Qazax rayonu, Daş Salahlı kəndi
tel/fax (9942229)2-43-26
info@azrpi.com
www.azrpi.com

embawood

Biz həmişə hesab etmişik və hesab edirik ki, neft bizim üçün məqsəd deyil, vasitədir. Bu gün Azərbaycan xalqının firavanlığı və gələcək nəsillərin firavanlığını təmin etmək vasitəsi, yeni iş yerlərinin yaradılması üçün vasitə, gələcəkdə yalnız neft sektorundan asılı olmamaq üçün iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaradılmasından ötrü vasitə, Azərbaycan xalqının rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vasitə, maaşların, təqaüdlərin və müavinətlərin artırılması üçün vasitə, ən başlıcası isə Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin möhkəmlənməsi üçün vasitədir.

İlham Əliyev

1996-cı ildən fəaliyyətə başlamış Embawood şirkəti artıq 15 ildir ki, müştərilərinin xidmətindədir. Bu period ərzində şirkətdə böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Şirkət müştəri yönümlü strategiyasını özünün əsas prinsipi olaraq seçmiş və bu istiqamətdə əsaslı işlər görmüşdür.

Məbeldə arzulanan tərtib duya bilmək üçün keyfiyyət sistemi yeniləndi. Almaniya dənəvət olunmuş konsaltinq şirkəti keyfiyyət sistemini bir üst səviyyəyə qaldırmaqla, istehsalata sözün əsl mənasında "alman keyfiyyəti"ni gətirdi.

Xidmət səviyyəsi bir üst pilləyə qaldırıldı. Müştəri xidməti xətti və satışdan sonrakı xidmət sistemi quruldu. Fəaliyyət göstərilən bütün ölkələrdə mebel alışından sonra 24 saat ərzində pulsuz çatdırma və quraşdırma xidməti göstərilir. Standart olaraq məhsulların zəmanət müddəti 2 ildir.

Məhsul portfelində çeşid çoxluğu, müasir və dəbdəbəli dizayn, keyfiyyətə nəzarət, satışdan sonrakı xidmət, müştəri yönümlülük kimi prinsiplər Embawood şirkətinə məhsullarını xarici ölkələrə də təklif etmək imkanı yaradır.

www.embawood.com

- ✓ Dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən proseslərin təhlili və onun Azərbaycana təsirlərinin araşdırılması
- ✓ Regionda cərəyan edən iqtisadi proseslərin öyrənilməsi
- ✓ Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların təhlili və dünya beyin mərkəzlərinə çatdırılması
- ✓ Azərbaycan iş adamlarının dünyadakı qlobal iqtisadi proseslər haqqında məlumatlandırılması

www.igep.az
tel: 994(12) 492-05-75
e-mail: info@igep.az

CASPIAN
SERVICE

Azərbaycan Respublikası
AZ1009 Bakı,
Z Əhmədbəyov küç, 10
Tel/fax: (99412)598-00-91
Mob: (99450)255-00-91

cs@caspianservice.com
www.caspianservice.com

MÜNDƏRİCAT

OXUCUYA	5
Ön söz	7
I FƏSİL	
ENERJİ HƏYATIN NÜVƏSİ	9
II FƏSİL	
NEFTİN TARİXİNƏ EKSKURS	21
III FƏSİL	
NEFT VƏ İSLAM ALƏMİ	45
IV FƏSİL	
NEFT: TÜKƏNƏN YA TÜKƏNMƏZ SƏRVƏT?!	73
V FƏSİL	
QARA VƏ QIRMIZI QAN	83
VI FƏSİL	
XƏZƏR BÖLGƏSİ – MARAQLARIN KƏSİŞMƏ NÖQTƏSİ	115
VII FƏSİL	
NEFT DÜNYASINDA MÖHTƏŞƏM AZƏRBAYCAN AMİLİ.....	125
VIII FƏSİL	
NEFTSİZ ENERJİ ERASI.....	189

Natiq Əhməd oğlu Şirinadə

NEFT **Həqiqətlər və müəmmalar**

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəenin direktoru
Texniki redaktor
Dizayn
Korrektor

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
M.H.Xanbabayeva
V.F.Nağıyev
F.M.Ələsgərli

Çapa imzalanmış 14.09.2011-ci il.
Formatı 60x100 $\frac{1}{16}$.
Ofset çapı. F.ç.v. 13. Tiraj 500.

“Çaşıoğlu” mətbəəsi.
Bakı şəhəri, M.Müşfiq küçəsi 2E. Tel.: 447-49-71.